

श्रीकृष्णाय नमः ।

तैत्तिरीयोपनिषद्

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतभाष्यसहित
गुर्जरानुवादांपोद्गातसहिता

संशोधकः प्रकाशकश्च

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला

बी. ए. एड एड. बी, वकील हार्दोदे

मुम्बई

श्रीकृष्णाय नमः ४४०

तैत्तिरी

सन् १९०५

भारतीय विद्या प्रकाशन ।

Sa / Vv
JAY/TEL

Sa / Vv
JAY/TE 4

प्रास्ताविकम् ।

तैत्तिरीय उपनिषद्नी प्रह्लावल्ली वा आनन्दवल्ली मठपति श्रीजयगोपालभट्टना भाष्य साथे प्रकट थाय छे. संप्रदायमां भट्ट विद्वानोमां आ बहु प्राचीन छे, श्रीहरिरायजीना पितृचरण श्रीऋत्याणारायजीना सेवरु छे. एमणे घणा ग्रन्थो लख्या छे. आ तैत्तिरीयभाष्य पण विद्वत्तायुक्त छे. मुख्य उद्देश जयगोपालनो शंकरना भाष्यनुं खंडन करवानो छे, अने ते उद्देश ग्रन्थकारे सफल नथी कयों एम तो न्यायशील शंकरमतानुयायी कहौ शकशे नहि.

संप्रदायनुं उपनिषत्साहित्य बहु विशाल छे. श्रीपुरुषोत्तमजी, श्रीगोपेश्वरजी, जयगोपालभट्ट, इन्दिरेशभट्ट, गोपालकृष्णभट्ट, गट्टलालाजी बगोरेना उपनिषद्ना भाष्यो शोधायी, संप्रहरी, प्रकट करवानो भार आपणा लोकोंने माथे छे.

सुरतिस्थ श्रीमद्गोस्वामि श्रीब्रजराजनजीनी प्रेरणाथी आ ग्रन्थनो मुद्रणखर्च पेटलादी रणछो-उदास वरजीवनदास ओके कयों छे. एमनां आग्रहथी अत्र उपनिषद्नुं शब्दशः भाषान्तर तथा तेनो सार गुजरातीमां आप्यो छे.

आ वल्लीने केटलाक नव प्रपाठरुमां विभक्त करे छे. परन्तु तेमां अर्थानुगुण्य नहि होवाथी पाठसौकर्यार्थ कोईए ते विभाग कल्पेला होय एम लागे छे. आ उपनिषद्नी प्रसिद्धि-शिक्षावल्ली, आनन्दवल्ली-भृगुवल्ली-ए-पण आनुं ज समर्थन करे छे. सायणनुं पण आज मत छे. जयगोपालभट्ट तो आ विभागनुं सूचनमात्र पण करता नथी. अन्य भाष्योमां ज्या तैत्तिरीयनो उपन्यास थयो छे त्यां पण वल्लीथीज सूचन करेलुं छे, ज्यारे अन्यत्र प्रपाठकथी.

आ 'उपनिषद् उत्तमोत्तम' फलनुं प्रतिपादन करे छे तेथी आने फलप्रकरण कहै छे. आमां रसाक्षम पुरुषोत्तम आनन्दमयनुं विरूपण छे. निज सेव्य श्रीब्रजराज ज आनन्दसंदोह-आनन्दमय छे, अने तत्प्राप्ति ज उत्तमोत्तम फल छे ए उपनिषत्सार वाचवाथी प्रतीत थयो.

मुंई-मार्गशीर्ष कृष्ण नवमी
संवत् १९७५.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

શ્રીગૃણ્યાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યવરણક્રમકેમ્બો નમઃ ।

તૈત્તિરીયોપનિષત્ ।

બ્રહ્માનન્દ્યહી ।

આનન્દમય વા રસાત્મક પુરુષોત્તમ ।

બ્રહ્મચિત્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે. એને માટે આ ક્રમ્ કહેવાયેલી છે. સત્ય જ્ઞાન અતન્ત પ્રહ્મ છે, જે પરમાકાશ ગુહ્યમાં વિરાજેલા તેને જાણે છે, તે વિપશ્ચિત્—બ્રહ્મની સાથે સર્વે કામનો ભોગ કરે છે. તે આત્મામાંથી આકાશ પ્રકટ થયું. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઓપધિ, ઓપધિમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી (અન્નમય) પુરુષ. તે આ પુરુષ અન્નરસમય છે. તેનું આજ શિર—મસ્તક છે. આ દક્ષિણ—જમણો પક્ષ—ચાહુ વા પાંસ છે. આ ઉત્તર—દેવો પક્ષ છે. આ આત્મા છે, આ (એનું) પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા—આધાર છે તેને વાસ્તે આ શ્લોક છે, અન્નમાંથી નિશ્ચય પ્રજા જન્મે છે—ઉદ્ભવે છે. પૃથ્વીને આશ્રયે રહેલી સર્વ પ્રજા અન્નમાંથી ઉદ્ભવે છે. પછી અન્નથીજ જીવે છે, અને અન્નમાં જ લય પામે છે. માટે જ અન્ન જ મૂતોમાં ઝવેણ છે. માટે એને સર્વોપવ કહે છે. સર્વનું ઔપદ્યરૂપ છે. જેઓ અન્ન બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તેઓ સર્વ અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે. અન્ન મૂતોમાં ઝવેણ છે. માટે એને સર્વોપવ કહે છે. અન્નમાંથી મૂતો પ્રકટ થાય છે. પ્રકટ થયેલા અન્નથી જ વૃદ્ધિ પામે છે. અને તે મૂતોને પોતાના અન્ન જ ભક્ષણ કરે છે. માટે એને અન્ન કહે છે. મૂતોથી એને પોષણ થાય છે. અને મૂતોનું એ પોષણ છે. માટે જ એને અન્ન કહે છે.

(પ્રાણમય) તે આ અન્નરસમય પુરુષથી અન્ય અન્તર—મીતર વિરાજતો આત્મા પ્રાણમય છે. તે પ્રાણમયથી અન્નમય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે, તે આ પુરુષવિધ છે. તેની પુરુષવિધતાથી અન્નમય પુરુષવિધ છે. તેનું—પ્રાણમય પુરુષનું પ્રાણ એજ શિર છે—મસ્તક છે, વ્યાન દક્ષિણ પક્ષ છે, અપાન ઉત્તર પક્ષ છે, આકાશ આત્મા છે, પૃથ્વી પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા—આધાર છે. તેનો આ શ્લોક છે. દેવો પ્રાણમયની પછાડી જીવે છે—શ્વાસ છે છે. મનુષ્યો અને પશુઓ પણ તેની પછાડી જીવે છે. પ્રાણ મૂતોનું આયુષ છે. માટે એને સર્વાયુષ કહે છે. જેઓ પ્રાણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ સર્વ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ કરે છે. પ્રાણ એ મૂતોનું આયુષ્ય છે. માટે એને સર્વાયુષ કહે છે. તેનો (પ્રાણમયનો) આ (મસ્તકપક્ષ) શારીર આત્મા છે, જે પૂર્વનો અન્નરસમયનો પણ આત્મા છે.

૧ વેદાંતમાં આત્મશબ્દ મુલ્યતાથી પરમાત્માથી છે. તેથી અન્ન આ કમમચિત્નું કારણ પણ અક્ષર પ્રહ્મ થા પરપક્ષ જ છે. ૨ પશુશબ્દ—અન્ન મુતિ અન્નમયાદિ પંચને પુરુષ તથા દંસરૂપે વર્ણવે છે. જેથી પુરુષ અર્થે લરેદે ત્યારે પક્ષનો અર્થ શાહુ કરવો, અને ત્યારે દંસરૂપે લરેદે ત્યારે પક્ષનો અર્થ પાંસ કરવો.

(મનોમય). તે આ પ્રાણમયથી અન્ય અન્તર આત્મા મનોમય છે. તેનાથી પ્રાણમય પૂર્ણ વ્યાપ છે. તે આ પુરુપવિધ છે. તેની પુરુપવિધતાથી પ્રાણમય પુરુપવિધ છે. મનોમયનું ચક્રુ: શિર છે. ઋગ્ દક્ષિણ પક્ષ છે. સામ ઉત્તર પક્ષ છે. આદેશ આત્મા છે. અયર્વાહિરસ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે. તેનો આ શ્લોક. જ્યાંથી વાણી અને મન પાછાં ફરે છે. બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર કોઈથી ભય પામતો નથી. તેનો—મનોમયનો આ શારીર આત્મા છે, જે પ્રાણમયનો પણ આત્મા છે.

(વિજ્ઞાનમય). તે આ મનોમયથી અન્ય અન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય છે. તેનાથી મનોમય પૂર્ણ છે—વ્યાપ છે. તે આ પુરુપવિધ છે. તેની પુરુપવિધતાથી આ મનોમય પુરુપવિધ છે. વિજ્ઞાનમયનું શ્રદ્ધા ઇ શિર છે. ઋત—પ્રમીયમાણ ધર્મે દક્ષિણ પક્ષ છે. સત્ય ઇ ઉત્તર પક્ષ છે. યોગ આત્મા છે. મહલોક પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે. તેનો આ શ્લોક છે. તે વિજ્ઞાન ચક્ષુને વિસ્તારે છે. કર્મોને પણ વિસ્તારે છે. વિજ્ઞાન સર્વે દેવતાઓ છે. તેઓ બ્રહ્મ વ્યેષ્ટને ડપાસે છે. વિજ્ઞાનબ્રહ્મને જે જાણે તે અસાવધાન—પ્રમાદ કરતા નથી. શરીરમાંના પાપ ત્યજીને સર્વે કામોને ભોગવે છે. તેનો આ શારીર આત્મા છે, જે મનોમયનો પણ આત્મા છે.

(આનંદમય). તે આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય અંતર આત્મા આનંદમય છે. આનંદમયથી આ વિજ્ઞાનમય પૂર્ણ છે. તે આ પુરુપવિધ છે. તેની પુરુપવિધતાથી વિજ્ઞાનમય પુરુપવિધ છે. આનંદમયનું પ્રિય શિર છે. મોદ દક્ષિણ પક્ષ છે. પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષ છે. આનન્દ આત્મા છે. બ્રહ્મ—પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે. તેનો આ શ્લોક છે. બ્રહ્મને—આનન્દમયને—જે અસદ્ જાણે છે તે અસદ્ જ થાય છે. જે યને સદ્ જાણે છે સદ્ થાય છે. તેનો શારીર આત્મા છે—જે પૂર્વેનો છે.

અહિ હવે આ પ્રશ્નો છે. જે (આ આનન્દમયને) જાણતો નથી તેજ આ લોકનો ત્યાગ કરીને (પરલોક) જાય છે? અથવા પૂર્વોક્ત બ્રહ્મને જાણનાર (સર્વે વિદ્વાન્) આ લોકનો ત્યાગ કરીને તે લોકનો ભોગ કરે છે.

(આ પ્રશ્નોનું ઉત્તર આપે છે.) તેણે કામના કરી. હું યદુ ધાંડ; પ્રજા ઉત્પન્ન કરું. તેણે તપ કર્યું-વિચાર કર્યો-તેણે અભિધ્યાન વિચાર કરીને આ સર્વે સર્જ્યું; જે કાંઈ આ છે. તે સર્જીને તેમાં જ પછી પ્રવેશ કર્યો. તેમાં અનુપ્રવેશ કરીને આપ સત્ (પ્રત્યક્ષ) અને ત્યચ્ (અપ્રત્યક્ષ) ધયા; નિરુક્ત વાગગોચર અને અનિરુક્ત વાગગોચર, નિલયન આધાર અને અનિલયન આધારરહિત, (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન,) સત્ય અને અનૃત, સત્ય થયું, જે કાંઈ આ છે, તેથી તેને સત્ય ઇમ કહે છે. તેનો આ શ્લોક છે.

૧. અહિ પ્રશ્નસન્દ બહુવચનમા છે. તેથી પ્રણ વા નાર પ્રશ્ન ધૃતિને વિવક્ષિત છે. બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ થઈ રહ્યા પછી શિષ્ય ગુરુને આવા પ્રશ્ન કરે છે. અન્ન નાર પ્રશ્ન છે. બે પ્રશ્ન સ્પષ્ટ છે, જ્યારે ધીજા બે શન્દસામર્થ્ય-થી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રશ્ન બ્રહ્મને નહિ જાણનાર કોઈ પણ પરલોકમા જતો નથી? ઇને જાણનાર સવ્ તે લોકમા ભોગ કરે છે? ધીજા બે સૂચિત આ છે. બ્રહ્મને નહિ જાણનાર કોઈ-સર્વે જ પરલોકમા જતા નથી કે કોઈ પણ જાય છે. ઇ એક. ધીજો આ છે. બ્રહ્મને જાણનાર સર્વે જ જાય છે કે નહિ, અથવા બ્રહ્મને જાણનારામાથી કોઈ ઇવા છે કે નહિ કે જેને પરલોકમા ભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. અથવા અહિ બે પ્રશ્ન છે, અને ધાકીના શુદ્ધવલીમા છે. ઇમ પણ યદુ-વચન શ્લોક છે.

पूर्व निश्चय आ असद्-अध्याकृत-अप्रकट हत, तेषांभी आ निश्चय सद्-न्याकृत-प्रकट ध्युं-
तेणे आत्माने पोते ते क्युं-भगवान् पोतेज पोताना आत्माने ते जगद्-रूप क्युं-तेथी ते सुकृत
धाय छे. जे आ भगवान्नी सृष्टि छे ते सुकृत छे.

ते प्रभु रस ज छे. रंसनेज आनन्दमय प्रभुनेज प्राप्त करीने ज आ (जीव) आनन्दी धाय
छे. कोण जीवी शकत, कोण प्राण धारण करी शकत जो आ आकाश-आनन्द न होत तो.
एज आनन्दमय प्रभु आनन्दतुं दान करे छे. ज्यारे आ जीव आ अदृश्य, (जीवना सहज
प्रयत्नथी अदृश्य), अनात्म्य-नागद्वेषादिथी रहित, अनिरुक्त-अनिवर्चनीय-अनुभयथी जेने जाणी
शक्य तेवा; अनिलयन-लयरहित एवा आनन्दमयमां अभययुक्त प्रतिष्ठा प्राप्त करे छे त्यारे ते अभय
निर्भयता प्राप्त करे छे. ज्यारे अल्प पण अन्तर भेद करे छे त्यारे तेने भय धाय छे. आनन्दमा
आत्मानो पण आत्मा छे तेने ज्यारे पोताथी भिन्न जीव-गणे त्यां सुथी तेने भय धाय छे. (आन-
न्दमय अने पोते भिन्न छे एम) भेद जाणनार अने माननारने भय धाय छे. तेनो आ श्लोक छे.

आना भयथी वायु वाय छे, भयथी सूर्य उदय पामे छे, भयथी अग्नि अने इन्द्र निज निज
नियत कार्य करे छे. पांचमो मृत्यु-यम देवता पण निज कार्य करे छे.

आनन्दनी आ मीमांसा धाय छे. वेदादिनुं अव्ययन करेलो निरोगी भोजनशक्तिबुद्ध,
दृढ अंगयुक्त, अतिशय घलवान् कोई तरुण होय, तो आ सर्व पृथिवी वित्तथी पूर्ण तेनी धाय,
आ एक मानुष आनन्द छे. (मनुष्यना आनन्दनी आ पराकाष्ठा छे.) आवा शत मानुष आनन्द थईने
मनुष्य गन्धर्वनो-ओत्रिय निष्कामनो-एक आनन्द गणाय. मनुष्य गन्धर्वना तेवा सो आनन्द
मलीने देवगन्धर्वनो ओत्रिय निष्कामनो-एक आनन्द गणाय. देवगन्धर्वना आवा सो आनन्द
मलीने चिरलोक पितृभोनो ओत्रिय निष्कामनो एक आनन्द गणाय. चिरलोकस्थायी पितृजीना
आवा सो आनन्द मले त्यारे देवलोकमां उत्पन्न थयला ओत्रिय निष्काम देवनो एक आनन्द
गणाय. देवलोकमां उत्पन्न देवना आवा सो आनन्द मले त्यारे ओत्रिय निष्काम कर्मदेवनो
एक आनन्द गणाय. कर्मदेवना आवां सो आनन्द मली ओत्रिय निष्काम देवनो एक
आनन्द गणाय. देवोना आवा सो आनन्द मलीने ओत्रिय निष्काम इन्द्रनो एक आनन्द
गणाय. इन्द्रना आवा सो आनन्द मले त्यारे ओत्रिय निष्काम वृहस्पतिनो एक आनन्द
गणाय. वृहस्पतिना आवा सो आनन्द मले त्यारे ओत्रिय निष्काम प्रजापतिनो एक आनन्द
गणाय. प्रजापतिना सो आनन्द मले त्यारे ओत्रिय निष्काम ब्रह्मनो एक आनन्द गणाय.

ते आ जे पुरुषमां छे, आ जे आदित्यमां छे ते एक छे. जे आ जाणे छे ते आ लोक
त्यज्जीने आ अन्नमय आत्माने प्राप्त करे छे, आ प्राणमय आत्माने प्राप्त करे छे, आ मनोमय आ-
त्माने प्राप्त करे छे, आ विज्ञानमय आत्माने प्राप्त करे छे, आ आनन्दमय आत्माने प्राप्त करे छे.

तेनो आ श्लोक छे. ज्यांथी मन साये, प्राप्त नहि करीने, चाणी पाठी परे छे; ब्रह्मनो आनन्द
जाणनार क्युं-हि पण भय पामतो नथी. आने एम पण विचार आचनो नथी के में काई
साधु-सार-न क्युं, के में काई पाप क्युं.

જે આ આમ વૈજ્ઞેને (અક્ષર બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ-આનંદમયને) જાણે છે તે પોતાના આત્માને પ્રેમયુક્ત કરે છે, (શુદ્ધ પ્રેમનું ફલ આનંદમય તેનો અનુભવ કરાવે છે). જે આમ વૈજ્ઞેને જાણે છે તે નિજ આત્માને સંતોષે છે. આવી ઉપનિષદ્-રહસ્યવિદ્યા—છે.

આનન્દમય વા રસાત્મક પુરુષોત્તમ.

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ સુન્દર છે, અને તેમાં પળ આનન્દવહ્લી વા બ્રહ્મવહ્લી, વા બ્રહ્માનન્દવહ્લી પરમ રમણીય છે. ઉપનિષદો અનેક પ્રકારના છે. યદ્યપિ સર્વે ઉપનિષદો રહસ્યવિદ્યાનું જ પ્રતિપાદન કરવાવાલાં છે, ઉપનિષદ્માત્ર ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં પળ કેટલાક ઉપનિષદ્ ભગવાનની વિભૂતિ બગોરેનું પ્રતિપાદન કરે છે, કેટલાંક અક્ષરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, જ્યારે આ આનન્દવહ્લી તો ઉત્તમોત્તમ ફલનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મહાન્ આચાર્યોં આને ફલપ્રકરણ કહે છે. પ્રમુના ઉત્તમોત્તમ પ્રેમૈકસાધ્ય, પ્રેમૈકસ્વરૂપ, અનુભવૈકગમ્ય, નિગૂઢ ભાવાત્મક આનન્દમય રસપ્રચુર સાકાર સ્વરૂપનું, તત્પ્રાપ્તિ, ઇદનુભવપ્રકાર બગોરેનું નિરૂપણ આ આનન્દવહ્લી કરે છે. પારલૌકિક આવા ઉત્તમોત્તમ ફલનું દર્શન જેવું આ શ્રુતિમા ધાય છે તેવું દર્શન અન્યત્ર ક્યાહિ પળ થતું નથી.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ‘ બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્ ’ એ સૂક્ત સૂત્રવાક્યમાં નિજોપદેશ ગૂઢતાથી સંપ્રહી, ‘ સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિત ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમન્ સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા ’ એ ઋચાદ્વારા તદર્થનું વિવરણ કરી, તદ્વશિષ્ટ ગ્રન્થથી પરનું-પુરુષોત્તમનું-પરત્વ-શ્યાદિ ઉપપાદન કરે છે. વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે બ્રહ્મજ્ઞાનયુક્તનો સર્વકામોપભોગ એ જ પરપ્રાપ્તિ છે. આ જ વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મને શ્રુતિ અહીં આનન્દમય તથા ‘ રસો વૈ સઃ ’ તરીકે વર્ણવે છે, ગણિ-તાનન્દ અક્ષર-ધામ-બ્રહ્મ-થી પળ અધિક અગણિતાનન્દ રસાત્મક-આનન્દસ્વરૂપ-સાકાર-તરીકે પુરુ-ષોત્તમને-પરને વર્ણવે છે. આનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ અમિમ ગ્રન્થથી યોજે છે.

‘ તસ્માત્ વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ ’ એ વાક્યમા તે આ આત્માથી સૃષ્ટિ કહી છે. અર્થાત્-પરબ્રહ્મ કર્તૃ છે, અકર્તૃ નથી. ઉપાદાન નિમિત્ત ઉભય બ્રહ્મ જ છે. આત્માથી, આકાશ, આ-કાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ, જલથી પૃથ્વી, પૃથ્વીથી ઔપધિ, ઔપધિથી અન્ન, અન્નથી પુરુષ, આમ નમસૃષ્ટિ દર્શાવી માર્યાદિક સૃષ્ટિના કારણ પળ પ્રમુ છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. અહિ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ઔપધિ, અન્ન બગેરે તત્તદ્રૂપ બ્રહ્મ-કારણાવસ્થ છે. પ્રાકૃત આકા-શાદિથી ભિન્ન છે. આમ બ્રહ્મસૃષ્ટિ ક્રમસૃષ્ટિ નિરૂપણ કરી શ્રુતિ અન્નમય પુરુષનું નિરૂપણ કરે છે.

૧ અન્ન વજ્રેનો અર્થ રગરામાગ્નુજ, મચ્ચ અને શકર પૂર્ણવાન્યગત પાચ્યુષ્થ કરે છે. જયગોપાલમટ વજ્રેનો અર્થ પ્રકરણાનુસાર અક્ષર બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એમ કરે છે. આમ કરવામા ઉપક્રમ-અને ઉપસહારની એકવાક્યતા-રૂપ ઉપપત્તિવિશેષ પ્રાપ્ત ધાય છે. આરમમાં શ્રુતિ કેહે છે ‘ બ્રહ્મને જાળનાર પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે’, તેમ અતમા પળ વહે છે કે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ-અર્થાત્ અક્ષર અને આનન્દમયને જાળનાર પરમ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે જે તત્વ આરમમા શ્રુતિએ નિરૂપણ કર્યું, તેજ અન્તમા પળ નિરૂપણ કરી ઉપક્રમ અને ઉપસહારની એકવાન્યતા સિદ્ધ કરી. મેદમુલ્લેન ધા વાક્યનો રચનામા ગમ પઠતી નથી.

તે આ પુરુષ અક્ષરસમય છે, આ જ તેનું શિર છે, આ તેનો દક્ષિણ પક્ષ છે, આ ઉત્તર પક્ષ છે, આ આત્મા છે, આ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે. અન્ન એ પ્રજામાત્રનું ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે. અન્ન-અન્નમય-ભૂતોમાં જ્યેષ્ઠ છે, માટે સર્વોપય છે. આ અન્ન અન્નમય-વ્રહ્માને જે ઉપાસે છે તે સર્વે અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે. આ અન્નમય પુરુષને શ્રુતિ પશી તરીકે વર્ણવે છે; અન્નમયને પુરુષ પણ કહે છે, અને પ્રજામાત્રની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનું કારણ કહે છે. તેથી આ અન્નમય પુરુષ વિઠ્ઠાકરીલ પાંચમૌતિક પ્રતિષ્ઠા દેહ નથી, પરન્તુ ભગવાનનો વિરાટ્ દેહ છે. આ વિરાટ્ પુરુષ છે, કૌશ નથી, જે 'અન્ન વ્રહ્મા ને ઉપાસે છે' એમ કહીને શ્રુતિ આ અન્નમય પુરુષની વ્રહ્મતા સ્પષ્ટ કહે છે. આ અન્નમય વાહ્ય વ્યવહારનું કારણ છે.

આ અન્નમય પુરુષની અન્તર્ગત પ્રાણમય પુરુષ છે. આ પ્રાણમય પણ લૌકિક કૌશ નથી, જીવદેહાન્તર્ગત પ્રાણમય કૌશ નથી, પરન્તુ મુલ્યપ્રાણ આસન્ય છે; ભગવદ્ગુણ છે. આ અન્તર વ્યવહારનું કારણ છે. આ પ્રાણમય પુરુષનો પ્રાણ શિર છે, વ્યાન જમણો વાહુ છે, અપાન ઢાલો વાહુ છે. આકાશ આત્મા છે. પૃથ્વી પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા છે. આ પ્રાણમય પુરુષ વ્રહ્મા છે, જીવ વા પ્રાણમયકૌશ નથી. આ પ્રાણમયના ત્રણ કાર્ય છે, વલ, ભોજન, અને વિસર્ગ. આ પ્રાણમય-આસન્ય કૌશપ્રાણમયથી ભિન્ન છે. પ્રાણમય કૌશની પાંચ વા દશ વૃત્તિ છે, જ્યારે આ ભગવદ્ભૂતિરૂપ પ્રાણમય પુરુષની ત્રણ વૃત્તિ છે. પ્રાણમયકૌશનો સંચાર હૃદયાદિ નિયત દેશમાં છે; જ્યારે આ પ્રાણમય પુરુષનો સંચાર આકાશમાં છે. એ આકાશ સ્વરૂપલાભનો હેતુ હોવાથી શ્રુતિ તેને આ પ્રાણમય પુરુષનો આત્મા કહે છે. પ્રાણમય કૌશ દેહમાં સ્થિતિ કરે છે, જ્યારે આ પ્રાણમય પુરુષ સર્વે પૃથ્વીમાં સ્થિતિ કરે છે. આ પ્રાણમય પુરુષ અન્નમયની મીતર વિરાતીને તેને આકાર સમર્પે છે.

આ પ્રાણમય પુરુષની મીતર મનોમય પુરુષ વિરાતી છે. પ્રાણમય પુરુષને આકારસમર્પક આ મનોમય પુરુષ છે. આ મનોમય પુરુષ તેજ વેદ-પુરુષ છે; એ આ વૈદિક વ્યાપારનું કારણ છે. વેદ એ ભગવાનનું મનોમય સ્વરૂપ છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં 'સ એ જીવો વિવરપ્રસૂતિઃ' એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ મનોમય વેદાત્મક પુરુષનું યજુર્વેદ શિર છે. ઋગ્વેદ દક્ષિણ વાહુ છે, સામવેદ વામ વાહુ છે. કર્મચોદના-આદેશ-આત્મા છે. કર્મનો સ્થૈર્યસંપાદક અર્થવેદ પ્રતિષ્ઠા છે. શાન્તિ કોરે કર્મનો વોધ એમાં હોવાથી એને મનોમય હંસનું પુચ્છ કહ્યું છે. વેદાત્મક પુરુષ મનોમય એ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, કૌશ નથી; નાના વૃત્તિવાલા મનોમય કૌશથી આ પ્રકારે આ વેદાત્મક મનોમય પુરુષ ભિન્ન છે.

આ વેદાત્મક મનોમય પુરુષના મીતર વિજ્ઞાનમય પુરુષ વિરાતી છે. મનોમય પુરુષને આકારસમર્પક આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે. આ વિજ્ઞાનમય પુરુષનું શિર અદ્વા જલ-છે, ઋત-પ્રમીયમાણ ધર્મ-દક્ષિણ વાહુ છે, સત્ય-અનુષ્ટીયમાન ધર્મ-વામ વાહુ છે. યોગ મુલ્ય હોવાથી આ વિજ્ઞાનમય પુરુષનો આત્મા છે. વિજ્ઞાનમય પુરુષ-એ અક્ષરવ્રહ્મા છે, કૌશ નથી. સંશય, વિપર્યાસાદિ નાનાવૃત્તિવાલા વિજ્ઞાનમય કૌશથી આ વિજ્ઞાનમય-અક્ષર-પુરુષ-ભિન્ન છે. આ વિજ્ઞાનમય પુરુષને પ્રાપ્ત થયલાની મહલોકથી નીચે ગતિ થતી નથી તેથી એ મહલોક વિજ્ઞાનમય પુરુષની પ્રતિષ્ઠા છે.

આ વિજ્ઞાનમય-અક્ષર-પુરુષની મીતર આનન્દમય વિરાજે છે. વિજ્ઞાનમય અક્ષર પુરુષને આકારસમર્પક પળ આ આનન્દમય પુરુષોત્તમ છે. આનન્દમય પુરુષથી કોઈ પર પુરુષ નથી તેથી એજ પુરુષોત્તમ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય સર્વને આકારસમર્પક આનન્દમય હોવાથી એનું સ્વતઃસિદ્ધ સાકારત્વ નિશ્ચિત્ત થાય છે. સર્વમાં આન્તર પળ આનન્દમય જ છે. એનીજ પ્રાપ્તિને આ શ્રુતિ પરપ્રાપ્તિ કહે છે. આ આનન્દમય પુરુષોત્તમને જ શ્રુતિ પર વિપશ્ચિદ્ બ્રહ્મ કહે છે. ધર્મમેદથી એના સ્વરૂપનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે. પ્રિય એનું શિર છે, આનન્દમય પુરુષોત્તમ મુલ્યતાથી પ્રેમનો જ વિષય હોવાથી પ્રીતિને એનું શિર કહ્યું છે. મોદ એ એનો દક્ષિણ વાહુ છે, પ્રમોદ એનો વામ વાહુ છે. આનન્દ એનું સ્વરૂપ છે, માટે એ એનો આત્મા છે. બ્રહ્મ-અક્ષર બ્રહ્મ-એ એનું ધામ છે. અક્ષર-બ્રહ્મ-સાધનરૂપ હોવાથી એ એનું પુચ્છ છે.

અન્નમયાદિ પંચ પુરુષોના નિરૂપણથી આ ફલિત થાય છે. અન્ન બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી સર્વ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનાથી ઘાહ્ય લૌકિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી પ્રાણ-બ્રહ્મની ઉપાસનાથી સર્વ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવાથી લૌકિક આન્તર ભોગ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનન્દના જ્ઞાનથી મય દૂર થવાથી વૈદિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે. લૌકિક વ્યવહારમાં મનુષ્ય ઉમર વગેરે પ્રાપ્ત કર્યાથી સ્વતંત્ર થાય છે, અને ત્યાર પછી વૈદિક વ્યવહાર કરે છે. આ વ્યવહાર લૌકિક વ્યવહારથી ભિન્ન છે. વૈદિક ભોગ સિદ્ધ થયા પછી પારલૌકિક ભોગની સિદ્ધિ વિજ્ઞાનમયની ઉપાસનાથી થાય છે. નાનાવિધ નિષ્કામ યજ્ઞ કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે યોગ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યાસ આ જ ઉપદેશ તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમા કરે છે. અન્તે પ્રમાદના અભાવમાં સર્વ પાપના નાશ થયા પછી સર્વકામની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે ઉપાસનાના કથનનું પ્રયોજન પળ સ્પષ્ટ થાય છે.

અન્નમયાદિ પુરુષના સ્વરૂપનો વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેદસ્તુતિમાં પળ કર્યો છે. અન્નમયાદિ પુરુષોમાં અન્તિમ પુરુષ આનન્દમય ભગવાન્ છે. અન્નમયાદિને સર્વ પુરુષોને આકાર-સમર્પક આ આનન્દમય જ છે. આ પાંચ પુરુષોની પ્રાપ્તિ આ લોકના ત્યાગ પછી થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે આ પાંચ કોશ નથી, પરન્તુ આ પાંચે પુરુષ ફલરૂપ ઘ્યાપક અને ભિન્ન છે. મધ્વ નિશ્વાર્કાદિ કોઈ આ પાંચનું કોશત્વ સ્વીકારતું નથી. મધ્વાચાર્ય તો અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમયને અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રદુન્ન, સંકર્ષણ, ધામુદેવ અને નારાયણ કહીને સર્વની ભગવદ્ભૂતતા સ્વીકારે છે.

ઉપર અન્નમય પ્રાણમય મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ સર્વને આકારસમર્પક આનન્દમય છે એમ કહીને તેનું સ્વતઃસિદ્ધ સાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રકારે વિચાર કરતાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિ ઠરે છે અને આનન્દમય એ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ઠરે છે. ભગવાન્ વાદરાયણ વ્યાસ પળ આનન્દમયને એ ચાર વિભૂતિથી ભિન્ન ગણીને તેનું પરબ્રહ્મત્વ પ્રકટ કરે છે. પ્રકૃત નિષ્કલિત પ્રપાઠકમાં આનન્દમયનું વારંવાર કીર્તન અને સ્તુતિ સ્પષ્ટ શબ્દોથી, અને અર્થથી ફરી છે. તેથી આનન્દમય એ પરબ્રહ્મ છે, જ્યારે અન્ય ચાર પુરુષો ભગવાન્ની વિભૂતિઓ છે. આનન્દમય સ્વતઃસિદ્ધ સાકાર હોવાથી અન્ય ચારને પુરુષવિષયા-સાકારત્વ-પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમા

जे अंदर भरवामां आवे छे, तेनो तदाकार धातुनी मूर्ति बनावती वखते जोवामां आवे छे. वहार वेष्टित जे होय तेनी तदाकारता तो उपदेहमां अने सीबिलां वखमां जोवामां आवे छे. जेम भांडना कर्ताओ प्रथम मीणनी आकृति बनावीने ते ऊपर माटी लगाडीने तेना बाकोरामां धातु रेडे छे, नहि तो पूरित। भांडनुं निर्माण न थाय. आ देह तेवो छे. माटे अहि देहमां कोई आन्तर एवो होय छे के जेना ऊपर आवेला अन्नमयादि सर्व पुरुषाकार थाय-जो तेम न मानो वो घटादिनी माफक आ मांच पुरुषो जीवकृतिथी साध्य नहि होबाथी राखो-डीना जथानी माफक ढगला थइ जाय. अहि तो श्रुतिमां 'तस्मात् वा एतस्मात् अन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेन एष पूर्णः। स वा एष पुरुषविधः। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' एम कहुं छे. अर्थात् ते आ अन्नरसमयथी अन्य आंतर आत्मा प्राणमय छे. ते प्राणमयथी आ अन्नमय आत्मा पूर्ण छे, व्याप्त छे, ते आ प्राणमय पुरुषविध छे, तेनी पुरुषविधताथी आ अन्नमय आत्मा पुरुषविध छे, एम कहुं छे. तेथी प्राणमय आंतर आत्माथी उपरितन अन्नमय पूर्ण छे एम कहिने आ प्राणमय पुरुषविध होबाथी अन्नमय तदाकार पुरुषविध छे एम श्रुति कहे छे. आथी पांचे पुरुषोमां सर्वथी आन्तर आत्मा आनंदमय ज सर्वने आकारसमर्पक ठरे छे, एने तेथी तेनुं स्वतःसिद्ध साकारत्व पण स्पष्ट प्रतीत थाय छे. धेद-स्तुतिमां पण भगवदन्वयथी ज अन्नमयादिनी साकारता निरूपण करी छे. अन्नमयादिने साकारत्वने माटे अन्यनी अपेक्षा पडे छे, आनन्दमयने नहि. कोई अन्नमयने सर्वना आकारसमर्पक कहे तो तेनो निषेध श्रुतिओ स्वयं करती कहे छे के अन्नमयादिमां जे चरम-अन्तिम-सर्वान्तर आनन्दमय छे तेना अन्वयथी ज अन्नमयादि अन्य पुरुषविध थाय छे. माटे अन्तःस्थित आनन्दमय जे अन्नमयादि चार पुरुषोनी पुरुषविधता निरन्तर संपादन करे छे से ज प्रभु अत्यन्त मान्य छे. भगवान् ज आनन्दमय छे.

अत्र फेटलाक शाकर विचारको अन्नमयादिनुं स्पष्ट आत्मत्व-पुरुषत्व लौकिक देहथी भिन्नत्व श्रुतिमां स्पष्ट कहेलुं छे ते अनादर करी आ अन्नमयादि पांचेने कोस माने छे. आ प्रकारे परम प्रेष्ठ आनन्दमय प्रभुनो रयाग करवाथी अवशिष्ट रहेता शोकने ते लोको प्राप्त करे छे. बादरायण व्यास स्पष्टतम शब्दोमां आनन्दमयनुं परब्रह्मत्व कथे छे, तेने पण ते लोको तिलांजलि अर्पे छे. आनन्दमयमां मयद्प्रत्यय विकारवाची नथी, परन्तु प्राचुर्यवाची छे, एम व्यास स्पष्ट कहे छे, ते पण अन्नगणवाने धार्य्य करे छे, 'द्वेषचः छन्दसि' य सूत्रथी महर्षि पाणिनि धे स्वखाला शब्दमां विकारवाची मयद्प्रत्यय होय एम कहे छे, परन्तु त्रण स्वरखाला शब्दमां मयद् विकारवाची होइ शक्ये एम कहेता नथी, ते पण लक्षमां राख्या बिना त्रण स्वरखाला आनन्दमयमां मयद् प्रत्यय विकारवाची छे अने तेथी ते ब्रह्म नथी एम कल्पे छे.

परन्तु आ सर्व कल्पनानो उन्नत साकार प्रज्ञना द्वेषमांथी ज अथवा प्रक्षयप्रज्ञमां रहेली जह भ्रष्टामांथी थयलो छे एम लागे छे. प्रज्ञने आनन्दमयनुं पुच्छ-प्रतिष्ठा श्रुतिए स्पष्ट शब्दथी प्रभुं से गळे उत्तरनुं नथी, तेनुं कारण पण आनन्दमयने श्रुति हंसरूप वर्णवे छे, तेना उपर लक्ष्य नहि रहेबाथी ज. त्यारे परमात्मा आनन्दमय हंसाकार होय त्यारे तदाकार अक्षर ब्रह्म तेनुं पुच्छ

थाय છે. જ્ઞાનમાર્ગનું ફલ અક્ષર-બ્રહ્મ છે, જ્યારે ભક્તિમાર્ગનું ફલ આનન્દમય છે તે, અને ભક્તિ-માર્ગનું ફલ જ્ઞાનમાર્ગના ફલ કરતાં ઉત્તમ છે તે, ઘટાવવાને શ્રુતિ પ્રજ્ઞને-અક્ષરને-આનન્દમયનું પુચ્છ કહે છે. આનન્દમયને પુરુષ તરીકે વર્ણવે ત્યારે બ્રહ્મ-અક્ષર આનન્દમયની પ્રતિષ્ઠા-આધાર-ગૃહ-ધામ-ચરણ-દ્વ્યાદિ કહેવાય છે. પરન્તુ તેથી અક્ષર-ભગવદ્ચરણ અબ્રહ્મ થતું નથી. માટે અન્તઃ-સ્થિત આનન્દમય જ આનન્દ આકાર સંપાદન કરે છે. આ પ્રકારનું આનન્દમય પ્રમુનું પુરુષો-ત્તમત્વ જે સ્વીકારતા નથી તેને આધિવૈદિક શ્રુતિદેવીઓ કૃતબ્રહ્મ કહે તેમાં શું કહેવું, અને જે આવા અન્તઃસ્થિત આનન્દમય પ્રમુને પુરુષોત્તમ જાણીને ભજે તે યુક્ત છે એમ કહે તેમાં પણ શું કહેવું ?

આનન્દમયમાં મયદ્પ્રત્યય વિકારવાચી જ છે એમ કહીને તેનું અબ્રહ્મત્વ શંકરાચાર્યે કહ્યું તેને સ્થિર કરવાને મામતીકાર ત્રણ ચાર કારણો આપે છે તે તમાસીએ. 'પ્રાયપાઠપ-રિત્યાગો મુલ્યત્રિતયલંબનમ્ । પૂર્વેરિમ્નુત્તરે પક્ષે પ્રાયપાઠસ્ય વાચનમ્ ॥' અર્થાત્ આનન્દમયનું પ્રજ્ઞત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો એ પક્ષમાં અન્નમયાદિમાં સ્વીકૃત મયદ્પ્રત્યયના વિકારાર્થતા ત્યાગથી. પ્રાયપાઠનો પરિત્યાગ થાય છે એ દોષ. પ્રજ્ઞના અર્થમાં અપ્રસિદ્ધ એવા આનન્દમયપદનો અર્થ બ્રહ્મ લક્ષણાથી વા યોગથી માનવામાં આવે તો આનન્દમયપદના મુલ્ય અર્થનું હલંબન થાય એ ધીમ્નો દોષ. તેમ જ પ્રજ્ઞને આનન્દમયનું પુચ્છ કહ્યું તે પણ આનન્દમયના અચર્ય તરીકે ગૌણ અર્થમાં થાય છે એ ત્રીજો દોષ. અને બ્રહ્મત્વ પણ બ્રહ્મ નદિ પણ પુચ્છ થતાં અન્નમયાય, તેમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ થતાં ચોથો દોષ. આ પ્રકારે આનન્દમયનું જો બ્રહ્મત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તેમાં ચાર દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આનન્દમયનું વિકારાર્થત્વ માનીને તેનાં બ્રહ્મત્વના મુલ્ય અર્થનો ત્યાગ થતો નથી, તેમ આનન્દમયના મુલ્યાર્થનો પણ નદિ, તેમ આનન્દમયના મુલ્યાર્થનો પણ નદિ. પુચ્છપદનો મુલ્યાર્થવાચ થાય છે તે તો પુચ્છને અચર્ય વા અધિચરણ જે હોકો માને છે તેમને પણ તુલ્ય છે. તેમ માનવામાં પણ મુલ્યાર્થનો વાચ થાય છે. આનન્દમયને વિકારપુક્ત માનીએ તેમાં અચર્યના પ્રાયપાઠનો વાચ થાય છે એ દોષ છે, તેમ આનન્દમયને બ્રહ્મ માનીએ તો. ત્યાં વિકારના પ્રાયપાઠનો વાચ આવવાથી ઉભયત્ર દોષ તુલ્ય છે. આથી વિકારાર્થ મયદ્પ્રત્યય. આનન્દમયમાં હોવાથી તે અન્નમયા છે એમ માનવું એમ યુક્ત છે એમ મામતીકાર કહે છે.

પરન્તુ આ સર્વે મામતીકારનું કથન વ્યાખ્યેય ગ્રન્ય શાંકરભાષ્યનું પૂજનમાત્ર છે. એમાં તા-સ્ત્વિક કાંઈ નથી. વિકારાર્થનો પ્રાણમયમાં કોઈ આદર કરવું નથી. ઘટાકાશને ઘટનો વિકાર કહીને પ્રાણમયમાં મયદ્પ્રત્યયનું વિકારવાચિત્વ ઘટાવી શકાય એમ નથી. છેઠ પ્રાકૃતથી આરંભી મહાપંડિતપર્યન્ત કોઈ ઘટાકાશને ઘટનો વિકાર સમજવું નથી. ઘટમાં ભરેલા દુષને કોઈ ઘટનો વિકાર માનવું હોત તો તેવું અનુમાન કરી શકાત, પણ તેમ પણ કોઈ કરવું નથી. લોકમાં કે શાસ્ત્રમાં તેવો પ્રયોગ કોઈ કરવું નથી. માત્સ્કરાચાર્યાદિ પણ પ્રાણમયમાં વિકારાર્થતા સ્વીકારતા નથી. આ પ્રકારે પ્રાણમયમાં જ જો વિકારાર્થતા ન મનાય, તો પછી તેની પ્રાયતા પણ વન્ધ્યાપુત્રના સૌન્દર્ય જેવી થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ અન્નમયાદિ પાંચે પુરુષોમાં મયદ્ પ્રાચુર્યવાચી છે એમ વ્યાસમૂત્ર તો સૂચવે છે.

વહી, શબ્દમાત્ર ઐકારની વિકૃતિ છે. ઐકાર બ્રહ્મવાચક છે એમ ગીતા પણ કહે છે. તેથી ઐકારના વિકૃતિરૂપ શબ્દમાત્ર ઉત્તરગંથી બ્રહ્મવાચક સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ શબ્દમાત્રનો

मुख्य अर्थ भगवान् छे; परन्तु ते ते शब्दनी शक्तिसंकोच करीने व्यवहारार्थ लोको ते ते कहे छे, ते गौण अर्थत्व दूर करीने शब्दमात्रनु भगवदर्थरुत्व सिद्ध करवाने व्यासाचार्यनी प्रवृत्ति छे. तेथी आनन्दमय, ब्रह्म, के पुच्छ कोई शब्दना मुख्यार्थनु उल्लंघन थुं नथी, सर्व भगवान् छे तेथी.

आ प्रकारे आनन्दमयने ब्रह्म मानवामां कोई पण दोष नहि होवाथी अने तेने अत्रह्य मानवामां बहु दोष उपरांत व्यासविरोध मुख्य होवाथी आनन्दमयनु ज ब्रह्मत्व स्वीकारनुं एज युक्त छे. भामतीकारनी शिक्षा के वेद अने सूत्रमां परस्पर विरोध होय तो सूत्रोने मचडवा ए तो केवल शांकरभाष्यनो उपहास लगने छे. व्यासना सूत्रो स्पष्ट रीते वेदार्थनो ज निश्चय करवाने योनायला छे, तेमने जो मचडवामां आवे तो तेमां फल वेदार्थना त्रिप्लव शिक्षाय अन्य तो दिशुं नथी.

दुःखना अतिस्वनी संभावना थाय छे तेथी आनन्दमय ब्रह्म नथी एम माननुं पण युक्त नथी. लोकमां पण प्रचुरप्रकाशयुक्त सूर्य छे, बहुतापवालो उष्णकालनो दिवस छे, अन्धकारमयी वर्षारत्रि छे, श्रवण बहु धनवान् छे, आ वाक्योमां पण तद्विरुद्ध अंधकार, शीतलतां, प्रकाश अने वृद्धिमानो प्रत्यक्ष ज बाध थाय छे, त्यां पछी तेना अस्पष्टनी शंका ज रहेनी नथी. वेदमां तो सर्वभूतो जेनाथी जीवे छे तेना आनन्दमयनां, आनन्दमाचुर्यमां, दुःखनी शंका तो सुदूर थाय छे. वेदने जो दुःखनुं सूचन आनन्दमयमां जो क्यांहि पण करनुं होत तो आनन्दमयता स्वरूपवर्णनमां कोई अवयवद्वारा तेम करत ज; पण त्यां तो प्रेमने शिर कहे छे, मोदने दक्षिण पक्ष, प्रमोदने उत्तर पक्ष, आनन्दने आत्मा-कहे छे. काई सत्तातीय ज पदार्थनी अवयवकल्पना श्रुति सर्वत्र करती नथी. आकाश आत्मा छे, पृथिवी पुच्छ छे, महलोकपुच्छ छे एम पण श्रुति कहे छे. तेथी श्रुतिप दुःख केम आनन्दमयना अवयववर्णनमां न कयुं ए पण विचारणीय छे. आनन्दमयता निरूपणमां 'शारीर आत्मा' ए प्रयोगमां शरीरशब्दयो पण दुःखनुं सूचन थुं नथी. शारीर ब्राह्मणमां सर्वने भगवान्नां शरीर कक्षां छे. आनन्दमय प्रभुमां-निरवधि-आनन्दमां-जेने दुःखनी स्फूर्ति थाय छे तेना उपर महादुःखना संस्कारनुं प्रावृत्य केटुं हशे ते कल्पी शक्तनुं नथी.

बली जो आनन्दमयने ब्रह्म न मानीर तो ए कयो पदार्थ थाय तेनो विचार पण हां करो करता नथी. आनन्दमय जीव तथा जड नथी एम तो व्यासाचार्य स्वतः कहे छे. अर्थात् ब्रह्म बिना इतर बस्तु आनन्दमयने मानवा अवामां आचार्य श्रीब्रह्मभाषीश्वर आज्ञा करे छे तेम-नहा-साहसि स्ता-या महामूढता-ज प्रकट थाय छे. आनन्दमय ज परब्रह्म ज छे ए प्रपक्ष श्रुत्यर्थनो बाध तो एतास प्रज्ञाजी करवा मागे तो तेनाथी पण थयो असक्य छे.

अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय अने आनन्दमयनी प्राप्ति श्रुति आ लोकना त्याग पछी थाय छे एन कहे छे, एटले आ अन्नमयादि जीवकोश तो नथी ज. आ पांचे फलरूप, व्यापक अने भिन्न छे. 'अत्रात् प्राणां भवन्ति, भूतानां प्राणैर्मतः । मनसश्च विज्ञानं, विज्ञानादा-नन्दो ब्रह्मयोनिः ॥ स वा एष पुरुषः पञ्चज्ञा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं । प्रति पृथिवी पान्तरिभं च, द्वांश्च दिग्भ्यावान्तरदिग्श्च ॥ स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भव्यं' । योगेशी अन्य श्रुति अत्रादि पंचत्रिंश, उक्तरीतिथी पंचात्मक, पुरुषनी सर्वश्याप्ति अने सर्वात्मकता घोषाने अन्ते 'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न सृष्टुमुपयाहि विद्वान्'

એ વાક્યથી તે જાણનાર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે. આ પ્રકારે અન્નમયાદિ કોશ તો નથી જ. ત્યારે આ કોશની કલ્પના ક્યાંથી આવી ? 'અન્નમયપ્રાણમયમનોમયવિજ્ઞાનમયાનન્દમયા મે શુદ્ધતામ્' એ શ્રુતિના આધારે અન્નમયાદિને કોશ કહી શકાય પરન્તુ 'મારા' અન્નમયાદિ (કોશો) શુદ્ધ થાઓ એમ કહેલું હોવાથી એ કોશો સ્વ સ્વ જીવના ભેદના છે. તે કોશો પ્રતિશરીર ભિન્ન છે. પરન્તુ એમાં 'મારા અન્નમયાદિ કોશો' શુદ્ધ થાઓ એમ કહેલું હોવાથી, તેના આધારે તૈત્તિરીય શ્રુતિના અન્નમયાદિ પુરુષોને કોશ કલ્પવા જવું એ અયુક્ત છે.

આ પ્રકારે શાંકરમતમાં અન્નમયાદિ પાંચે પ્રતિશરીર ભિન્ન જીવ કોશ છે, વ્યાસાચાર્યના પૂર્વ-પક્ષીના મતે પાંચે વિભૂતિરૂપ છે, જ્યારે વ્યાસાચાર્ય તથા શ્રીમદ્વાચાર્યજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિરૂપ છે, અને આનન્દમય પરમ પુરુષ હોવાથી ફલરૂપ છે.

અન્ન આમ વિશે છે. 'બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રુતિ સર્વત્ર પ્રપાઠકમાં તદર્થેનું જ, ફલનું જ, પ્રતિપાદન કરે છે તેથી આ ફલરૂપ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. પ્રપાઠકમાં જે અનુપ્રવેશ કહેલો છે તે પણ પ્રકરણના અનુસાર ફલરૂપનો જ છે એમ સ્પષ્ટ છે; જીવનો નહિ. અહિં અનુપ્રવેશ 'ફલરૂપ પુરુષની સર્વાત્મકતા અને સર્વની સત્યતા કહેલી હોવાથી, જ્ઞાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહેલા નામરૂપના કારણરૂપ અનુપ્રવેશથી આ અનુપ્રવેશ ભિન્ન છે. ફલરૂપ આનન્દનો અનુપ્રવેશ સર્વત્ર આ શ્રુતિમાં કહ્યો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. 'જો આકાશ આનન્દ ન હોત તો' એ વાક્યથી આનન્દમયની અન્તઃસ્થિતિ વર્ણવી છે. અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમયને તો કોશ જ માનવા હોય તો બ્રહ્મકોશ માનો, જીવકોશ નહિ. સર્વાન્તઃસ્થિત આનન્દમય હોવાથી માકારસમર્પક તો તે જ છે; અને તે જ પ્રકારે અન્નમયાદિ ચાર પુરુષો તેના તત્ત્વરૂપ કોશરૂપ માનો તો પણ યુક્ત જ છે. મૈત્રાયણીય શ્રુતિમાં અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન વગેરેને ભગવાનના ત્ત્વ સરીકે વર્ણવ્યા છે. 'અન્નથી પ્રાણ, પ્રાણથી મન, મનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી બ્રહ્મયોનિ આનન્દ. તેજ આ પુરુષ પાંચ પ્રકારે પંચાત્મક છે, જેવાથી આ સર્વ, પૃથિવી અન્તરિક્ષ શુલોક દિશા, અવાન્તર દિશા વ્યાપ્ત છે. તે જ આ સર્વ જગત્ છે. ભૂત ભવ્ય તે જ છે'. આ ઉપર કહેલી તૈત્તિરીય શ્રુતિથી અન્ન કહેલા અન્નમયાદિ સર્વવ્યાપક અને સર્વાત્મક ઠરે છે. તેથી એ જીવ-કોશ સરીકે તો ગણી શકાય એમ નથી જ. તેથી આ ભગવત્તત્ત્વરૂપ અન્નમયાદિ ચાર પુરુષો તો ભગવદ્વિભૂતિરૂપ, નિત્ય, વ્યાપક, ભિન્ન તથા પ્રાપ્ય છે. અન્નમયાદિ જીવકોશો જે અન્ય શ્રુતિમાં કહેલા છે તે તો આ ભગવદ્વિભૂતિરૂપ અન્નમયાદિ પુરુષોના વ્યક્તિરૂપ છે. આ પ્રકારે અહિં નિરૂપણ કરેલા અન્નમય-ત્રિદાદ દેહ, પ્રાણમય-આસન્ય, મનોમય-વેદ, વિજ્ઞાનમય-અક્ષર, એ ચાર પુરુષો ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી અને જીવકોશથી ભિન્ન હોવાથી, પરમ પુરુષ આનન્દમય જેને શ્રુતિ સર્વાન્તઃસ્થિત સર્વાકારસમર્પક વર્ણવે છે, અને જેનું ચારંચાર પ્રપાઠકમાં કીર્તન કરે છે તે આ ભગવદ્વિભૂતિરૂપ અન્નમયાદિ ચાર પુરુષોથી પણ ભિન્ન છે. આજ આનન્દમયને શ્રુતિ પર પુરુષોત્તમ કહે છે, પરમ ફલરૂપ પણ આ જ છે, અને આનું જ નિરૂપણ સર્વત્ર પ્રપાઠકમાં છે. બ્રહ્મવત્ જીવપૂર્વક વિભૂતિવ્યક્તિરૂપ સ્વકોશોમાંથી ઉત્ક્રમગ કરીને, ત્યજીને, સમપ્રિભૂત અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય

વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય વિભૂતિઓને પ્રાપ્ત કરી, આનન્દમયરૂપ થઈને આં પરમ પુરુષ આનન્દમય વ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. 'આનન્દમાનન્દમયોઽસાન' એમ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધમાં પણ કહ્યું છે. અત્ર યદપિ આનન્દમયનું મધ્યમાં નિરૂપણ નથી તો પણ 'તડિતોધિ વરુણઃ સમ્વન્વાત્' એ વ્યાસસૂત્રથી તેમ માનવામાં વિવાદલેશ નથી. આમ અહિ ત્યાગ્ય એના અન્નમયાદિ કોશોમાંથી નીકળી, ત્યાર પછી ભગવાનના વિભૂતિરૂપ સમાટિરૂપ ભગવત્તુરૂપ અન્નમયાદિ પાંચને પ્રાપ્ત કરી, અન્તે પરમ પુરુષ ફલરૂપ આનન્દમયને ક્રમેથી પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગની રીતિથી પ્રાપ્તિપ્રકાર આવો છે. આચાર્યશ્રીએ આજ પ્રકારનું નિરૂપણ માન્ત્રવર્ણિકસૂત્રના માધ્યમાં કર્યું છે.

મક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર આ છે. આ શ્રુતિ અનુપ્રવેગ કહે છે, પુરમાં પ્રમુ આવેશ કરે છે, એમ બીજી શ્રુતિ પણ કહે છે. તેથી પુરોમાં-મક્તશરીરોમાં પ્રમુનો પ્રવેશ એ શ્રુતિસિદ્ધ છે. યદપિ સર્વાકારસમર્પક આનન્દમયની લૌકિક શરીરમાં સ્થિતિ તેથી પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાં પણ સિદ્ધ છે, અને અન્ન સ્વાર પુરુષો પણ આકાશવદ્ વ્યાપક હોવાથી તેમની સ્થિતિ પણ મક્તશરીરમાં સિદ્ધ છે છતાં પણ આ સાર્વત્રિક સ્થિતિ તેટલા જ કાર્ય પુરતી છે, આનન્દમયના ફલાનુભવમાં આવી સ્થિતિ પ્રયોજક નથી. જેથી રીતે અગ્નિ કાષ્ટમાં નિત્યસિદ્ધ છે, છતાં એ અગ્નિની કાષ્ટમાં સ્થિતિ કાષ્ટના દહન કરવામાં પ્રયોજક નથી, તેમ મક્તશરીરોમાં આનન્દમય તથા અન્નમયાદિની પૂર્વ સ્થિતિ છે છતાં ફલાનુભવમાં તે સ્થિતિ પ્રયોજક નથી. આમ હોવાથી વહાર વિરાજતા પ્રમુ મક્તિથી ખીતર પધારે, અથવા હૃદયમાં જ માયાના ટેરાને સરકાવીને પ્રકટ થાય ત્યારે અક્ષરાત્મક વિભૂતિરૂપ અન્નમયાદિ ભગવાનની સાથે ખીતર પધારે છે, અથવા તો પ્રકટ થાય છે. આ તો મક્તના લૌકિક શરીરની વ્યવસ્થા થઈ. પરન્તુ ઘ્યારે આ લોક છોડીને મક્ત અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તો ત્યાં આ અન્નમયાદિ વિભૂતિરૂપ સર્વે વિચિત્રાત હોવાથી, કાર્યકારિત્વ તેમનું ત્યાં વિશેષ છે. આમ અન્નમયાદિ આધિભૌતિક રૂપે મક્ત શરીરમાં વ્યાપ રહે છે, આધ્યાત્મિકરૂપે-પક્ષિરૂપે-પ્રવેશ કરે છે, અને આધિદૈવિકરૂપે કાર્ય કરે છે. આધિભૌતિક લોકમાં નિયત છે, આધિદૈવિક ભગવાનમાં નિયત છે એમ ફલિત થાય છે. અવાન્તર સર્વમાં આધિદૈવિકાદિ ગ્રણે યથાસંભવ સવ્ય-પેશ છે. આમ મક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર પણ સ્પષ્ટ શ્રુતિએ કહ્યો છે. આનન્દમયસૂત્રમાપ્યના દ્વિતીય વર્ણકમાં આ પ્રકાર પ્રમુચરણ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

આ પ્રકારે માર્યાદિક સૃષ્ટિનું પણ શ્રુતિએ શ્લેષી નિરૂપણ કર્યું. 'સોઽકામયત, ઘટ્ટુ સ્યામ્, પ્રજાપેય, ' પ્રમુએ કામના કરી, ઘટ્ટુ થાડું, ડચનીય ભાવ પ્રકટ કરું. આ વાચ્યથી પ્રમુ કામનાથી અને કામના એ માનસપર્મ-હોવાથી મનથી પણ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રવાહ સૃષ્ટિ છે. પ્રવાહસૃષ્ટિના પણ કારણ કર્તા મનથી પ્રમુ સ્વયં યાય છે.

માર્યાદિક પ્રવાહિક સૃષ્ટિદ્રવ્યનું નિરૂપણ કરીને પછી શ્રુતિ પુષ્ટિસૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે. 'તદાસ્માનં સ્વયમુચ્યત્ । તન્માત્ તન્ સુહૃત્સુહૃત્યે ।' આ સૃષ્ટિ પ્રમુની નિજરૂપ છે, શ્રીકાંગમાંથી પ્રમુ પ્રકટ કરે છે. આ સૃષ્ટિ સુહૃત છે. આ સૃષ્ટિમાં રસાત્મક આનન્દમય પ્રમુ જ સર્વ છે, તે દર્શાવવાને શ્રુતિ કરે છે કે મક્ત એમ રસને પ્રાપ્ત કરીને આનન્દી થાય છે. કોણ જીવી ઘટ્ટ, કોન પ્રાણ ધારણ કરી ઘટ્ટ મો આકાશરૂપ આનન્દ ન હોત તે-આદિ શ્રુતિ પ્રેમમાર્ગ

પ્રકટ ઉપદેશ છે. એહિ રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપના લાભથી આનન્દી થવાય છે એમ કહીને તે જ રસાત્મક પ્રમુને જીવનના હેતુ અને પરમાનન્દના હેતુ કહ્યા છે. રસસ્વરૂપનું મરણનો ઉપસ્થિતિના અભાવમાં જીવનહેતુત્વ કહેવું ઘટી શકે જ નહિ. આ રસ-તો સંયોગ અને વિપ્રયોગથી પૂર્ણ અનુભવમાં આવે છે; કેવલ સંયોગ કે કેવલ વિપ્રયોગથી નહિ. ત્યાં વિરહતાપ ઘણો જ તીવ્ર હોવાથી ભક્તની પ્રાણસ્થિતિ પણ ન ટકે, તે મા થાઓ એ હેતુથી રસાત્મક ભગવાન તેના હૃદયમાં વિરાજે છે. શ્રુતિ કહે છે કે જો આ હૃદયમાં સ્ફુરરૂપ આકાશ ભગવાન ન હોત તો કોણ પ્રાણ ધારણ કરાવી શકત. આવા વિરહતાપયુક્ત ભગવદીયને તો જીવન ટકાવી રાખનાર ભગવત્સ્વરૂપ વિના અન્ય કોઈ નથી. બ્રહ્માનન્દ-થી અધિક પૂર્ણાનન્દ-આનન્દમય-રસાત્મક પુરુષોત્તમ છે. તેના વિરહતાપથી જે પ્રેમમુગ્ધ ભગવદીય પ્રેમની દૂરભંગાદિ નવ અવસ્થા ઓલંગીને પ્રેમની અન્તિમ અવસ્થા-મરણ-સમીપ-જે પહોંચ્યો છે, તેનું જીવન ટકાવી રાખવાનું સામર્થ્ય રસાત્મક-પ્રમુ વિના અન્ય કોનું હોઈ શકે ? પરન્તુ આવા ભગવદીયનું જીવન સંપાદન કરવું પ્રમુને આવશ્યક છે. આ વિરહતાપાત્મક આકાશ સ્વરૂપ પળ આનન્દાત્મક છે તે જણાવવાને તેને આનન્દ કહ્યો છે. આ વિરહ અવસ્થામાં પ્રલાપ ગુણગાનાદિ જે ભગવદીયથી થઈ જાય છે તે પણ વિપ્રયોગ રસાત્મક પ્રમુના જ ધર્મો છે. નીલાંબુદશ્યામ-મેઘશ્યામ-કૃષ્ણ-આનન્દમય-જે હૃદયમાં વિરાજે તે અનિહેશથી હૃદયથી વહાર પથારે એમ ભાવ થાય તો પણ હૃદયમાંથી તે સ્વરૂપને રસેડી શકાતું નથી તે જણાવવાને શ્રુતિ આ વિપ્રયોગાત્મક આનન્દાવસ્થાને આકાશરૂપ કહે છે. આ પ્રકારે વિરહતાપથી ભક્ત આસન્નમરણ થાય છે, ત્યારે પ્રકટ થઈને પ્રમુ વિના અન્ય એવો કોણ હોઈ શકે કે જે દર્શન, સ્પર્શ, આત્મેષ, ભાષણાદિથી સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તે ભગવદીયને જીવાડી શકે, પૂર્વ પ્રકટ થયેલા વિરહતાપની નિવૃત્તિ કરી તેને આનન્દપૂર્ણ કરી શકે, આ જણાવવાને શ્રુતિ કહે છે કે એ જ રસરૂપ પ્રમુને પ્રાપ્ત કરીને ભગવદીય આનન્દપૂર્ણ થાય છે. આનન્દમય પુરુષોત્તમ જ રસરૂપ છે એ દર્શાવી, તદ્ગત્ત વિશેષ કૃપાયુક્ત તદ્દ્રૂપ સૃષ્ટિ આ રસાત્મક આનન્દમયની પ્રાપ્તિને જ પરપ્રાપ્તિ માને છે એમ કહીને આવા રસાત્મક પ્રમુમાં નિષ્ઠાયુક્ત સૃષ્ટિની નિર્ભયતા શ્રુતિ જણાવે છે. આ સૃષ્ટિને લોકવેદનો ભય નથી. આ સૃષ્ટિ પ્રમુને જ આધીન રહે છે. વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, યમ વગેરે દેવતાઓ તેને અધીન થઈ સ્વધર્મ પાઠે છે, તો પછી તદ્દશ જીવો તેને અનુસરે તેમાં શું કહેવું ?

આ પ્રકારે શ્રુતિ ત્રિવિધ સૃષ્ટિ કહીને પ્રમુની ત્રિવિધ લીલા પણ પ્રતિપાદન કરે છે. આસુર પ્રાવાહિક સર્ગથી એ ક્રીડા વિપ્રકૃષ્ટ થાય છે, આસુર સૃષ્ટિમાં પ્રમુ દ્રુથી ક્રીડા કરે છે, માયા વગેરેનો અન્તરપટ રાખીને खેલે છે. માર્યાદિક સર્ગથી પરમ્પરિત, માર્યાદિક સૃષ્ટિમાં પ્રમુ વિમૂતિ વગેરે પરંપગથી खેલે છે. અને પુષ્ટિસર્ગમાં સાક્ષાત્ ક્રીડા કરે છે. પુષ્ટિસૃષ્ટિ ત્રીઅંગસૃષ્ટિ હોવાથી, પ્રમુ વિશેષ અનુગ્રહથી સાક્ષાત્ સ્વયં તેમાં વિશેષ રમણ કરે છે.

આમ આનન્દમય સાકાર રસાત્મક પુરુષોત્તમ, તત્પ્રાપ્તિમાં થતા સર્વે કામોપભોગનો પ્રકાર વગેરે સર્વે નિરૂપણ કરીને 'બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે' એ વાક્યમાં કહેલા અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ગણના શ્રુતિ કરે છે. શ્રોત્રિય, નિષ્કામ નિરોગી, યૌવનયુક્ત, વિદ્વાન્, ભોજનશક્તિયુક્ત, દૃઢ અંગયુક્ત, ચલવાન્ પુરુષને જે આનન્દ થાય તે મનુષ્યનો એક આનન્દ ગણાય. આવા શત આનન્દ મલે ત્યારે મનુષ્યગર્ભનો એક આનન્દ થાય. આમ દેવગન્ધર્વ, ચિરલોકે પિતૃ, આજ્ઞાનજદેવ, કર્મદેવ, ઇન્દ્ર, વૃહસ્પતિ, પ્રજાપતિ વગેરેનો એક આનન્દ પૂર્વના આનન્દ કરતા ઉત્તરોત્તર શતગુણ વિશેષ છે એમ

જાણાવી પ્રહ્લાનન્દની ગણના કરી એ પ્રહ્લા ગણિતાનન્દ અક્ષરપ્રહ્લાયમ છે એમ શ્રુતિએ જણાવ્યું છે. આ પ્રહ્લાને પુરુષમાં વા આદિત્યમાં જાણે છે, તે એક છે એમ જે જાણે છે, તે આ લોક ત્યજીને આ અન્ન-મય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય આનન્દમયને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને પ્રહ્લાવિદ્ પર-પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહીને, આ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં તેની સાથે સર્વ કામોપભોગ કરનારને પાપ પુણ્યનો-લોક વેદનો ભય રહેતો નથી એમ કહીને, આરંભમાં પ્રહ્લાવિદ્નો જે પરપ્રાપ્તિ કહેલી તેનું પુનઃ અન્તે વિવરણ કરી, ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકવાક્યતા શ્રુતિએ જણાવી. આ જ આનન્દમય ઉપનિષદનું પરમ નિગૂઢ પરમ તત્ત્વ છે. એજ રસાત્મક પુરુષોત્તમનું કવિન્ પળ દર્શન શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી થાઓ એજ અન્ન પ્રાર્થ્ય છે.

અર્ચનું પ્રહ્લાવાદની રીતિથી આનન્દમયનું પરપ્રહ્લાત્વ સિદ્ધ થયું. આ જ અર્થને ફરીથી સુદૃઢ કરવાને શ્રીમદ્મુચરણ શ્રીમદ્વિદુલેશ્વર આધિદેવિકવાદનો આશ્રય લઈને આજ પ્રપાઠકને નીચે દર્શાવેલા પ્રકારે યોજે છે. પ્રહ્લાવાદમ્બનની રચના સુદૃઢ થયા પછી તદન્તઃસ્થિત આધિદેવિકવાદની શાંતી પળ પરમ રમણીય લાગશે. આનન્દમય પ્રમુનું દેવત્વ-કીટૈકશાલિત્વ પળ આધિદેવિકવાદથી સ્પુટ થાય છે. પરમ વિશુદ્ધ નિર્ગુણ નિરુપધિ નિરુપધિ નિગૂઢ પ્રેમની પરાકાષ્ટા આ જ રસાત્મક સાકાર આનન્દમય છે. તત્પ્રાપ્તિથીજ આત્યન્તિક શોકની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. તહીલાનું અનુસંધાન પળ પરમ કૈવલ્ય મોક્ષ છે. તહીલાનું કીર્તન પળ મોક્ષદાયક છે. રાસલીલૈક-તાત્પર્ય શ્રીમદ્ગજરાજ જ આ પરમ પ્રેમનો વિષય છે, રસાત્મક સાકાર પુરુષોત્તમ આનન્દમય પળ તે જ છે, ગોપવધૂઓ પળ તદૂપ છે, અને તેમનું પરસ્પર રમણ પળ તદાત્મક છે. આવી પરમ નિર્દુષ્ટ ભાવનાઓનો સ્વલ્પાંશ પળ હૃદયના અન્તરંગ સ્થાનમાં ભાસ થાય તો પળ પરમ ભાગ્ય સમજવું. આ તાત્પર્ય પ્રકટ કરવાને શ્રીમદ્મુચરણ આનન્દવહીને નીચે જણાવેલા પ્રકારે યોજે છે.

આનન્દવહીનો આરંભ ‘પ્રહ્લાવિત્ આપ્રોતિ પરમ્’ ‘પ્રહ્લાવિત્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે’ એ સૂત્રવાક્યથી થાય છે. આચાર્યો આ વાક્યને સૂત્રવાક્ય કહે છે. આને સૂત્ર કહેવાનું કારણ એ છે કે આ વાક્યમાં અક્ષરો સ્વત્પ છે, સારભૂત છે, નિઃસન્દિગ્ધ છે, અનવધ છે, અને સર્વમાન્ય છે. આ વાક્ય પ્રહ્લામને પરપ્રાપ્તિનું સાધન જણાવે છે, પરવસ્તુ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પળ પ્રાપ્ય છે, ગન્તવ્ય છે, અને તદપ્રાપ્તિ જેને યદ્ છે, તેને પુનરાવૃત્તિ નથી એમ સૂચવીને વાદરાયણાચાર્ય સાથે પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરે છે. અન્ન પ્રહ્લાવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહી શ્રુતિ આ પ્રહ્લાથી પર કોઈ અધિક છે એમ પળ સ્પષ્ટ કહે છે. આ પ્રહ્લા શું, આ પર શું, પરની પ્રાપ્તિ શું, ઇત્યાદિનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રુતિ નિજ શબ્દોથી નહિ કરતા શ્રુતિથી કરે છે. મહાન્ન ભગવદ્ગોપનો અનુભવપ્રદાર પરમ નિગૂઢ શ્રુતિદ્વારા થાય એ સુયોગ્ય જ છે. ‘પ્રહ્લાવિત્ આપ્રોતિ પરમ્’ એ સૂત્રવાક્યનો અર્થ નિરૂપણ કરવાવાલી શ્રુતિ આ છે, ‘સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં પ્રહ્લા યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમન્ સોડશ્વતે સર્વાન્ કામાન્ સહ પ્રહ્લાણા વિપશ્ચિતા.’ આ શ્રુતિ ‘સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં પ્રહ્લા’ એ ચાર શબ્દોથી ‘પ્રહ્લાવિત્ આપ્રોતિ પરમ્’ એ વાક્યના પ્રહ્લાવદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે, ‘યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં’ એ શબ્દોથી ‘વિત્’ શબ્દનો, અને ‘પરમે વ્યોમન્ સોડશ્વતે સર્વાન્ કામાન્ સહ પ્રહ્લાણા વિપશ્ચિતા’ એ શબ્દોથી ‘આપ્રોતિ પરમ્’ ને સ્પષ્ટ કરે છે. ‘પ્રહ્લાવિત્ પરને (પુરુષોત્તમને) પ્રાપ્ત કરે છે’ એ વાક્યને શ્રુતિ સ્પષ્ટ કરવાને કહે છે કે ‘સત્ય જ્ઞાન અનન્ત-આનન્દ પ્રહ્લાને જે પરમ વ્યોમરૂપ હૃદયાકાશમાં સ્થાપિત જાણે છે તે વિપશ્ચિન્

બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે. '૧' વિપશ્ચિન્ત્ વિવિધરસભોગચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વકામભોગને પરમ ફલ કહ્યું છે, બ્રહ્મજ્ઞાન પછીની અવસ્થામાં થતી પરપ્રાપ્તિ તે જ આ વિવિધરસભોગચતુર બ્રહ્મની સાથેનો પ્રાપ્ત થયેલો સર્વકામોપભોગ જ છે. આ વિચાર કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન ૧ પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિનું સાધન થાય છે, અને પુરુષોત્તમ-પરબ્રહ્મ તે ફલ થાય છે. 'નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેવયા ન વહુના શ્રુતેન યમેવૈવ ષ્ટુણ્તે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા ષ્ટુણ્તે તનું સ્વામ્' ૧ શ્રુતિ જણાવે છે કે આ આત્મા-પરમાત્મા-પ્રભુ પ્રવચનથી, મેઘા-વુદ્ધિથી, વહુ અધ્યયન વગેરેથી પ્રાપ્ત થતા નથી, જેનું-જે જીવનું પ્રભુ વરણ કરે છે, તેને જ ૧ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેવા ઘૃત જીવને પ્રભુ નિજતત્વ તરીકે વરે છે. અર્થાત્ પ્રભુપ્રાપ્તિમાં કારણ માત્ર પ્રભુનું કરેલું વરણ જ છે; પ્રભુકૃત વરણ વિના તત્પ્રાપ્તિમાં અન્ય કારણ નથી.

આ પ્રકારે ૧ શ્રુતિવાક્ય બ્રહ્મજ્ઞાનને પરપ્રાપ્તિનું સાધન કહે છે, ડ્યારે અન્ય શ્રુતિવાક્ય પ્રભુપ્રાપ્તિમાં વરણને જ સાધન કહે છે, અર્થાત્ સાધનમાત્રને નિપેધે છે. આમ આપાતતઃ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે. પરન્તુ શ્રુતિભેદાં પરસ્પર વિસ્વાદ હોયજ નહિ, સર્વ શ્રુતિઓ ૧ક જ પ્રભુનું ગાન કરે છે; ત્યારે આમ ભિન્નતાથી નિરૂપણનું પ્રયોજન શું ! અહિ તાત્પર્ય આ છે. અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે, અવિદ્યા નિવૃત્તિ થતાં પ્રાકૃત ઠૌકિક ધર્મો પળ નિવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં અપેક્ષિત સ્વરૂપયોગ્યતા સંપાદન થાય છે. સ્વરૂપયોગ્યતાથી સંપન્ન આત્મા શુદ્ધ જીવનું સ્વીય તરીકે પ્રભુ ડ્યારે વરણ કરે છે ત્યારે તેનામાં નિરૂપધિ નિરવધિ પ્રેમ-ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને આ પ્રકારે સ્વરૂપયોગ્યતા અને પ્રેમ-ભક્તિ-સાહિત્ય સંપાદન થતાં પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ તેવા ઘૃત જીવને થાય છે. ત્યારે જ ગુહામાં પરમ વ્યોમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ હૃદયાકાશ પરમ છે કારણકે પરમ-પુરુષોત્તમનું યથાર્થ દર્શન-તેનો યથાર્થ અનુભવ-અહિ જ થાય છે. અર્થાત્ ગુહામાં હૃદયાકાશમાં આવિર્ભૂત પરમ વ્યોમ ૧ અક્ષરાત્મક વ્યાપિવૈકુંઠ છે, અને તે પુરુષોત્તમના ધામરૂપ હોવાથી, ત્યાં પ્રભુને વિરાજતાં જે જાણે તે ભક્ત બ્રહ્મની સાથે નિત્ય અવિકૃત-વિવિધરસભોગચતુર પ્રભુસાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે. આ જ પરપ્રાપ્તિ. અગ્ર પ્રથમા વિભક્તિથી ભોગમાં ભક્તનું સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રભુનું તૃતીયા વિભક્તિથી ગૌણત્વ શ્રુતિ સૂચવે છે. આ યુક્ત જ છે. પ્રાપ્ત ફલ ડ્યાં સુધી સ્વાધીન ન થાય ત્યાં સુધી તેનું ફલત્વ જ ઘટે નહિ. નિજઘૃત જીવના સકલ મનોરથ પૂરણ કરવાને તદ્દિઠ્ઠાનુસાર તેના ભક્તિવલ્લી તદ્દીન થઈને સર્વસ્વતંત્ર પ્રભુ ળેલે છે. આને જ શ્રીમદાચાર્યચળે સેત્રાફલમાં અઠૌકિકસામર્થ્ય કહે છે. આ ફલ જીવકૃતિસાધ્ય નથી, કેવલ દાનૈકસાધ્ય છે. 'નાયમાત્મા' શ્રુતિ પ્રભુપ્રાપ્તિમાં સર્વસાધનોનો નિપેધ ૧કવાર કરીને પુનઃ કહે છે કે 'નાયમાત્મા વલહીનંન લભ્યઃ' અર્થાત્ વલયુક્ત જ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે ૧મ કહે છે, તેનો પળ આ જ આશય છે. નિજ વરણથી જીવમાં પ્રેમાતિશયનો-ભક્તયતિશયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તે નિરવધિ નિરૂપધિ પ્રેમથી-ભક્તિથી પ્રભુ નિજ પ્રભુત્વધર્મો-નિજ માહાત્મ્ય તેને નહિ દર્શાવતા-તેને અધીન થઈને ળેલે છે; ભક્તનોરથપૂરક થાય છે. નિજઘૃતજીવના પ્રેમવલ્લી-ભક્તિવલ્લી સર્વસ્વતંત્ર પ્રભુ તદ્દીન થઈને ળેલે છે ૧જ પ્રભુનો તેના ઉપર કત્યન્ત અનુભવ સૂચવે છે. અનુભવાત્મક પુષ્ટિમાર્ગનું આ જ

ઉત્તમોત્તમ ફલ છે, આનું જ પ્રતિપાદન ભગવતી શ્રુતિ અત્ર કરે છે, અને આ જ શ્રુતિનું ઉપવૃંહણ ભગવાન્ વ્યાસ શ્રીમદ્ભાગવતના દશસ્કંધમાં ગોપીકૃષ્ણના પ્રસંગથી કરે છે.

સાત્વર્ય આ છે. શ્રુતિ વિષયિત્ત્વ દ્રઢાની સાથે સર્વકામોપભોગ કયે છે, પરપ્રાપ્તિ પણ આ જ છે. તૃતીય વિભક્તિથી પ્રમુનું ગૌણત્વ અને ભક્તનું પ્રાધાન્ય પણ સ્પષ્ટ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પણ આત્મરતિ આત્મક્રોધ આત્મમિથુન સર્વકામચાર इत्यादिશબ્દોથી ભક્તની આ જ અવસ્થાનું પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વસ્વેત્ર પ્રમુની સાથે અલ્પ જીવ ભક્તનું મોગસામર્થ્ય ન ઘટે તેથી પ્રમુ સ્વતઃ હંસરૂપે તેમાં પ્રવેશ કરે છે. 'દ્વાસુપર્ણા િતિ એ શ્રુતિમાં પ્રમુ અને ભક્ત ઉભયને પક્ષી તરીકે વર્ણવ્યા છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં 'एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः' એ વાક્યમાં પ્રમુ અને ભક્ત ઉભયને હંસ કહ્યા છે. પક્ષીઓમાં હંસ ચાતુર્યમાટે પ્રસિદ્ધ છે. માટે અહિ પણ શ્રુતિ પ્રમુ તથા ભક્તને હંસરૂપે દર્શવે છે, અને જ્યારે પ્રમુ ગતિપ્રતિવંધક ઓઠ્ઠાંધીને હંસરૂપે ભક્ત-હંસમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તત્સમાન થઈને ભક્તને સર્વ આનંદનો દાનદ્વારા અનુભવ કરાવે છે. આ સ્વરૂપાનંદાનુભવ જ પરમ પુરુષાર્થ છે તેથી શ્રુતિ પ્રમુ તથા ભક્તને પુરુષરૂપે વર્ણવે છે. શાસ્ત્ર પણ પુરુષાધિકાર લઈને પ્રવર્તે છે. ભગવાન્ શાકરાયણ પણ પરમ શુક્તિની અવસ્થામાં પ્રમુ તથા ભક્તનું મોગમાત્રમાં સામ્ય સ્ત્રીકારે છે. આ પ્રસારે ભક્તસામ્ય સ્વીકારીને સ્વતઃ ગૌણ થઈને નિજવૃત્ત ભક્તના સકલ મનોરથ પ્રમુ જે અવસ્થામાં પૂરણ કરે છે તે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી પણ ઉત્તમ કક્ષા છે.

અત્ર પ્રજ્ઞાવિન્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું છે; આ જ પ્રજ્ઞને જ્ઞાના સત્ય જ્ઞાન અનંત કહે છે, આ જ પ્રજ્ઞના આનન્દની ગણના કરે છે, આ જ પ્રજ્ઞને આનન્દમયનું પુન્જ—પ્રતિષ્ઠા કહે છે; અર્થાત્ આ ગણિતાનંદ પ્રજ્ઞ એ પર—આનન્દમયનું પુન્જ—પ્રતિષ્ઠા છે; આનન્દમય—પર—નું આ પ્રજ્ઞ આધાર—ધામ—છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અક્ષરને પ્રમુ—પુરુષોત્તમ—નિજ ધામ કહે છે. અર્થાત્ આ પ્રજ્ઞ જેનું જ્ઞાન પર—પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતા સંપાદન કરે છે તે અક્ષર પ્રજ્ઞ છે, ગણિતાનન્દ છે, પુરુષોત્તમ—આનંદમયનું (હંસરૂપે હોય ત્યારે) પુન્જ, (પુરુષરૂપે) ધામ—પ્રતિષ્ઠા—આધાર—પૃથ્ છે. આ જ અક્ષરને કવિત્ લક્ષ્મી, શેષ इत्यादि भावनाओ बहुधा योजाय છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ શાસ્ત્રવાધ્યાયીના આરંભમાં 'પ્રજ્ઞાનન્દાત્ સમુદૃત્ય ભજનાનન્દયોજને' એ કારિકામાં આ જ શ્રુતિનું મર્મ પરમ રમણીય રીતે દર્શાવે છે. જેમ ત્યાં નિત્યસિદ્ધ ભગવદીયોને પ્રજ્ઞાહૃદ દ્વારા યોગ્યતાની અપેક્ષા નથી, તેમ અત્ર પણ નિજાંગમાંથી પ્રાદુર્ભવેલી સૃષ્ટિને સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ સ્વતઃ સર્વ ધર્માથી અક્ષરપ્રજ્ઞના જ્ઞાનની અપેક્ષા પઢતી નથી. આવા જ પરમ ભગવદીયોને હૃદયીને શ્રીમદ્ભાગવત 'ન જ્ઞાનં ન ચ વૈગમ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિદ્' એમ સુક્તરંઠે વદે છે. તેવા ભગવદીયોને સૌ પ્રમુદ્ધતરણ જ સર્વ છે. તેવા ભગવદીયોમાં જેમને યોગ્યતા સંપાદન કરાવીને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવાનો પ્રમુનો સંકલ્પ હોય તેવાઓને અક્ષરપ્રજ્ઞનું જ્ઞાન સંપાદન થયા પછી, તેના અક્ષરપ્રજ્ઞરૂપ દૃદયાશ્લાઘામાં સ્વયં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેવા ભગવદીયને એ અક્ષરપ્રજ્ઞ અવ્યક્ત इत्यादि નથી મુદ્ધનું પરન્તુ ભગવદ્ધામરૂપે સ્ફુરે છે, અને એ અક્ષરગત્ક ધામમાં પ્રમુ—પુરુષોત્તમ સ્વતઃ ગૌણ થઈને નિજવૃત્તના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. આ જ ભગવદ્ધામને કવિત્ વ્યાપિવૈકુંઠ, ગોકુલ इत्यादि नाम्નો પુગાળો વર્ણવે છે, અને ઉપનિષદો અને દહરાદિ નામથી વર્ણવે છે. આ ધામ અક્ષરાત્મક

નિત્ય છે, કાર્યલોક નથી. ભગવાન્ વાદરાયણ પળ આ જ તાત્પર્યને ' સમ્પદ્યાવિર્ભાવઃ સ્વેન શબ્દાત્ ' એ સૂત્રમાં સૂચે છે. અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી, અક્ષર બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયા પછી, ભગવત્પ્રાપ્તિ થયા પછી નિજ વરણમાત્રથી, સ્વસ્વરૂપવલથી પ્રભુ ભક્તનો પૃથગાવિર્ભાવ કરીને તેની સાથે વિવિધ વિલાસ કરે છે, અને ભક્તના નિજવરણજન્ય પ્રેમાતિશયથી તદ્દીન થાય છે, આ અવસ્થાને આચાર્યશ્રી અલૌકિકસામર્થ્ય કહે છે.

અત્ર પરમ વ્યોમ જેને કહ્યું છે તેને પુરાણમાં કચિત્ વ્યાપિવૈકુંઠ, શ્રીમદ્ગોકુલ વૃન્દાવન કોરે કહ્યું છે. આ ભગવલ્લોક નિત્ય છે, કાર્ય નથી, પણ પર-બ્રહ્મ છે. વાદરિ આચાર્ય આ ભગવલ્લોકને કાર્ય માનીને તેની અનિત્યતા સૂચવે છે, અને શંકર પણ આ જ મતનો વ્યાસવિરુદ્ધ થઈને આમહથી સ્વીકાર કરે છે. પરન્તુ જૈમિનિ અને વ્યાસ ઉભય ભગવલ્લોકને કાર્ય વા અનિત્ય કહેતા નથી, ઉભયતા મતે ભગવલ્લોક નિત્ય છે. રામાનુજ, મધ્વ, નિર્વાર્ક, નીલકંઠ શૈવાચાર્ય સર્વ ભગવલ્લોકને બ્રહ્મરૂપ નિત્ય માને છે, આ ફોર્ડે પણ આચાર્ય ભગવલ્લોકને અનિત્ય કાર્ય કહેવાનું ધાર્ષ્ટ્ય કરતા નથી.

અત્ર વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ જેને કહ્યું છે તેને ઉપનિષદ્ અગાડી રસરૂપે આનન્દરૂપે વર્ણવે છે. વાદરાયણાચાર્ય એને જ આનન્દમય કહીને તેની પરબ્રહ્મતા સ્વીકારે છે. બ્રહ્મ જેનું જ્ઞાન પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની પૂર્વે કશાનું છે તે અક્ષર બ્રહ્મ-વા-અક્ષર ધામ છે. આ જ અક્ષર-બ્રહ્મ-ધામને ઉપનિષદ્ હંસરૂપ પુરુષરૂપ આનન્દમય રસાત્મક પુરુષોત્તમનું પુચ્છ-પ્રતિષ્ઠા કહે છે. આ અક્ષર બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તો પછી તદનન્તર પ્રાપ્ય વિપશ્ચિદ્બ્રહ્મ અને સર્વકામોપભોગ સગુણ કેમ હોઈ શકે ? તેમ માનવા જતાં ઉપનિષદ્માં સ્પષ્ટ કથેલો સાધનસાધ્યભાવનો વ્યાચાર થાય. વિષ્ણુપુરાણ પણ 'દેહેન્દ્રિયાસુહીન' વૈકુંઠપુરવાસીઓને દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણવિનાના વૈકુંઠમાં સ્થિતિ કરનારા કહીને ભગવદ્ભક્તોનું અલૌકિક વિપ્રહવત્ત્વ, દિવ્ય તનુવત્ત્વ, સ્પષ્ટ સૂચવે છે. શ્રુતિ પણ અત્ર વિવિધરસભોગચતુર બ્રહ્મની સાથે-રસાત્મક આનન્દમય-પુરુષોત્તમની સાથે ભક્તનો સર્વકામોપભોગ સ્પષ્ટ કયતી તેનું અલૌકિક વિપ્રહવત્ત્વ સૂચવે છે.

આ પ્રકારે પરપ્રાપ્તિનું આચાર્યો ભગવત્તી શ્રુતિએ જે વર્ણન કર્યું, તે આપણે જોવું. હવે અગાડી સૃષ્ટિ આદિનું નિરૂપણ કરતા પ્રન્યનું શું તાત્પર્ય છે તે વિચારીએ. અહિ શ્રુતિ આધિદૈવિકવાદ ઉપદેશે છે. પુરુષોત્તમ-પરબ્રહ્મ જ નિરવધિ આનન્દરૂપ પરમ ફલ છે, સર્વ અંતરંગોમાં પણ અંતરંગ છે, તે જળાવવાને ' ભગવાન્ પ્રાણના પ્રાણ છે, ચક્ષુના ચક્ષુ છે, શ્રોત્રના શ્રોત્ર છે ' એ શ્રુતિના આધારે પ્રમુ સર્વના સર્વરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. એ પ્રમુ સર્વના સર્વરૂપ હોવાથી સર્વાધિદૈવિકરૂપ પણ સ્વયં છે એ જળાવવાને આધિભૌતિક વર્ગે રૂપથી પ્રકટ થવાને ભગવાન્ આકાશરૂપે પ્રકટ થાય છે; અને તેથી જ અહિ આકાશનું કર્તૃત્વ કહીને તે ભૂતાકાશ નથી, પણ ભગવાન્ની વિભૂતિ છે એમ જળાવ્યું છે. તેજ પ્રકારે વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ઓપધિ, અન્ન એ સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થ નથી, પરન્તુ એ સર્વે ભગવાન્ની વિભૂતિઓ છે; ભગવદ્ગુણ છે.

ત્યાર પછી અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય એ ચાર રૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં અન્નમયનો અન્તરંગ પ્રાણમય છે, પ્રાણમયનો અંતરંગ મનોમય છે, મનોમયનો અંતરંગ વિજ્ઞાન-

મય છે. આનન્દમય વિજ્ઞાનમયની भीतर विराजे છે. એનું પુરુષત્વ-સ્વતઃસિદ્ધ સાકારત્વ દર્શાવીને શ્રુતિ એના આકારથી વિજ્ઞાનમય આકારયુક્ત થાય છે, વિજ્ઞાનમયના આકારથી મનોમય આકાર પ્રાપ્ત કરે છે, મનોમયના આકારથી પ્રાણમય આકારયુક્ત થાય છે, અને પ્રાણમયના આકારથી અન્નમય આકારયુક્ત પુરુષ થાય છે. અર્થાત્ પાંચ પુરુષોને આકારસમર્પક આનન્દમય જ છે.

આ પળ અન્ન ધ્યાનમાં રાસ્રવાનું છે. આરંભમાં શ્રુતિ કહે છે કે 'બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે.' અને અન્તે જ્ઞેય આનન્દની ગણના કરી કહે છે કે 'તે જે આ પુરુષમાં છે, જે આ આદિત્યમાં છે તે એક છે.' આ વાક્યથી બ્રહ્મવિદ્ પુરુષમાં અને આદિત્યમાં તે જ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠિત છે અને તેથી તે આનન્દ પણ અક્ષરાનન્દ-ગણિતાનન્દ છે. આતું ગણિતાનન્દ અક્ષરબ્રહ્મ જે આણે છે તે ક્રમશઃ અન્નમય વગેરે પ્રાપ્ત કરીને અન્તે આનન્દમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્ન શ્રુતિમાં આનન્દમય આત્માનું સંક્રમણ કરે છે એમ કહ્યું છે તે પ્રામિના અર્થમાં સમજવું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પણ આવો પ્રયોગ થાય છે. રવિ મકરરાશિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મકરસંક્રાન્તિ થઈ એમ કહેવાય છે. આ જ આનન્દમયની પ્રાપ્તિ પરમ મુક્તિ છે; કારણકે અને અન્નમયાદિપુરુષની પ્રાપ્તિ થતાં પૂર્વે આ લોકનો ત્યાગ જ થાય છે એમ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. માટે જ ભક્તને પુરુષોત્તમાનન્દનો અનુભવ થાય છે ત્યારે આ જ આનન્દ 'અનુભવૈ-કવેદ્ય' છે, મનવાણીનો વિષય નથી એમ જાણીને લોકવેદથી તે ભય પામતો નથી, એમ 'યતો વાચઃ એ શ્લોકથી શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ પ્રવીત થાય છે કે 'સોઽન્તુતે'થી જે ફલ આરંભમાં શ્રુતિએ કહ્યું તે જ ફલનું વિવરણ અન્તે શ્રુતિએ કર્યું છે. નહિ તો આ લોકના ત્યાગ પછી દેહ નહિ હોવાથી, તદાક્ષિત ભય ક્યાંથી હોય, અને તે ન હોય તો શ્રુતિ નિષેધ વ્યર્થ શા માટે કરે ? કામભોગ પણ અસંભવિત જ થઈ જાય.

આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભક્ત લૌકિક પૂર્વદેહનો ત્યાગ કર્યા પછી સાક્ષાદ્ ભગવદ્ભજનમાં ઉપયોગી ભગવદ્વિભૂત્યાત્મક સંઘાત પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે છે. દેહ ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, અને જીવ પાંચ મલીને સંઘાત થાય છે. તેમાં સ્થૂલ શરીર અન્નમય પ્રથમ વિમૂતિ છે પ્રાણમય દ્વિતીય વિમૂતિરૂપ છે. મનોમય તૃતીય વિમૂતિરૂપ છે, કારણ કે મન સર્વે ઇન્દ્રિયોં નિયામક છે; અને અન્તઃકરણાત્મક હોવાથી ઇન્દ્રિયાન્તઃકરણરૂપ છે. જીવતત્ત્વાત્મક વિજ્ઞાનમય ચતુર્થ વિમૂતિરૂપ છે. અક્ષરબ્રહ્મજ્ઞાનયુક્ત જીવ એ વિજ્ઞાનમય વિમૂતિ છે. અન્ન ગુહામાં ભગવદ્ભજન પરમ વ્યોમ પ્રકટ થાય છે, અને ત્યાં પરમ વ્યોમમાં પૂર્ણાનન્દાત્મક ફલરૂપ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને શ્વેતામાં દર્શાવેલો ભોગ પ્રમુ સાથે ભક્ત પ્રાપ્ત કરે છે.

અન્ન અન્ય પણ વિચારણીય છે. 'પુરુષક્રે દ્વિપદઃ' એ શ્રુતિપ્રમાણે ભગવાન્ વસ્તુતઃ પુરુષ ઃ છતાં પુરના સંબંધો થઈ, પશી થઈ પુરોમાં પ્રવેશ કરે છે. તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં-પ્રકૃત શ્રુતિમાં અન્નમયા દિને પશ્ચિરૂપ વર્ણવ્યા છે. આમ હોવાથી એક પુરમાં (શરીરમાં) વિમૂતિરૂપ પાંચ પશ્ચીઓને પ્રવેશ ફેરવો યોગ્ય નથી. ત્યારે કયા પુરમાં ઓને પ્રવેશ થાય છે એનો વિચાર કરતાં અન્નમયા પાંચે પશ્ચીમાં અપ્રાકૃતત્વ અને બ્રહ્મત્વમાં વિશેષ નહિ હોવાથી, તેમ અન્યુ-ગતિ-સિદ્ધિ-હોવાર્થ પયાંતો સર્વનો સર્વત્ર પ્રવેશ, યા અપ્રવેશ પ્રાપ્ત થાય.

આ શંકાનું સમાધાન આમ દિશે છે. 'આ લોક ત્યજીમે' એ વાક્યમાં 'આ' શબ્દના પ્રયોગથી ભક્ત પ્રાકૃત ગુણમય પ્રપંચ ત્યજીમે ગુણાતીત સાક્ષાત્ લીલોપયોગી પ્રપંચ પ્રાપ્ત કરે છે એમ લાગે છે. તત્પ્રાપ્તિથી જ ભગવદ્ભાવ સંપન્ન થતાં પ્રથમ અતિ તીવ્ર સર્વોપમર્દક ભગવાન્ના વિરહભાવથી-વિપ્રયોગથી, તેના (ભક્તના) શરીર ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અન્તઃકરણ નષ્ટ જ થઈ જાય જો તે તે રૂપ પ્રભુ તે તેમાં પ્રવિષ્ટ ન હોય તો, અને જીવનો બ્રહ્મામાં જ લય થવાથી ભગવન્ની લીલાના અનુભવ વિના તો તે લય મોક્ષ નહિ, પણ નાશ થયેલો ગણાય. આવી રીતે તે તે રૂપ બ્રહ્મ તે તેમાં સ્થિત છે તેથી તેમનો નાશ થતો નથી.

અહીં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય વગેરે પ્રાકૃત પદાર્થ નથી, વિકારશીલ અનિત્ય, અપ્રહ્મ પદાર્થો નથી. મૃગુવહ્નીમાં મૃગુ વરુણની પાસે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવાને જાય છે. વરુણે તેનો ઉત્તમ અધિકાર નથી એમ જાણીને, પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ કહ્યું નહિ, પરન્તુ તપથી અધિકારાતિશય પ્રાપ્ત થતાં મૃગુને સ્વતઃ બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે એમ જાણીને સર્વત્ર તપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો; બ્રહ્મથી અતિરિક્ત ભિન્ન સાધનથી બ્રહ્મજ્ઞાન થવું અશક્ય હોવાથી તપની બ્રહ્મતા ઉપદેશી-બ્રહ્મ તરીકે કરેલા તપોરૂપ સાધનથી જ્ઞાત થયેલા અન્નમયાદિરૂપો પ્રાકૃત પદાર્થો છે એમ કોઈ ન્યાયશીલ વિચારક સ્વીકારી શકે એમ નથી. મૃગુએ અન્નમયાદિના જ્ઞાન થયા પછી પણ જે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કરી છે તેથી પણ અન્નમયાદિનું બ્રહ્મત્વ દૂર થતું નથી. ભગવાન્ની વિભૂતિઓ અનન્ત છે. જે રૂપથી જેટલું કાર્ય કરવું હોય તેટલું જ તે રૂપથી, સમર્થ હોવા છતાં, અન્ય કાર્ય ભગવાન્ કરતા નથી. પ્રભુની લીલા જ આ પ્રકારની છે. આ પ્રકારે અન્નમયાદિરૂપથી દુદ્ધ ફલનું દાન કરે છે. હીનાધિકારીઓની આકાંક્ષા તેટલાથી નિવૃત્ત થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી જેવા અધિકારથી અન્નમયના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તેવો જ્ઞાનયુક્ત અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થતાં, ફલ પણ તે અધિકારાનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. એમ પ્રાણમય વગેરેમાં પણ સમજવું.

આ પ્રકારે આકાશાદિરૂપ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે એમ કહીને અન્નમયાદિ પુરુષ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે એમ કહેતી ' આ તેનું શિર છે ' इत्यादिથી શ્રુતિ તે અન્નમયાદિ પુરુષ પશ્ચિરૂપ છે એમ કહે છે. કારણકે આધ્યાત્મિક પુરુષ પશ્ચિરૂપે જ આધિભૌતિક સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે. આણું જ નિરૂપણ ઘાસનેનેયિશાસ્ત્રમાં પણ કર્યું છે. 'પુરુષક્રે દ્વિપદઃ પુરુષક્રે ચતુષ્પદઃ, પુરઃ ૩ પક્ષી ભૂત્વા પુરઃ પુરુષ આવિશદ્'. વસ્તુતઃ તો પુરુષ જ છે, પરન્તુ પુરના સંબંધી થઈ પક્ષી થઈને પુરમાં-શરીરમાં-પ્રવેશ કરે છે. પ્રાકૃત વિવિધ પુરમાં અપ્રાકૃત એકવિધનો પ્રવેશ યદ્યપિ અનુચિત છે, તથાપિ સ્વપ્રવેશ વિના કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ એમ હોવાથી ગતિનાં પ્રતિબંધકને ઓલંચીને અલૌકિક ગતિથી આપ પ્રવેશ કરે છે, તે જણાવવાને આપ પક્ષી થાય છે. પ્રભુ સર્વભવનસમર્થ છે.

આમ આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પુરુષોનું નિરૂપણ કરી આધિદૈવિક પુરુષ આનન્દમયનું નિરૂપણ કરે છે. આધ્યાત્મિક પુરુષ જેમ પ્રતિશરીર ભિન્ન છે તેમ આનન્દમય નથી તે જણાવવાને ' યઃ પૂર્વસ્ય ' એમ શ્રુતિએ સર્વત્ર નિરૂપણ કર્યું. આનન્દમય પરમાકાષ્ટાપન્ન એક જ અદ્વિતીય છે. અન્નમયાદિ પાંચે પુરુષનો આત્મા-આનન્દમય છે. અહિ આ તાત્પર્ય છે. ઈશ્વરથી અન્ય સર્વનો એક આત્મા કોઈ થઈ શકવાને યોગ્ય નથી. સર્વના પ્રભુ એકલા જ આત્મા છે, અને તે પોતે:

આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ પોતે જ નિર્ણય કરે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'એ પ્રમુની આનન્દની એ માત્રા ઉપર, એક અંશ ઉપર, તદિતર અન્ય સર્વે ભૂતો જીવે છે, એ પ્રમુ પોતે રસ છે, એ રસને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દી થાય છે. કોણ જીવી શકત, કોણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત, જો આકાશરૂપ આનન્દ ન હોત તો. એ જ પ્રમુ આનન્દનું દાન કરે છે.' આ શ્રુતિઓથી એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે એ જ આનન્દમય સર્વના આત્મરૂપ છે અને એ જ પુરુષોત્તમ-પર-છે. આનન્દમય જ પુરુષોત્તમ પર છે તે મૃગુલહીથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં પણ જેમ અન્નમયાદિના જ્ઞાન થય પછી મૃગુ પુનઃ પ્રભ કરે છે તેમ આનન્દમયના જ્ઞાન થયા પછી અધિક જિજ્ઞાસાર્થ પ્રભ કરતો નથી જીવમાં તો આનન્દમય પુરુષોત્તમ પ્રવેશ છે. આનન્દમય પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી આનન્દાત્મક જ વિરહભાવરસાગ્નિનો અનુભવ કરીને પછી પ્રાદુર્ભવેલું પ્રમુસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને 'ક્યાંહિ પણ ભય પામતો નથી' એ વાક્યથી લોકનો, અને 'એ વિચાર કરતો નથી કે મેં પુણ્ય કેમ ન કર્યું, પાપ કેમ કર્યું.' એ વાક્યથી વેદનો ભય આ તદનુભવવાનું ભક્તને રહેતો નથી.

શરીર, પ્રાણ, મન, અન્તઃકરણ, જીવાત્મા એ સર્વે ભગવાન્ના શરીર છે એમ વાજસનેયિ શાખાના અન્તર્યામિત્રાદ્ધાનમાં કહ્યું છે. ત્યાં સર્વેભૂત, પ્રાણ, વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વચા, અને અન્ આત્મા એ સર્વેને પ્રમુના શરીર કહ્યાં છે. અહિ મષ્ટોના પૂર્વોક્ત નિર્ગુણ વેદો પ્રમુના ચરણો રવિન્દની રજમાંથી આવિર્ભાવ પામેલા હોવાથી એ ભૂતરૂપ હોવાથી એ પ્રજ્ઞના શરીરરૂપ ધાય છે અન્નમયપ્રજ્ઞના પ્રવેશથી વિરહદશાપન્ન અન્નમયની સ્થિતિ રહે છે, પ્રાણમયપ્રજ્ઞના પ્રવેશથી પ્રાણમયની સ્થિતિ રહે છે, મનોમયપ્રજ્ઞના મનમાં પ્રવેશથી તેની સ્થિતિ રહે છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ વિજ્ઞાનમયમાં વિજ્ઞાનમયપ્રજ્ઞના પ્રવેશથી તેમની સ્થિતિ રહે છે; અને જીવમાં તો આનન્દમય સાક્ષાત પ્રવેશ કરે છે તેથી તેની સ્થિતિ રહે છે.

આ પ્રકારે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમયને શ્રુતિએ શા કારણથી પશ્ચિરૂપે વર્ણવ્યા છે તે સ્પષ્ટ થયું. આનન્દમયને શરીર આત્મા શાયી કહ્યા તેનું તાત્પર્યે સ્પષ્ટ કરીએ. આનન્દમય નિગૂઢ રસાત્મક ભાવાત્મક હોવાથી વિશેષ કહેવું અશક્ય હોવાથી 'ય પૂર્વસ્ય' એમ સર્વે શ્રુતિ કહે છે. શરીરના પ્રવેશ માટે અપેક્ષિત પશ્ચિરૂપ પાંચે પુરુષોમાં સાધારણ હોવાથી તેમાં તેવો પ્રવેશ દર્શાવવાને શ્રુતિ આનન્દમયના સંબંધમાં પણ તેમ નિરૂપણ કરે છે અર્થાત્ પૂર્વનો જે શરીર આત્મા આરમ્ભમાં જગત્કર્તા તરીકે કહ્યો તદ્ભિન્ન જ આ છે. આ પ્રકારે જેમ પારસમણિના સ્પર્શથી રત્નવાદિ સુવર્ણ થાય છે, તેમ ઉપર દર્શાવેલા પ્રવેશના આશ્રયરૂપ અન્નમયાદિનું ભગવદ્મૂલ્ય કહ્યું છે.

વસ્તુતઃ આ સર્વે પર્ગોશ્વવાદ છે. પ્રજ્ઞવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે એ સામાન્યરીતે પ્રજ્ઞવિદ્ની પરપ્રાપ્તિ કરીને, એ વાક્યનું તાત્પર્યે 'સત્યં જ્ઞાનં' એ ક્રદ્વાદ્વારા નિરૂપણ કર્યું. ત્યાં સર્વાત્મભાવવાનું ભક્ત ભગવાન્ની સાથે ભગવદાત્મક કામોનો અનુભવ કરે છે એમ પ્રતિષ્ઠા કરેલા વ્યાખ્યાનથી સમજાતું છે. ઉક્ત ભક્તને તો સદૈવ, અને વિરહભાવમાં તો વિનેપતાથી, પ્રિયસ્વરૂપથી અતિરિક્તની સ્પૃહા નહિ થયાથી, તેવા મષ્ટના અન્ન, પ્રાણાદિરૂપ ભગવાન્ સ્વતઃ જ ધાય છે, તે જનાવવાને અન્ન શ્રુતિ ભગવાન્ના અન્નમયાદિસ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરે છે.

આથી ભક્તનું પ્રભુવિષયક પરમ પ્રેમવત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે એ પ્રેમવત્ત્વથી ભગવ-
દ્વાવિર્ભાવ થત્રા છતાં વિરહભાવ અતિતીવ્ર હોવાથી જ્ઞાનાદિ સર્વે તિરોધાન થયેલું હોવાથી
સંયોગરસાનુભવ ન થઈ શકે તેથી પ્રભુ જ સ્વયં તેં ભક્તના અનુભવાત્મા થાય છે. એ જળાવવાને
પ્રભુનું વિજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. ત્યાર પછી અનુભવવિષય પ્રકટ આનન્દમય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેના
સ્વરૂપનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. આનન્દમયના સ્વરૂપમાં નિરૂપિ પ્રીતિ જ મુખ્ય છે, અન્ય નહિ, તે
જળાવવા પ્રિયને પ્રેમને આનન્દમયનું પ્રધાન અંગ શિર-મસ્તક-કહ્યું છે. ત્યાર પછી પ્રિયના દર્શના-
દિથી આનન્દાત્મક જ વિવિધરસભાવનો સંદોહ ઉત્પન્ન થાય છે તે આનન્દમયની દક્ષિણ-જમણી
પાંચ પાંચ કહેવાય છે. આનન્દમય પ્રભુનો એ દક્ષિણ વાહુ છે. ત્યાર પછી સ્પર્શાદિથી પૂર્વ-
વાહી વિલક્ષણ પ્રકટ આનન્દનો સંદોહ જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉત્તર પક્ષ, વા વામ પાંચ કહે
આનન્દમય પ્રભુનો એ વામ વાહુ છે. નાના પ્રકારના ચિચ્છના-ભાવના-સમૂહાત્મક એ
ભય હોવાથી તદ્દ્યન પળ યુક્ત છે. શૃંગારરસ સ્થાયિભાવ એક જ આનન્દસ્વરૂપ હોવાથી તેને
તાત્મા કહ્યો છે, કારણકે તેમાંથી જ વિભાવ અનુભવાદિથી વિવિધ ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે.
રપ્રાપ્તિની સાબનમૂત પ્રહ્લજ્ઞાનદશામાં તદાનન્દ જે પૂર્વ અનુભૂત થયો તે ગણિતાનન્દ હોવાથી
પણ આ આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમના અનુભવ પછી તુચ્છ ભાસે છે, તે ઇદ્ગતિમાં પણ અસાધન-
સ્પ હોવાથી આનન્દમયના સ્વરૂપથી તેની હીનતા, અને તે પૃષ્ઠભાગે હોવાથી દૂરસ્થિત પુચ્છરૂપતા
પ્રહ્લની લાગે છે. આ (અક્ષર) પ્રહ્લ પુરુષોત્તમ રસાત્મક આનન્દમયનું અધિષ્ઠાન ગૃહરૂપ
હોવાથી તેને અહીં પ્રતિષ્ઠારૂપે વર્ણવ્યું છે.

આ પ્રકારે અક્ષર પ્રહ્લથી આનન્દાત્મક રસાત્મક પુરુષોત્તમ પર-અધિક હોવા છતાં સ્વયં ગૌણ
પ્રધાન થઈને ભક્તમનોરથ પૂરણ કરે છે તે કથનમાં અસંભાવના વિપરીતભાવના થાય તે દૂર કરવાને
અસન્નેવ સ ભવતિ' એ શ્લોક શ્રુતિ કહે છે. પોતાને અનુભવ ન હોય તો પણ ગુરુના ઉપદેશ થી
પણ આવા આનન્દાત્મક રસાત્મક પુરુષોત્તમનું અસ્તિત્વ માત્ર પણ જે જાણે છે, તેને પ્રહ્લવિદ્ લોકો
સન્ત સદ્વધર્મવિશિષ્ટ અને વર્તમાન જાણે છે. તેથી અગાડી કહે છે 'પ્રહ્લ છે એમ જો જાણે તો ?
'આવું પ્રહ્લ જે જાણતો નથી તે અસન્ છે' એમ કહીને, 'તેનું અસ્તિત્વ જે જાણે છે તે સદ્ થાય છે' એમ
કહ્યા વિના 'એને સન્ત તેઓ જાણે છે' એમ તત્ત્વથી અન્યજ્ઞાન જે કહ્યું તેથી ઉક્ત પુરુષોત્તમના આન-
ન્દના અનુભવવાનું જીવને જ્ઞાનક્રિયાવિશિષ્ટ અને વર્તમાન તેઓ જાણે છે, અનુભવ વિના કેવલ ગુરુપ-
દેશથી આવું રસાત્મક સાકાર આનન્દમય પ્રહ્લ છે એટલું જો જાણે તો તેને સ્વરૂપથી તેઓ સદ્ છે
એમ જાણે છે, જ્ઞાનાદિમાન્ નહિ. આવા રસાત્મક સાકાર પુરુષોત્તમ પ્રહ્લના અસ્તિત્વનું પણ
જેને જ્ઞાન નથી તે લોકો અલીકતુલ્ય છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાય છે.

આમ વિચારચાતુર્યયુક્ત સત્પુરુષો તમે ।

માનો આનન્દસન્દોહ શ્રીકૃષ્ણ પ્રજરાજમાં ॥ ૧ ॥

આ પ્રકારે આનન્દવહીનું ભગવન્મયત્વ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની અને શ્રીમત્પ્રમુચરણની દૃષ્ટિથી
જોયું. અન્નમય પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય સર્વે ભગવાન્ છે. અન્નમયાદિ
જીવકોષ્ટ્ર વા જીવ નથી; પણ સર્વે પ્રહ્લ છે, ભગવદ્રૂપ છે, ભગવદ્ભિન્ન છે. ઉપનિષદ્માત્રની જ્યાં

सुधी भगवन्मयता स्पष्ट प्रतीत न थाय त्यां सुधी तत्तात्पर्यनुं अवगाहन संदिग्ध ज समजवुं. आ शुद्ध दृष्टिबिन्दु जणाववाने श्रीमदाचार्यचरणे अन्नमयादिने, औत शब्दोने अनुसरीने, भगवद्वि-भूतिरूप कक्षा, अने आनन्दमयने परब्रह्म पुरुषोत्तम कक्षा. श्रीमत्प्रभुचरणे पण आधिदैविकवा-दनो आश्रय लईने अन्नमयादिने भगवत्स्वरूप तरीके वर्णव्या छे, अने आनन्दमयने रसात्मक पुरुषोत्तम वर्णवी तेनुं परम प्रेमनुं ज विषयत्व निरूपण कर्नु छे. आ प्रकारे आ उपनिषद् भग-वानुं ज प्रतिपादन करे छे, जीवनुं नहि. मात्र आ उपनिषद् नहि पण सर्व उपनिषद् भगवानुं ज प्रतिपादन करे छे. उपनिषद्ने वेदान्त वा रहस्यविद्या कहे छे. वेदनुं परम रहस्य अत्र ज निरूपण थयलुं छे. ऋग्वेद संहिताना प्रथम 'अग्निमीळे पुरोहितम्' ए मन्त्रधी आरंभी उप-निषद्मात्र पर्यन्तता वेदविभागने आचार्यो श्रुति तरीके वर्णये छे. आ अखिल वेदविभागने श्रुति कहेवानुं प्रयोजन छे. 'सर्वे वेदा यत्पद्मानन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' ए औतशब्दो अने भगवद्वाक्यधी वेदमात्रनो मुख्य विषय, मुख्य अर्थ भगवान् छे एम निश्चय धाय छे. आ ज आशयधी कह्युं छे के 'वेदाक्षराणि आवन्ति पठितानि द्विजानिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्ति-तानि न संशयः'. अर्थात् सर्व वेदोनो विषय भगवान् छे, एतलुं ज नहि परन्तु द्विजातिपे उच्चारला वेदना यात्रन्मात्र शब्दो पण हरिनां नाम छे. वेदने आचार्यो भगवान्नी नामलीला कहे छे, ए नामलीला जीवने संसारमांथी मोक्षनुं दान करवावाली छे. रूप प्रपंचमां निज अंशो आसक्त थयला छे तेने तेमांथी मुक्त करवाने, अने निजस्वरूप तेमने दर्शाववाने प्रभुपे वेदनुं प्राकट्य कर्नु. उनिषद्मात्रनी, वेदमात्रनी, शास्त्रमात्रनी एकवाक्यता शुद्ध स्वरूपे त्यारे ज सिद्ध थई कहेवाय के ज्यारे सर्वनुं भगवदर्थकत्व निःसंदिग्धरीते हृदयमां स्फुरे अने निःसंकोचधी तेनो प्रकट स्वीकार थाय. भगवान् बिना एवी कई वस्तु छे के जे सर्वनो आश्रय थई शके. सर्वनुं परम निधान भगवान् छे. भगवाने पोतानुं सर्वत्व, सर्वमयत्व, सर्वात्मकत्व प्रतिपादन करवाने-निज अंशोने-जणाववाने एक होवा छतां अनन्त प्रकारे स्वतः, भिन्न भिन्न ऋषियो सन्मुख, प्रकट थई, तद्-धिकारानुसार भिन्न भिन्न स्वरूपे दर्शन दीयुं. भगवत्स्वरूपनो जेवो अनुभव पोताने थयो, तेवो उपदेश पोताना वंशयोने करवाने ऋषियोपे निज निज अनुभवनो संमह कर्यो. आ संगृहीत उपदेश ते वेदनी शाखा थई. आ प्रकारे वेदनी शाखाओ अनन्त थई. भगवान्ना स्वरूप अनन्त तेम तत्प्रतिपादक वेदनी शाखाओ पण अनन्त. ऋषियोने भगवत्स्वरूपनो अनुभव निज अधिकारानुसार ज थयो, अने ते भिन्न अधिकारने लईने भगवत्स्वरूपना वर्णनमां भिन्नता आवी. कोईपे प्रभुने आत्मा कह्यो तो कोईपे एने ब्रह्म कह्युं, कोईपे एने अक्षर तो कोईपे एने आनन्दमय कह्युं. कोईपे एने वैश्वानर, सद्, पुरुष, आकाश, दहर, प्राण, इत्यादि यथारुचि नामधी व्यव-हार्युं. ज्यां सुधी भगवत्संनिय्य रह्युं त्यां सुधी तो आ भिन्न नाम अने वर्णनधी ब्रह्मस्वरूपमां संभ्रम न थयो, परन्तु ज्यारे भगवदावेश जेम जेम न्यून थतो गयो तेम तेम मन्द मध्यम अधि-कारीओनां मनमां शंकाओ उत्पन्न थई. आ शंकाओ एटले सुधी वृद्धि पाभी के वेदनो मुख्य अर्थ भगवान् छे ते प्रकट वास्तव्येनी पण विस्मृति थई, अने वेदमात्रनी परम रमणीय एकवाक्यनाने स्थाने अनन्त विरुद्ध कल्पनाओ उद्भवी. आ विरुद्ध कल्पनाओमांथी सांख्यादि शास्त्रो उद्भवां-

तत्पर्य ए थयुं के भगवद्रूप वेदमांथी भगवान्नी विस्मृति थई. आ विस्मृतिथी जलौकिक वेदमां
शैकिक भावनाओ थवा लागी.

आ प्रकारे वेदार्थनो विप्लव थयलो तेने दूर करवाने भगवान् स्वयं वादरायण व्यासरूपे
प्रकट थया, अने ब्रह्मसूत्रोद्वारा सकल वेदार्थने संप्रही, पुनः वेदार्थनी भगवद्रूपता निष्पत्त्यहरीते
स्थापन करी. जेम वेद भगवाननुं प्रतिपादन करे छे तेम व्याससूत्रो पण भगवाननुं ज सर्वत्र प्रति-
पादन करे छे. भगवान् सिवाय अन्यपदार्थनुं ब्रह्मसूत्रमां जेने दर्शन थाय तेने ब्रह्मसूत्रनुं तात्पर्य
सर्वथा अज्ञात ज छे. भगवान् वादरायण व्यासे ' आनन्दमयोभ्यासान् ' ए सूत्र सूत्रने आनन्द-
मय प्रभुनी परम ब्रह्मता निःसंदिग्ध शब्दोमां कही छे. ते स्पष्ट शब्दोनी अनादर करी आनन्द-
मय तो ब्रह्म नथी, त्रिसुक्ताविद्य जीव छे एम कल्पना करगाराओ वेदार्थथी त्रिसुक्ता थाय छे.
अत्रत्य के पाञ्चात्य विद्वानो गमे ते प्रकारे कहौ, परन्तु ज्यां सुधी वेद, वेदार्थ सर्व भगवान् छे एम
न मानो त्यां सुधी सर्व अन्य कल्पनाओ वा तत्कल्पनानी स्तुतिओ भ्रान्त छे. आनन्दमय एज
परम तत्त्व छे, रसरूप पण ते ज छे, ए रस ते ज आनन्द छे, ए रसनी प्राप्तिथी ज आनन्दयुक्त
थवाय छे, ए आनन्दनी मात्रा उपर अन्य भूतो जीवे छे इत्यादि परमसुन्दर भावनाओ हृदयने
स्पर्श न करे, 'मोद-ए आनन्दमय प्रभुनो दक्षिण श्रीहस्त छे, प्रमोद ए एनो वाम श्रीहस्त छे,
प्रेम-प्रिय-एनुं वरांग छे, आनन्द एनुं स्वरूप छे' इत्यादिथी वर्णवला सदानन्द आनन्दमयमां
दुःखना अस्तित्वनी संभावना हृदयमां स्फुरे, ते लोको वेदार्थनुं तात्पर्य केटलुं समझ्या ए तो प्रभु
ज जाणे. वस्तुतः व्यासोक्त ज शस्त्रार्थ मन्वज्य छे. अने व्यासथी विरुद्ध मनमात्र एकदेशि
छे, वा भ्रान्त छे.

व्यासे स्वतः आनन्दमय ब्रह्म छे एम कहुं ज छे, आनन्दमयमां मयद् प्रत्यय प्राचुर्यवाची छे,
विकारवाची नथी एम स्पष्ट सूत्र्युं छे. ते ज प्रकारे ए आनन्दमयने आचार्यथी तथा श्रीमद्विद्वलेश्वर
परब्रह्म तरीके स्वीकारे छे. उपनिषद्ना स्पष्ट शब्दोनी विचार करता पण आ ज तात्पर्यने पुष्टि मझे
छे. श्रीमदाचार्यचरण ब्रह्मज्ञान स्थापन करवाने अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय अने आनन्द-
मय ए प्रांजने अन्नमय, विद्वान्, अज्ञान, वेदनाशय्या, अक्षर ब्रह्म अने परम ब्रह्म तरीके स्वीकारे छे.
आनन्दमय प्रभुनुं आ प्रकारे स्थापित करेलुं परम ब्रह्मत्व स्वीकारने तत्प्रतिपादक शब्दोमांथी स्थित
प्रेममार्ग प्रकट करवाने आधिदैविकवाद् श्रीमद्विद्वलेश्वर योजे छे. निवदवधि निरूपवि प्रेमयुक्तने निज
प्रेमनो विषय ज जीवन, प्राणपोषक छे, परम निर्दुष्ट तो प्रभु ज छे, ते सर्व दर्शाववाने अहि आनन्दमय
प्रभुना अन्नमय अने प्राणमय स्वरूपो वर्णन्या छे. प्रेमयुक्तनुं जीवन टक्कां, प्राण टक्कां तेना मनमां
तद्विषयक संकल्पादि थाय छे, ते दर्शाववाने प्रभुनुं मनोमय स्वरूप वर्णन्युं छे. त्यारपछी हृदयमां
अनुभवानुं भगवत्स्वरूप ते विज्ञानमय छे. हृदयमां अनुभव थया पछी, विरहनाप उदक थनां ए
प्रभुनुं यहिर्दर्शन थाय छे. आ यहिर्दर्शनमां आवतां प्रभु ते आनन्दमय छे, आ दर्शनथी दग्भंगादि
अस्थाना अनुभवरूप मोद एने थाय छे, त्यार पछी प्रभुना स्वर्गादि सुगथी प्रमोद थाय छे,
'रमो वै सः, रमं हि एष अयं लब्ध्वा आनन्दी भवति' ए वाक्योनी साक्षादनुभव करे छे, प्रभुहन
अयं मुह्यत छे, अने तदितगृह्यत सर्वं दुर्दृष्ट वा अकृत छे तेनो पण अनुभव थायछे, अक्षर-ब्रह्म-धामनो

આનન્દ ગણિત હોવાથી આનન્દમય પ્રમુખા નિરવાધિ આનન્દ અનુભવ્યા પછી ગૌણ કક્ષારૂપ લાગે છે. આનન્દમયનું પ્રેમાતિશયથી પ્રાકટ્યાદિ થતાં તેનું નિત્ય વિપ્રહવત્ત્વ પણ અર્થાક્ષિપ્ત સ્ફુરે છે. આ જ આનન્દમય રસ છે. વસ્તુતઃ રસ એક જ છે, અને તે કેવલ 'શૃંગાર' જ છે. હાસ્યાદિ અન્ય રસો જે ભરતાદિ શાસ્ત્રકારોએ ગણાવ્યા છે, તેમનું રસત્વ પણ શૃંગારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જગતનું સત્યત્વ મૂળથી ભાસે છે, તેમ અન્ય રસોનું રસત્વ શૃંગારથી પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા જેમ મૂળ સ્વતઃ અવિકૃત રહીને જગદ્રૂપે પરિણમે છે, તેમ એક જ ઉત્કટ પ્રેમાત્મક શૃંગાર-રસ-આનન્દમય-સ્વતઃ અવિકૃત રહી હાસ્યાદિરૂપે અનુભવાય છે. આનન્દમય-રસાત્મક પુરુષોત્તમની નિજાંગમાંથી પ્રાદુર્ભૂત સાક્ષાદ્ અલૌકિક સૃષ્ટિ આનો અનુભવ કરે છે. આવા અનુભવવામ્ને શ્રુતિ સન્ત જાણે છે. અનુભવવામ્ને સત્ત્વધર્મવિશિષ્ટ જ્ઞાનક્રિયાવિશિષ્ટ મહાનુભાવો જાણે છે. અનુભવ સ્વતઃ ન હોય પરન્તુ આયું રસાત્મક પુરુષોત્તમ જેવું કાંઈ પારલૌકિક વસ્તુ છે પટલું જ માત્ર જો ગુરુપદેશથી માને તે લોકોને મહાનુભાવો માત્ર સન્ત-વર્તમાન જાણે છે. આવા રસાત્મક અનુભવેકવેષ-લોક-વેદાતીત-આનન્દપ્રચુર-પરમપ્રેમવિપય-સાકાર-પુરુષોત્તમનું અસ્તિત્વ માત્ર પણ જેમને સ્ફુરતું નથી તે સૌ સ્વતઃ ગગનકુસુમ જેવા છે, એમ શ્રુતિનું હૃદય છે.

આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે શ્રુતિનું તાત્પર્ય માયાવાદમાં નથી. શ્રુતિ માત્ર મૂળપ્રતિપાદક-અલૌકિક છે. એ અલૌકિક શબ્દોમાં અલૌકિક આનન્દમય પ્રમુખનું દર્શન નહિ થતાં, જીવકોશનું-લૌકિક-વનું-જેમને દર્શન થાય છે, અને તેને જ પરમતત્ત્વ માનીને યદ્વા તદ્વા યશોગાન કરી રહ્યા છે, તેમને ઘાસે આપણે કાંઈ કદુ વક્તવ્ય નથી. પ્રમુખ સર્વમવનંસમર્થ છે. તે પ્રકારે પણ લીલાવૈચિત્ર્ય પ્રકટ કરે છે, પરન્તુ શ્રુતિના સ્પષ્ટ શબ્દોમાંથી તો ક્યાંહિ પણ એ તાત્પર્ય હેશથી પણ શોધ્યું જડતું નથી. ગગનકુસુમસદૃશ માયાવાદના યશોગાન કરવામાં કાલક્ષેપ કરવા કરતાં, આનન્દમયના ગુણગાન કરવાનું આવા જીવોને કેમ સ્ફુરતું નથી, અથવા પ્રમુખ તેમ કરવાને તેમને નહિ પ્રેરેને અધિકારન્યૂનતા-વા-સ્વકૃપાન્યૂનતા-સૂચવતા તો નથી ? ગમે તેમ હો, પરન્તુ આનન્દમયના રસાત્મક પુરુષોત્તમના-ગુણગાન-અનુભવ-ત્રિનાનું જીવન તો કેવલ નિષ્ફલ છે.

પ્રસીદ્ધ મુનિ પ્રસીદ્ધઃ પ્રણવિવોસ્ત્વઃ ।

યેન માતિ જગત્ સર્થં યિના યેન ન તત્તથા ॥ ૧ ॥

ધ્રીઃકૃણાર્પણમસ્તુ ।

श्रीरुष्णाय नमः
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

तैत्तिरीयोपनिषद् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतभाष्यसमेता ।

बहिर्वर्हलसन्मौलि वेणुवादविशारदम् । दुर्गलं दलयतादुचैत्त्रिभङ्गललितं महः ॥ १ ॥
मणमामि हरिं श्रीमद्वल्लभाचार्यरूपिणम् । श्रीविद्वल्लेश्वराख्यांश्च प्रभून् स्वाभीष्टसिद्धये ॥ २ ॥
श्रीमद्रोकुलनाथान् श्रीमत्कल्याणरायगुरुचरणान् ।
नामनिवेदनदातॄन् मणमामि मुहुर्मुहुः प्रेम्णा ॥ ३ ॥
तैलङ्गयञ्चचिन्तामणितनयो मठपतित्वविख्यातः ।
जयगोपाल उपनिषद्भाष्यं वितनोति तैत्तिरीयायाम् ॥ ४ ॥

शङ्करैस्तु कृतं भाष्यं मायावादानुसारि हि । ब्रह्मवादविरुद्धं तदिति मेऽयं समुद्यमः ॥ ५ ॥
तत्र तावदुपनिषदोनेकविधाः, काश्चन केवलपूर्णपुरुषोत्तमत्प्राप्तिसाधनप्रतिपादिकाः,
काश्चन केवलपुरुषोत्तमस्वरूपप्रतिपादिकाः, यथा गोपालतापिनीकृष्णोपनिषदादयः । काश्चन
पूर्णपुरुषोत्तमस्वरूपतत्प्राप्तियोग्यतासम्पादकाक्षरब्रह्मज्ञानविषयीभूताक्षरब्रह्मस्वरूपस्य पुरु-
षोत्तमस्वरूपस्य पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगरूपफलस्य च प्रतिपादिकाः, यथा तैत्तिरीयो-
पनिषन्मुण्डकोपनिषदादयः । काश्चन केवलविभूतितत्प्राप्तिसाधनप्रतिपादिकाः, यथा वासुदेवो-
पनिषन्नारायणोपनिषदादयः । काश्चन केवलाक्षरब्रह्मतत्प्राप्तिसाधनप्रतिपादिकाः, यथा
बृहदारण्यकछान्दोग्योपनिषदादयः । काश्चन मुक्तिसाधनीभूतभक्तिज्ञानाङ्गसंन्यासवैराग्ययो-
गसांख्यादिप्रतिपादिकाः, यथा संन्यासोपनिषदारुण्योपनिषत्कण्ठश्रुत्युपनिषद् भोपनिषद्-
हैताख्योपनिषद्छातशान्त्युपनिषद्मृतविन्दूपनिषत्तेजोविन्दूपनिषद्योगशिवोपनिषद्योगतत्त्वोप-
निषदादयः । काश्चन भक्तिज्ञानसाधनश्रवणादितत्साधनशरीरादीनामाधिभौतिकाध्यात्मिका-
धिदैविकाद्युपद्रवनिवारकसाधनप्रतिपादिकाः, यथा गरुडोपनिषदादयः ।

तत्रेयं तावत्तैत्तिरीयोपनिषत् पूर्णपुरुषोत्तमस्वरूपतत्प्राप्तियोग्यतासम्पादकाक्षरब्रह्मज्ञान-
विषयीभूताक्षरब्रह्मस्वरूपस्य पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगरूपफलस्य च प्रतिपादिका
व्याख्यायते । तत्र गोपालतापिनीकृष्णोपनिषदां तु स्पष्टार्थं एव । मुण्डकोपनिषद् दुरूहापि
त्वेतदपेक्षया स्वल्पेति पश्चात् व्याख्यास्यते । तत्र 'शं नो मित्रः,' 'अथ शीघ्रां व्याख्यास्यामः'
इत्यारभ्यानन्दवल्लीमध्यो भृगुवल्क्यन्तस्तैत्तिरीयोपनिषत्पूर्वखण्डः, द्वितीयखण्डस्तु 'अम्भस्वपार'
इत्यारभ्य 'इति महोपनिषत्समाप्ते'त्यन्तः । तत्र 'शं नो मित्रः' 'अथ शीघ्रां व्याख्यास्याम'

इत्युपासनाकाण्डं पश्चाद् व्याख्यातव्यम् । अत्युत्कण्ठावशेनानन्दवल्लीभृगुवह्न्यावेव क्रमेण पूर्वं व्याख्यायेते ।

तत्रैतद्व्याख्यानम् किं शक्तिवृत्तिप्रतीतार्थपरतया अथवा परस्परविरुद्धार्थश्रुतिषु स्वोत्प्रेक्षिततर्केण तात्पर्यप्रतीतार्थपरतया वा कर्तव्यम् । तत्र शक्तिवृत्तिप्रतीतार्थपरतयैव सर्वस्मिन् वेदे व्याख्यानं कर्तव्यमिति वैदिकानां सिद्धान्तः । यतः 'कञ्छन्दसां योगमावेद धीर' इति श्रुतिः कः पुरुषकञ्छन्दसां वेदानां योगं योजनं इदं युक्तमिदमयुक्तमिति आसमन्ताद्वेद जानातीत्यर्थप्रतिपादिका, अथ च 'नैया तर्केण मतिरापनेये'ति श्रुतिः, अथ च 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्, प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यं प्रचसत्'इति ब्रह्माण्डपुराणम्, अथ च 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्, आशासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभि'रिति गौतमस्मृतिश्च वेदे तर्ककरणं निषेधति । अत एवालङ्कारशास्त्रमपि प्रभुसम्मितो मित्रसम्मितः कान्तासम्मितश्चेति शब्दत्रयं विभज्य, प्रभुसम्मितः शब्दो वेदः, मित्रसम्मितः शब्दः पुराणादिः, कान्तासम्मितः शब्दः काव्यादिरिति कथयत्, प्रभुसम्मितः शब्दो वेद इति वदति । तथा च यथा प्रभुवचने न कश्चित्कं करोत्येवमेव वेदेषु न कर्तव्यो दण्डभीत्या । तत्र लौकिके ताडनादिर्दण्डः, वेदे तु पापोत्पत्तिर्दण्डः, अत एव 'योग्यया सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न, कृतं पापं चौरिणात्पापहारिणे'त्यन्यथार्थकरणे दोषरूपं दण्डमाहेति ज्ञेयम् । एवं च तर्कमुखनिरीक्षकत्वं न वेदे, वेदमुखनिरीक्षकत्वं तु तर्कस्त्येव । अत एव 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर' इति स्मृतिवचनं, वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणेन तर्कस्य वेदमुखनिरीक्षकत्वमुक्तवती । एवं च सति वेदार्थो न स्वोत्प्रेक्षिततर्केण निर्णेतव्यः, किन्तु शक्तिवृत्त्या वेदो यथा वदति, तथैव प्रमाणत्वेन मन्तव्य इति । विशेषतस्तु ब्रह्मप्रतिपादको वेदः । ब्रह्मणो 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः सर्वशक्तिमत्त्वाद्ब्रह्मसर्वधर्माश्रयत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च । न च तर्हि पूर्वोत्तरमीमांसावैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । वेदविरुद्धशास्त्रश्रवणजनितसंस्कारसद्वृत्तया मत्या वेदे सन्देहे जाते तन्निवारणोपयोगित्वेन तयोः सार्थक्यात् । ननु तर्हि 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' 'मृदब्रवी'दित्यत्रापि प्रतीतार्थपरतास्त्विति चेत् । न । अत्र सन्देहे नारायणांशावताररूपैः श्रीमद्वेदव्यासचरणैः सूत्रितम्, 'आकाशस्तद्विज्ञात्', 'अभिमानिव्यपदेशाच्च' इति । तथा च सोर्धो नास्पदादितर्कपरिकल्पित इति न तत्र शक्तिवृत्तिप्रतीतार्थता कल्पयितुं शक्यते । एवं च, यथा तत्र सन्देहे सूत्रितम्, न तथा श्रीमद्व्यासचरणैः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिषु श्रुतिषु प्रतीतार्थतरार्थबोधनाय किञ्चित्सूत्रं विरचितम् । तथा च, यत्र व्याससूत्रं प्रमाणीभूतं तत्रान्यार्थकल्पनम्, न तत्राचीनलौकिकतर्कविरोधमापाय वेदे सर्वान्यार्थकल्पनमस्पदादीनामपि युक्तम् । व्यासचरणानां भगवच्चादस्पदादीनां तु जीवत्वेनालौकिकपदार्थानभिस्तत्त्वात् । अत एव, 'विभेत्पल्पश्रुताद्वेदो मामयं चालयिष्यती'ति स्मृतिरप्यल्पं श्रुतं

वेदश्रवणं यस्य तस्मात्कृतकार्भ्यासिनः सकाशाद्देदस्य स्वस्मिन्नन्यार्थकल्पनरूपचालनाद्भयं भवतीत्यर्थप्रकाशिकास्मदादिकृततर्कनिषेधं करोति वेदार्थनिर्णये । तथा च, न वेदे कुत्रापि युक्त्यपेक्षा, किन्तु यथा वदति शक्तिवृत्त्या, तथैव मन्तव्यः सर्वोपि वेद इति निश्चेतव्यम् । व्यासादिसूत्रोक्तयुक्तिस्तु वेदतुल्यैवेत्युक्तमेव । यस्माच्च ब्रह्मसूत्रोक्ततर्कानिषेधोऽन्यकृततर्कनिषेध एवोदाहृतश्रुतिपुराणस्मृतिषु, अत एव 'ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विधैः पृथक्, ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितमित्यनेन भगवता गीतायां युक्त्यपेक्षिणमर्जुनं प्रति हेतुमद्ब्रह्मसूत्रविनिश्चितमेव ज्ञानमुक्तम्, न त्वन्यमुनिप्रणीतन्यायादिसूत्रविनिश्चितज्ञानमिति । अन्यमुनिप्रणीतसूत्रमूलानां न्यायादिदर्शनानां तु 'कणादो गौतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । ऋषयस्तामसां एते शास्त्रमेपां विमोहनमित्यादिहयशीर्षपञ्चरात्राद्युक्तैर्व्यामोहकत्वात् । अत एव, भगवत्प्रमाणीकृतब्रह्मसूत्रेषु न्यायवैशेषिकवेदविरुद्धसांख्ययोगादीनां खण्डनमुपलभ्यते । जैमिनिप्रणीतमीमांसायां तु कस्यचित्कस्याचिदर्थस्य वेदविरुद्धस्योपनिबन्धात् 'कणादो गौतमः शक्ति'रिति वचने गणना जैमिनेः, न तु सर्वथा तच्छास्त्रस्याप्रमाणत्वाभिप्रायेण, विचार्यमाणे तु जैमिनिना व्यामोहनार्थमेवोक्तं तथा, न तु तामसत्त्वं जैमिनेः । मोहनस्य भगवच्चिकीर्षितत्वात् । अतो न तत्र स्वाभिप्रायः, श्रीमद्ब्राह्मसिष्यत्वेन तद्विरुद्धमतस्य तेन वक्तुमशक्यत्वात् । अस्मिन् पक्षे तु एतावद्विचाराकर्तृन् प्रत्येव 'कणादो गौतमः शक्ति'रित्यत्र जैमिनेस्तामसत्वेन गणना ज्ञेया । अत एव श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यैर्व्यासप्रताविरुद्धं जैमिनिस्त्रभाष्यं कृतमस्ति । वस्तुतस्तु, 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम्' 'एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्याय मां भिदां' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं' 'सर्वे वेदा यत्पद्मामनन्ती'त्यादि-श्रीभागवततदतुरुद्धार्थकीर्तनाश्रुतिभिश्चाभिघाट्यैव सर्वोपि वेदो निस्त्रिधाभिदैविकरूपे मां प्रतिपादयतीत्युक्तम् । तल्लौकिकैस्तर्कनिष्ठैर्न ज्ञायत इति व्यासचरणै'राकाशस्ताडिद्वादिभियानिव्यपदेशादित्या'दिसूत्राणि कृत्वा कृपया तर्केण ते बोधिताः, न तु वेदे शक्तिवृत्तिप्रतिपादितादन्योर्धोस्तीत्यभिप्रायेणेति बोद्धव्यम् । एवं च सिद्धं सर्वस्यापि वेदस्य शक्तिवृत्तिप्रतीतिपरतयैव व्याख्यानं कर्तव्यमिति । तथा चात्राप्युपनिषदि शक्तिवृत्तिप्रतीतिपरतयैव व्याख्यानमुचिततरमिति दिक् ।

तत्र 'ब्रह्मविद्यामोती'त्यानन्दब्रह्मराम्भे ऋक्,

ब्रह्मविदाप्नोति परं, तदेपाभ्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेदं निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा चिपश्चितेति ।

अत्रेदं विचार्यते, 'मम योनिर्ब्रह्म' 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' 'शब्दब्रह्म परं च यत्' 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मधिगच्छति' 'तदेतदसं ब्रह्म सर्वं कारणकारण' मित्यादिगीतातेजविन्दूपनिषच्छ्रीभागवतादिवचनैः, अथ च 'ब्रह्मणा विपश्चिने' त्यत्रत्यपरविवरणतयोच्यमानेन ब्रह्मणेति पदेन परब्रह्म बोधपन्त्याऽनर्थव श्रुत्या च क्रमेण प्रकृतिः, प्रणवः,

वेदः, अक्षरब्रह्म, परब्रह्म चेति पञ्चार्था ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । तत्राग्रे 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'-
 त्यनेन ब्रह्मस्वरूपे व्याख्यायमानज्ञानरूपत्वस्य तिरोहितज्ञानानन्दतया जडरूपत्वेन केवल-
 सद्वृत्तयोः प्रकृतिवेदयोरसम्भवेन, न जडरूपायाः प्रकृतेः, शब्दरूपस्य प्रणवस्य वेदस्य वा
 वाचकत्वमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य । न चाधिदैविकप्रकृतेराधिदैविकप्रणवमूर्तिमद्वेदयोर्भगवद्वृत्तत्वेन
 सत्यज्ञानानन्दरूपत्वसम्भवेनाधिदैविकप्रकृत्याधिदैविकप्रणववेदान्यतमवाचकत्वमेवास्त्विति
 वाच्यम् । आधिदैविकप्रकृत्याधिदैविकप्रणववेदयोः प्रकृतित्वप्रणवत्ववेदत्वमात्रपुराकृतस्वरूप-
 ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तेः कुत्रापि वेदादावश्रुतेर्ब्रह्मशब्दस्याधिदैविकप्रकृतिप्रणववेदवाचकत्वस्याप्यत्रा-
 भावात् । न च मास्तु प्रकृतित्वेन प्रकृतिज्ञानं, प्रणवत्वेन प्रणवज्ञानं, वेदत्वेन च वेदज्ञानं
 ब्रह्मप्राप्तिकारणं, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति श्रुतेः सर्वस्य ब्रह्मत्वेनो-
 पासना बोधिता, उपासनायाश्च चिचशुद्धिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् सर्वमध्ये ब्रह्मत्वेन
 प्रकृतिप्रणववेदान्यतमस्यापि सत्त्वात्, ब्रह्मत्वेन प्रकृतिप्रणववेदान्यतमज्ञानं ब्रह्मप्राप्तौ कारण-
 मस्त्येवेति प्रकृतिप्रणववेदान्यतमवाचकत्वमेवास्त्वत्रत्यब्रह्मशब्दस्येति वाच्यम् । प्रकृतिप्रणव-
 वेदानां ब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानेन श्रुतौ कुत्रापि ब्रह्मप्राप्तिकारणत्वस्यानुक्तत्वात् । न चानयैव
 श्रुत्या कारणत्वमुच्यते, ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिप्रणववेदवाचकत्वादिति वाच्यम् । एवं ब्रह्मत्व-
 प्रकारेण प्रकृतिप्रणववेदान्यतमज्ञानस्य कारणत्वेपि 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती'ति श्रुत्यन्तरेण
 ब्रह्मज्ञानोत्तरसामयिकभगवद्भरणजनितभक्त्यभावे केवलब्रह्मज्ञानमात्रवतो जीवात्मनो ब्रह्म-
 रूपे आत्मनि लय उच्यते । तत्र त्वन्मते ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मत्वधर्मपुरस्कारेण प्रकृतिप्रणव-
 वेदान्यतमपरत्वात् प्रकृतिप्रणववेदेऽप्येव लयः प्राप्तः । स न सम्भवति । प्रकृतिप्रणववेदानां
 जीवात्मविजातीयत्वात् । न हि विजातीये विजातीयस्य लयः कस्याप्यनुभवसिद्धः । न च
 ब्रह्मत्वेनैव साजात्यमिति वाच्यम् । तथापि जीवत्वप्रकृतित्वादिधर्मैः परस्परं वैजात्यात् 'सर्वं
 ब्रह्मे'ति ज्ञाने हि सर्वमध्ये अस्य जीवत्वप्रकृतित्वादीनां ब्रह्मत्वस्यैव जातित्वात् जीवस्या-
 क्षरब्रह्मसजातीयत्वेनाक्षरब्रह्मणि लयस्य सामञ्जस्यात् । न च 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव लीयेते पर-
 मात्मनी'त्यनेन विजातीयस्यापि प्रकृतित्वस्य परमात्मनि लयप्रतिपादनं विरुध्येत । परमा-
 त्मनः सर्वमूलीभूतत्वात् सर्वसजातीयत्वात् प्रकृते प्रकृतित्वजीवात्मत्वयोरेव वैजात्यात् ।
 परब्रह्मणा भोगेच्छया परस्परविजातीयपदार्थानामेव सम्भावितत्वात् । अत एव पुराणे
 सर्वेषां घटपटादीनां महामलये परमात्मनि लयप्रतिपादनं सङ्गततरम् । तस्मादपि न प्रकृति-
 प्रणववेदान्यतमत्राचकत्वं ब्रह्मशब्दस्य । न च प्रकृतिजन्यशरीरादिस्वरूपज्ञानस्य वैराग्य-
 द्वारा प्रणवस्याप्युपासनादिद्वारा वेदबोधितनिष्कामकर्मश्रवणादिज्ञानस्य च निष्कामकर्म-
 श्रवणाद्यनुष्ठानद्वारा च ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं सर्ववादिस्तिद्धम्, तेन 'ब्रह्मविदित्यत्र ब्रह्मशब्दः
 प्रकृतिवाचकत्वपक्षे स्वजनितशरीरादिपरः, प्रणववाचकत्वे तदुपासनापरः, वेदवाचकत्वपक्षे
 वेदबोधितनिष्कामकर्मश्रवणादिरूपसाधनपरः, तथा च प्रकृतिजन्यशरीरादिस्वरूपवित् प्रणवो-

पासनावित् वेदवोधितनिष्कामकर्मश्रवणादिसाधनविच्च, वैराग्यद्वारा प्रणवोपासनाद्वारा साधना-
नुष्ठानद्वारा च, ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थ इति लाक्षणिकार्थ एवास्तु ब्रह्मशब्दस्येति वाच्यम् । शरीराणा
चतुरशीतिलक्षसंख्याकत्वेन वेदवोधितप्रणवोपासनाया वेदवोधितसाधनानां चापि परि-
मितत्वेनानित्यत्वेन च ब्रह्मस्वरूपव्याख्यानोक्तान्तराहित्यरूपस्य वाक्यानन्तरूपस्य वानन्त-
त्वस्य प्रकृतिजन्यशरीरेषु प्रणवे वेदवोधितसाधनेषु चासम्भवेन त्वदुक्तस्यार्थस्याप्यसामञ्ज-
स्यात् । तस्माद्लाक्षणिकार्थपरत्वेनापि न प्रकृतिप्रणववेदान्यतमवाचकत्वं ब्रह्मशब्दस्य । अतः
परमवशिष्यतेऽक्षरब्रह्मपरब्रह्मान्यतरवाचकत्वम् । तत्राक्षरब्रह्मवाचकत्वमेव युज्यते 'ब्रह्मविदा-
मोती'त्यत्रत्यब्रह्मशब्दस्य । परब्रह्मणोग्रे फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । एतस्य ब्रह्मणः साधनी-
भूतज्ञानशेषत्वात् । न च साधनशेषब्रह्मफलरूपब्रह्मणोरैक्यमेवेति वाच्यम् । तदोभयोरक्षर-
ब्रह्मत्वे परब्रह्मत्वे वा श्रुत्या तच्छब्देनैवोक्तं स्यात्, न तु सन्दिग्धार्थप्रतिपादकपरशब्देनेति
त्वदुक्तेरनवकाशात् । तस्मात्साधनशेषब्रह्मणः परं भिन्नमुत्कृष्टमग्रे स्थितं वेत्येवार्थः परशब्द-
स्येति । 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्रत्यब्रह्मशब्दस्याक्षरतैवेति निष्पन्नम् । एवं च ब्रह्मवित्केवलसाक्षर-
ब्रह्मवित्, न तु परब्रह्मविद्, अग्रे परमित्युक्तफलरूपस्य ब्रह्मणो वक्तव्यत्वात्परमेतद्ब्रह्मणाप्यु-
त्कृष्टमग्रे स्थितमेतद्भिन्नं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थो ब्रह्मविदामोतीत्यस्य सिद्धः, अग्रे स्थितमिति पक्षे
भिन्नत्वार्थपक्षे च फलत्वादेवोत्कृष्टत्वम्, उत्कृष्टत्वार्थपक्षे तु श्रुत्यैवोत्कृष्टत्वं बोध्यत इति ज्ञेयम् ।

यच्च यस्य ज्ञानं तस्यैव प्राप्तिरिति लोकदृष्टम्, न त्वन्यज्ञानेनान्यस्य प्राप्तिः, अन्यथा
घटज्ञानेन पटस्यापि प्राप्तिः स्यात्, अतो ब्रह्मवित्परशब्दोक्तं निरतिशयं तदेव ब्रह्म प्राप्नोती-
त्येवार्थ उचित इति मायावादिन आचार्या वदन्ति ।

तत्र वदामः । यद्यन्यज्ञानेन नान्यस्य प्राप्तिरिति नियमः स्यात्, तदा तैरुक्तं घटेत ।
न त्वयं नियमः । यतः सगुणब्रह्मज्ञानेन निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरिति तेषामपि सिद्धान्तः । न च
ब्रह्मत्वेनैकैव ब्रह्मव्यक्तिरिति नान्यज्ञानेनान्यस्य प्राप्तिः, किन्तु तज्ज्ञानेन तस्यैव प्राप्तिरिति
वाच्यम् । एवं चाक्षरब्रह्मणोरपि ब्रह्मत्वेनाभेदात्तज्ज्ञानेन तस्यैव प्राप्तेरस्पन्मतस्यापि निष्प्रत्यू-
हत्वात् । न चोभयोरपि ब्रह्मत्वेनैक्ये परापरभावव्याहतिरिति वाच्यम् । यथा तन्मते ब्रह्मत्वे-
नैक्येपि सगुणनिर्गुणत्वभेदेन परापरभावः, यथा वाश्रित्वेनाग्निविस्फुलिङ्गयोरैक्येपि स्वल्प-
प्रकाशबृहत्प्रकाशरूपधर्मभेदेन परापरभावः, तथा गणितानन्दत्वरूपधर्मभेदेन 'धर्मं देहे गृहे
रश्मा'विति विश्वकोपोक्तार्थत्रयवाचक 'तद्दाम परं मय', 'तदेतदक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं,
विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन' इति गीताश्रीभागवतवचनस्थधामशब्दोक्तदेहत्व-
गृहत्वपरमित्त्वममशब्दोक्तसाक्षात्पुरुषशब्दोक्तगृहत्वदेहित्वरश्मित्त्वधर्मिभेदेन चात्रापि परा-
परभावव्याहतेरभावात् । अक्षरब्रह्मणो गणितानन्दत्वं तु 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यस्य
व्याख्याने स्फुटीकरिष्यते । तस्मादस्मदुक्त एव व्याख्यानं सार्थीय इति दिक् ।

अथ ब्रह्मविदामोतीत्यत्र ब्रह्मवित् परं आमोतीति पदचतुष्टयमुक्तम्, तस्य स्वकपो-

लकल्पितार्थकरणव्यावृत्त्यर्थं ऋग्वेव तद्ग्याचष्टे तदेपाभ्युक्तेति । तच्छब्देन ब्रह्मविदामोति पदचतुष्टयम् । अभि अभिमुखीकृत्यैषा ब्रह्मविदामोतीति ऋक् उक्ता व्याख्याता मया, श्रुत्या वा, ब्रह्मानुभवकर्तृभिर्वा, भगवता वेति शेषः, इति श्रुतिरेवाह ब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं, नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुम् । एतेनाग्रिम ऋगुक्तोर्थो यथाश्रुत एव कर्तव्यः, न तु स्वरूपोलकल्पितानुपपत्त्युद्भावेन लक्षणावृत्त्या मायावाद्याचार्यवदन्यथा कर्तव्य इति बोध्यते । अन्यथा यदि लाक्षणिक एवात्रार्थोभिप्रेतः स्यात्तदा श्रुत्यैव तादृशार्थवाचकशब्दैरेव व्याख्यातः स्यात्, तस्मात् शक्तिवृत्तिसिद्ध एवात्रार्थ इति ज्ञेयम् । किञ्च, व्याख्यानेपि लाक्षणिकशब्दैरेव व्याख्याने व्याख्यानस्याकृतप्रायत्वं च । अर्थसन्देहस्य तदवस्थत्वात् । न च 'परोक्षप्रिया ह वै देवाः, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय'मिति श्रुतिगीताश्रीभागवतवचनाभ्यां परोक्षवादोस्तीति लक्षणावृत्त्याश्रयणमेव कर्तव्यमिति वाच्यम् । यदि परोक्षवाद एवात्राभिप्रेतः स्यात्तदा ब्रह्मविदामोतीत्येवोक्तं स्यात्, न तु तदेपाभ्युक्तेति व्याख्यानमशुक्तं स्यात्, यदि च पूर्वोक्तवचनाभ्यां व्याख्याने तद्ग्याख्याने तद्ग्याख्यानेपि परोक्षवादस्तदाभिप्रेतार्थमत्याभावे सर्वोपि वेदो व्यर्थः स्यात्, अभिप्राये ज्ञानाभावात् । तस्मान्न व्याख्याने परोक्षवादोस्तीति मन्तव्यम् । किञ्च, सोयं परोक्षवादो न सर्वत्र वेदे, किन्तु स्थलविशेष एव, कर्मोपासनाज्ञानकाण्डेषु । तत्र 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं, श्रेयोविक्षया मोक्तं यथा भैषज्यरोचन'मित्येकादशस्कन्धीयभगवद्ब्रह्मवचनात्, कर्मकाण्डे 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र स्वर्गादिफलश्रुतिः, उपासनाकाण्डे 'य एता महासंहिता वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनाद्वाद्येन मुवर्गेण लोकेने'त्यादिफलश्रुतिः, ज्ञानकाण्डे तु 'अन्नवानन्नादो भवती'त्यादिफलश्रुतिः । परोक्षवादो जीवान् यथाकथञ्चिद्दे प्रवर्तयितुं, यतो 'वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया' इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्ब्रह्मवचनात्सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मात्मविषयत्वं भगवतोक्तम्, न तु स्वर्गादिविषयत्वं, तथाप्येतदपि फलं भवति, केवलस्वर्गादिफलाकांक्षायां यागादिकर्तृणां भगवतः सत्यवाचत्वात् । परन्त्वत्र तात्पर्याभावो भगवतः, यथा 'त्वमिदं कष्टभेपजं पिव, तुभ्यं सितोपलं दास्यामि' इत्युक्ते बालो भेपजं पिवति तल्लोभात्तदनन्तरं सितोपलमपि दीयते, परन्तु न तत्र भिपजस्तात्पर्यं एवमपि ज्ञेयम् । एवञ्च तात्पर्यविषयीभूतगोपनप्रयोजनकं तात्पर्यविषयीभूतकथनं परोक्षवाद इति बोध्यम् । ॥ च परोक्षवादो भगवद्ब्रह्मविरुद्धसिद्धान्तप्रकटनेन भगवता वा ज्ञापितो ज्ञायते । एवं च न सर्वत्र वेदे परोक्षवादः, अत एव यत्र ज्ञापकप्रमाणभावः, तत्र यथाश्रुत एव वेदार्थ उक्तोस्पदाचार्यव्यैरिति कृतं पल्लवितेन ।

अयं यादृशब्रह्मज्ञानेन परमाक्षिरभिप्रेता परस्य रमणार्थं तादृशं ब्रह्म श्रुतिर्व्याचष्टे सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । सत्यं कालत्रयावापितं, ज्ञानं चित्स्वरूपं, अनन्तं अपरिच्छिन्नं चेत्यर्थः । एतेन 'स एतावानास' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिर्'र्धदस्ति पद्मास्ति च विप्रवर्ष' 'वनानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः' 'अणोरणीयान्महतो महीया' नित्यादि-

वचनैश्च सत्यासत्यस्वरूपस्य जडाजडस्वरूपस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नस्वरूपस्य सर्वस्यैव ब्रह्म-
त्वेपि कालत्रयावाधितत्वरूपेण चित्स्वरूपत्वेनापरिच्छिन्नरूपेणैव ब्रह्मणो ज्ञानं परप्राप्तिसाधनं,
न तु कालत्रयावाधितत्वरूपेण चित्स्वरूपत्वरूपेण परिच्छिन्नत्वरूपेण च । यतः 'स वै न रेमे'
इति श्रुतेः सर्वस्यापि रमणान्तर्गतत्वात् तादृशज्ञानस्यैव परप्राप्त्युपयोगत्वेन सिद्धत्वादिति
भावः । न च यत्र यत्र श्रुतौ सत्यज्ञानपदे उक्ते तत्रानन्दपदमपि प्रयुक्तमित्यत्रापि कुतो नो-
क्तमिति वाच्यम् । अत्र परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगः फलत्वेनोच्यते । तत्र योग्यतास-
म्पादकत्वेन चाक्षरब्रह्मज्ञानमुक्तं, तत्राक्षरब्रह्मण आनन्दरूपत्वेपि गणितानन्दत्वेन परिच्छि-
न्नानन्दत्वाद्गणितानन्दपरब्रह्मफलाधिकारीहास्य मा करोतु, अथ च यत्र परिच्छिन्नानन्द-
पक्षरब्रह्मैव फलत्वेनोक्तं श्रुत्याधिकारिविशेषं प्रति, तत्रानन्दपदं प्रयुज्यते अक्षरस्य फलत्वबो-
धनाय, अत्र त्वपरिमितानन्दरूपमेव परं ब्रह्म फलत्वेनोच्यते इति परप्राप्तियोग्यतासम्पादकब्र-
ह्मज्ञानविषयीभूतस्याक्षरब्रह्मणः फलत्वाभावादानन्दपदस्यानुक्तत्वात् । न चाक्षरब्रह्मणोत्र
फलत्वं मास्तु, साधनत्वमेवास्तु, परब्रह्मणस्तु फलत्वाद्ब्रह्मानन्दपदं विशेषणत्वेन कुतो न
प्रयुक्तं फलत्वबोधनायेति वाच्यम् । सच्चिदानन्दात्मकाक्षरज्ञानफलत्वे श्रुत्या परस्योक्ते फल-
त्वबोधकानन्दपदप्रयोगस्य वैयर्थ्यात् । न च दुःखाभावः सुखं च पुरुषार्थौ, तत्र सुखं मुख्यः
पुरुषार्थः, दुःखाभावस्तु गौणः पुरुषार्थः, सुखस्यैव सर्वाकांक्षाविषयत्वात्, दुःखाभावस्य तु
सर्वथा सुखप्राप्तिनिश्चयाय निरन्तराप्रतिबद्धसुखानुभवार्थं वाकांक्षणीयत्वात्, एवञ्च
सुखे मुख्यत्वं, दुःखाभावे गौणत्वं च स्पष्टमेव, तथा चानन्दपदप्रयोगे परस्य दुःखा-
भावरूपगौणपुरुषार्थता कदाचिदायातीति वाच्यम् । सच्चिदानन्दमयाक्षरब्रह्मज्ञानफलत्वे
श्रुत्या परस्य बोधिते दुःखाभावरूपगौणपुरुषार्थताया अनागमनात् । यतः सच्चिदानन्द-
विषयकज्ञानस्योत्कृष्टसच्चिदानन्द एव फलं भवितुमर्हति । साधनतः फले सर्वत्रोत्कृष्टत्वस्य-
दृश्यमानत्वात्, तच्चोत्कृष्टत्वं तु निरवधिःसच्चिदानन्दत्वमेव बोध्यम् । दुःखाभावस्य तु सुखा-
पेक्षाया न्यूनत्वान्नानन्दफलत्वं वक्तुं शक्यमिति न किञ्चिदेतत् ।

अथ यादृशीं क्विं परप्राप्तिसाधनं तादृशीं विदमाह यो वेद निहितं गुहायामिति ।
एतादृशं ब्रह्म यः कश्चन भाग्यवान् गुहायां हृदयाकाशे निहितं स्थापितं मया (माया?) तिर-
स्कारिणीं दूरीकृत्वाविर्भावितमिति यावत्, वेद अनुभवेत्, न तु शास्त्रीयज्ञानमात्रयानित्यर्थः । अत्र
निहितपदस्याविर्भावितार्थकत्वादन्यकर्तृकत्वेनाक्षरब्रह्मण आविर्भावे स्वातन्त्र्याभाव आयाती-
त्यतोपि परान्यूनत्वं बोध्यम् । अन्ययाक्षरब्रह्मणो व्यापकत्वात् तत्र स्थितत्वेन स्थितमित्येव
वेदेत्, न त्वाविर्भावितार्थकनिहितपदम्, तस्मादस्वातन्त्र्यबोधनायैव निहितपदमिति ज्ञेयम् । न
च शास्त्रीयसाधनैराविर्भावितमित्यर्थे इति क परान्यूनत्वमक्षरब्रह्मणो निहितपदेनायातीति
वाच्यम् । एतादृशविवक्षायामर्थ्याधिरूपस्याप्रतीयमानत्वात्, अस्मत्कृतविवक्षायां तु परान्यून-
त्वमक्षरब्रह्मणि बोध्यते इत्यर्थ्याधिरूपस्य प्रतीयमानत्वमित्यस्मदुक्त एवार्थः साधीयान् ।

अथ यादृशी परप्राप्तिरभिप्रेता तादृशीं वदन्त्याप्तिपदार्थमाचष्टे परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । साधनवाक्ये कर्मणः पूर्वमेव क्रियापदमुक्तमिति व्याख्यानेपि कर्मणः पूर्वमेव क्रियापदं व्याख्यायते श्रुत्या, स तादृशो ब्रह्मवित्, परमे व्योमन् व्यापिवैकुण्ठ इति यावत्, तत्र सर्वान् कामान्शेषानभिलषितानर्थानश्नुते भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र लक्ष्यस्वरूपप्राप्तिमात्रं नाभिप्रेतं श्रुतेः । तथा सति, सोऽश्नुते सायुज्यमित्येवोक्तं स्यात्, न तु सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यनेन सर्वकामभोगरूपा विद्वक्षणं प्राप्तिरुक्ता स्यात् । तत्र सर्वकामभोगस्तु द्वितीयेन सह भवति । अत्र तु ब्रह्मणा सहेत्यनन्तरमेव वक्तव्यत्वात् द्वितीयं ब्रह्मैवेतीयं सर्वकामभोगरूपा प्राप्तिर्भेदघटिता । तत्र मुक्तिदशायां भेदस्तु भक्तिमार्ग एव, न ज्ञानमार्गं, ' भक्तिर्भेदकरी नृणा 'मिति श्रीभागवतवचनान्नाभक्तिमार्ग एवानया श्रुत्या प्रतिपादितः । यस्माच्चैदं भक्तिमार्गीयमेव फलं, तस्मात् ब्रह्मणा सहेत्यत्र ' सह युक्तेऽप्रधाने ' इति सूत्रेणामप्रधाने तृतीया प्रयुक्ता, भोगे परब्रह्मणोप्रधानतावोधनाय । तच्चाप्रधान्यं परब्रह्मणो भक्तिमार्ग एव, न ज्ञानमार्गं, अत एव ' अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज । साद्युभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साद्युभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येपान् गतिरहं परा । ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परं । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे । मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे 'ति श्रीभागवते नवमस्कन्धे अम्बरीषकथायां दुर्वाससं प्रति भगवता स्वस्य भक्ताधीनत्वमुक्तम्, ज्ञानमार्गं ' ज्ञानी त्वात्मैव मे मत ' मित्यनेन ज्ञानिनः स्वात्मत्वमात्रमुक्तम्, न तु तदधीनत्वम्, तस्मादियमुपनिषद्भक्तिमार्गीयसाधनभक्तिमार्गीयफलभक्तिमार्गीयब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वान्मुख्यतया भक्तिमार्गप्रतिपादिकैव, न ज्ञानमार्गप्रतिपादिका । ज्ञानमार्गीयस्वरूपसाधनप्रतिपादनं तु भक्तिमार्गीयफलप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकमात्रत्वात्तच्छेपभूतामिति न मुख्यं, किं तु गौणमेवेति ज्ञेयम् । ननु किं साधनशेषब्रह्मणा भुङ्क्ते इत्याशङ्कार्यां परशब्दार्थं विद्वेष्वाना समाधत्ते ब्रह्मणा विपश्चितेति । विपश्चितातिपण्डितेनेत्यर्थः । अत्र पाण्डित्यं सर्वकामभोगस्य पूर्वमुक्तत्वात्तद्विषयकपाण्डित्यमेव मुख्यतया विवक्षितम् । सन्निहितकामभोगरूपविषयकत्वस्य त्यागे कारणाभावात् । एवं च विपश्चिच्छब्दोपलक्षितः सकलो धर्मो भोगोपलक्षितो देहादिश्च परब्रह्मणि भोग । कर्नेरि जीवे च सिध्यति । शरीरस्यैव भोगायतनत्वादिति परिभाषनीयम् । अत एव मायावाधाचार्यकृतहार्दाकाशत्वेन परमे व्योमन्नित्यस्य व्याख्यानमपि न समीचीनम्, एतादृशपरब्रह्मणा सह तत्र सर्वकामभोगस्यासम्भवात् । परब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वेपि सर्वकामभोगस्य वहिल्लोकधारसापेक्षत्वेनैतत्स्वेच्छया रचितत्वाच्च । अन्यथा वैकुण्ठादिद्व्योक्तकरणवैषम्यार्थापत्तिः । एवं च ' प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी । तस्याः पारे परे व्योम्नि त्रिपाश्रुतं सनातनमि 'ति पामोत्तरखण्डीपवचनोक्तविरजानदीपारस्थपरमव्योमशब्द-

वाच्यस्य ' प्राकृते प्रलये प्राप्तेऽव्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा, शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायाति-
 गेऽक्षरे, ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञकः, निर्गुणोनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे '
 इत्यनेनाक्षरब्रह्मान्तर्गतत्वेनाक्षरब्रह्मानन्दरूपत्वेन च बृहद्वापनपुराणोक्तस्यापि वैकुण्ठाख्यस्य
 पूर्णपुरुषोत्तमाधारलोकस्यैव ग्रहणम् । अत एवात्रापि आनन्दमयनिरूपणे 'ब्रह्म पुच्छं प्रति-
 ष्ठे' त्यत्राप्यानन्दमयस्याधारत्वेन निरूपितमक्षरब्रह्मेति सर्वं चतुरस्रम् । तथा च सकलविप-
 श्चिन्वादिधर्मवत् शरीरवत् फलरूपं ब्रह्म परशब्दार्थः । यद्वा, ब्रह्मवित् सर्वान् कामान् सह एक-
 वारमेव, न तु क्रमेण । अलौकिकसामर्थ्यस्य भगवता दत्तत्वात् । ब्रह्मणा विपश्चिता साधक-
 तमत्वात् करणभूतेनाश्रुते भुंक्ते इत्यर्थः । एवमपि ' रामेण वाणेन हतो वाली'त्यत्र, यथा
 वाणस्याप्राधान्यं रामस्यैव प्राधान्यं, वाणक्षेपणस्य तदधीनत्वात्, तथात्रापि परब्रह्मणः कर-
 णत्वेनाप्राधान्यं, भोगकर्तृमुक्तस्यैव प्रधानत्वं ज्ञेयम् । न च वाणस्याचेतनत्वेन तत्क्षेपणस्य च
 रामाधीनत्वेन प्राधान्यमुचिततरं, प्रकृते तु भोगकर्तृर्जावस्य ' सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
 सर्वमिदं प्रशास्ती'ति श्रुतेर्ब्रह्माधीनत्वात् कथं प्राधान्यमिति वाच्यम् । भोगकर्तृत्वं भक्ति-
 मार्गं एव, न तु ज्ञानमार्गं । एवञ्च ' अहं भक्तपराधीन ' इत्यादिना स्वस्मिन् भक्ताधीनत्व-
 स्य परब्रह्मणैव प्रतिपादितत्वेनात्र यौष्माकीणयुक्तीनां दुर्बलत्वात् । यद्वा, सहशब्दाप्रयोगेपि
 'विनापि तद्योगं तृतीये'ति तृतीया । यद्वा, सह(स्र)शब्द एव देहलीदीपन्यायेनोभयत्र
 सम्बन्धयते, सर्वथा फलीभूतस्य परब्रह्मणोप्राधान्यं भोगकर्तृर्जावस्य प्राधान्यमिति सर्वपक्षे-
 ष्वपि भक्तिमार्ग एवानया श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति निश्चेतव्यम् । एतेन साधनशेषब्रह्मणः तव
 मते निर्धर्मकत्वादस्मन्मते निर्धर्मकसधर्मकत्वेपि गणितानन्दत्वात् परशब्दवाच्यब्रह्मणस्त्वगणि-
 तानन्दधर्मकत्वात् परशब्दवाच्यं भिन्नत्वम्, अथ च परमफलरूपत्वाच्चातुर्यवत्त्वाद्'युत्कृष्टत्वमग्रे
 स्थितत्वं च सिद्धम् । ननु 'पदेव विद्यया कतोति श्रद्धयोपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति
 श्रुत्या कर्मकरणे ब्रह्मज्ञानं सहायीभूतमुक्तं, न तावताक्षरब्रह्मज्ञानापेक्षया कर्मोत्कृष्टं, साक्षान्मो-
 क्षाजनकत्वात् । तथात्राप्यक्षरब्रह्मणो ज्ञानं सधर्मकब्रह्मणा सह भोगकरणे कारणमस्तु, न
 तु ततः सधर्मकं ब्रह्मोत्कृष्टमिति वाच्यम् । अत्र हि सर्वकामभोगो ब्रह्मणा सह फलत्वेनोच्यते,
 स सर्वकामभोगस्तु भेदे सति भवति । स च भेदो ' भक्तिभेदकरी नृणा'मिति वाक्यात्
 भक्तिमार्ग एवेति । एवञ्च, भक्तिमार्गीयस्यैवेदं फलं, न तु ज्ञानमार्गीयस्य, ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
 भवति ' इति श्रुतेस्तं प्रति ब्रह्मत्वस्यैव फलत्वेनोक्तत्वात् । एवञ्च सति 'मुक्तानामपि सिद्धानां
 नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तामा कोटिष्वपि महामुने', ' मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न
 भक्तियोग'मित्यादिश्रीभागवतादिवाक्येभ्यो मुक्तेरप्यपेक्षया भक्तियोगस्य तत्फलस्य तद्विषयस्य
 चोत्कृष्टत्वे सिद्धेऽक्षरब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयीभूतस्य चाक्षरब्रह्मण उत्कृष्टत्वाभावनस्य वज्रलेपापि-
 तत्वात् । ननु यदि ब्रह्मविदः परप्राप्तिः, तदा वामदेवादीनामपि सर्वकामभोगरूपा परप्राप्तिः

स्यात्, न त्वेवं, यतो 'मुक्तानामपि सिद्धाना'मित्यादिवाक्यैः कस्यचिदेव परप्राप्तिरिति श्री-
भागवते उक्तमिति चेत् । अत्र वदन्त्यस्मदाचार्याः । अत्राप्रधानतृतीयानिर्देशात् भोगे परब्रह्म-
णोप्राधान्यं, तेन वशीकृतत्वं च लक्ष्यते, तच्च फलत्वेन प्रधानभूतस्य सर्वप्रभुरूपस्य सर्वमूली-
भूतस्य तदैव सम्भवति यदि मध्ये वशीकरणसमर्था भक्तिः स्यात् । अत एव, 'अहं भक्तपरा-
धीनः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे'ति श्रीभागवते नवमे (पष्ठे) भगवता
स्वस्य भक्ताधीनत्वमुक्तम् । एवञ्च, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुते'र्भक्त्याहमेकया ग्राह्य'
इति वचनाच्च, यस्य ब्रह्मविदो विशेषवरणं क्रियते भगवता, तस्य भक्तिरुत्पद्यते, यस्य न
विशेषवरणम्, तस्य न भक्तिरिति न सर्वेषां वामदेवादीनां ब्रह्मविदां सर्वकामभोगरूपा
परप्राप्तिः । अत एव गीतायां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति, समः सर्वेषु
भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा'मित्यत्र लभत इत्यनेन लाभत्वेनैव भक्तिरुक्ता, न तु ब्रह्मभावे सति
सर्वथैव तत्प्राप्तिरुक्ता, यदि ब्रह्मभावे सति सर्वथैव सर्वस्य भक्तिप्राप्तिः स्यात्, तदा मद्भक्तिं
प्राप्नुयात् परामित्येवोक्तं स्यात्, न तु लभत इति । एतेन ब्रह्मविचं ब्रह्मणा सह सर्वकामभो-
गरूपफलप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकमेव, न तु साक्षात्कारणरूपम्, अक्षरब्रह्मप्राप्तौ तु सा-
क्षात्कारणरूपमिति ज्ञेयम् । न च ब्रह्मज्ञानं मास्तु निरपेक्षं साक्षात्कारणं परप्राप्तौ, भक्तिं व्यापा-
रीकृत्यैव कारणमस्तिवति वाच्यम् । भक्तेर्वरणजन्यत्वेन तज्जन्यत्वाभावाद् व्यापारत्वाभावात् ।
तज्जन्यस्तज्जन्यजनको हि व्यापार इति व्यापारलक्षणात् । न च यत्र भक्तिरुत्पद्यते ब्रह्मज्ञानो-
त्तरं वरणेन, तत्र भक्तिसहकारीकृत्य ब्रह्मज्ञानं कारणमस्तु परप्राप्ताविति वाच्यम् । 'यत्कर्मभिर्य-
त्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसा । न ज्ञानं न च वैराग्यं
प्रायः श्रेयो भवेदिहे'त्यादिवाक्यैर्ज्ञानादिनिरपेक्षाया भक्तेस्तत्र स्वतन्त्रकारणत्वात् । तस्मादस्मदु-
क्तमेव द्रष्टव्य इति न किञ्चिदेतत् । अद्वैत इत्यादिधात्वर्थविषयकोधिको विचारस्त्वानन्दमया-
धिकरणे श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थचरणैः प्रपञ्चित इति तत एवावसेयः । अत्र 'ब्रह्मविदामोति
पर'मितिसूत्रभूतम् । 'तदेवाभ्युक्ते'त्यारभ्य 'विपञ्चिते' त्यन्तं सूक्ष्मव्याख्यानभूतम् । 'तस्माद्वा
एतस्मा' दित्यारभ्य सर्वोपि ग्रन्थोग्रेतनस्तु संक्षिप्ततद्वाख्यातार्थस्यैव प्रपञ्चभूत इति
न प्रस्मर्तव्यम् ।

अथ पररूपं फलं को वेद, कस्मिन्देवोस्ति, तत्रास्मत्सविध एवास्तीति पञ्चकोशेषु
सर्वान्तरं यत् तत्परमिति दर्शयन्, अथ च 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभ-
वन्ते सरूपाः, तथाऽक्षराद्विधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ती'त्यनेनाक्षरस्य
प्रपञ्चोत्पत्तिलयस्थानत्वोक्त्या प्रपञ्चोपादानकारणत्वमुक्तम् । तदनु 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स वाशाभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अक्षरात्परतः पर'इत्यनेन पुरुषोत्तम-
स्वरूपमुक्त्वा, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी
विश्वस्य धारिणी'त्यनेन पुरुषोत्तमस्य च कर्तृत्वेन कारणत्वमुक्तम् । एवं चाक्षरब्रह्मणः

सकाशात् परब्रह्मणश्च सकाशात् प्रपञ्चोत्पत्तिरुक्ता मुण्डकादिश्रुतावितृतीयमपि श्रुतिरक्षरब्रह्मणः परब्रह्मणश्च सकाशात् सृष्टिमाह तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यादिना ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या औपधयः । औपधीभ्योन्नम् । अन्नात् पुरुषः । स वा एष पुरुषोन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अपमुत्तरपक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदन्येष श्लोको भवति । अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीं श्रिताः । अयो अन्नैर्नैव जीवन्ति । अर्थेत्दपियन्त्यन्तः । अन्नश्हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात् सर्वोपधमुच्यते । सर्वं वै तेन्नमान्नुवन्ति । येन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नश्हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात् सर्वोपधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नैर्न वर्धन्ते । अच्यतेति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्येत इति ।

अत्र यद्यपि तच्छब्दस्य पूर्वस्थितप्रधानपरामर्शित्वमुत्सर्गतः सिद्धमिति पूर्वोक्तभोगकर्तृजीवस्यैव शब्दतः प्राधान्यमापाति, न तु समासप्रविष्टतया गौणस्याक्षरब्रह्मणः, न वाप्रधानवृत्तीयाविभक्तिषिसृष्टब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्योक्तपरब्रह्मणो वा, तथापि भोगकर्तृत्वेन जीवस्यापाततः शब्दात् प्रतीयमानेपि प्राधान्येक्षरब्रह्मणो जीवांशित्वात् परब्रह्मणश्च सर्वमूलीभूतत्वात् सर्वकर्तृत्वात्, 'य आत्मानमन्तरो यमयती'ति श्रुतेर्नियामकत्वाच्च परमार्थतः प्राधान्यमिति पारमार्थिकप्राधान्यमादाय तच्छब्दैतच्छब्दाभ्यामक्षरब्रह्मपरब्रह्मणी परामृश्येते । यथा 'पटोलपर्त्रं पित्तर्त्रं नाडी तस्य कफापहा । फलं तस्य त्रिदोषत्रं मूलं तस्य विरेचन'-मित्यत्र पटोलस्थपत्रनाडीफलानां शब्दत आपाततः प्राधान्ये प्रतीयमानेपि पत्रस्य फलाभावात् फलस्य च मूलाभावात् शब्दतः प्रधानोपादानेर्थासम्भवः स्यादायुर्वेदीयश्लोकस्येति शब्दतो गौणस्यापि पटोलस्यार्थिकप्राधान्यमादाय तच्छब्देन पटोल एव परामृश्यते । तथा प्रकृतेपीति बुध्यस्व । एवं च वायुके सति सर्वनाम्ना उत्सर्गसिद्धं शब्दतः प्रधानपरामर्शित्वं त्यक्त्वार्थतः प्रधानपरामर्शित्वमेवाङ्गीक्रियते मेक्षावद्भिरिति सिद्धम् । अत्र जीवादाकाशादिसृष्टेः श्रुतिभिरनुक्तत्वमेव वायुर्कं ज्ञेयम् । तथा चायमर्थः । 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यत्र तस्मात् पूर्वोक्तादक्षरब्रह्मरूपोपादानकारणादथ चैतस्मात् 'ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यनेनाव्यवहितोक्तात् परब्रह्मरूपनिमित्तकारणादात्मनः केवलादेव, न तु यायावादिपतवदज्ञानसहितात्, यद्यज्ञानसाहित्यमभिप्रेतं स्याद्युते, तदा 'तस्माद्वा एतस्मादज्ञानसहितादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येवोक्तस्यात् । एतादृशात्मनः सकाशादाकाश एकशब्दमात्रगुणविशिष्टः पदार्थः सम्भूतः सम्यक् सत्तां प्राप्तः । अन्यस्यात्मातिरिक्तस्याभावात्तत्सत्तांश इति यावत्, सत्तायां सम्पत्त्वं पार-

मार्थिकत्वमेव , न तु मिथ्यावादिमतव्यावहारिकसत्तावत्त्वेनापारमार्थिकत्वम् । न च जगत्सत्ता पारमार्थिकीत्यत्र किं मानमिति वाच्यम् । ' आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्य-
दात्मनोऽपश्य' इति बृहदारण्यकश्रुतिः सृष्टेः पूर्वमात्ममात्रसद्भावमात्मारिक्ताभावं चैवका-
रेण प्रतिपादितवती । तैत्तिरीयश्रुतिस्तु 'स द्वितीयमैच्छत्, स एतावानासे'ति वाक्येन ब्रह्मण एव
केवलस्य जगद्रूपेणाविर्भावमुक्तवती । एवं चाज्ञानादीनां द्वितीयानामभावात्, ब्रह्मण एव केव-
लस्य जगदुपादानत्वात्, ब्रह्मणश्च सच्चिदानन्दरूपत्वात्तदेव ब्रह्म तिरोहितचिदानन्दांशमात्र-
मस्ति, मात्रप्रत्ययवेद्यत्वाज्जडरूपेण प्रकटं, तदेव च ब्रह्म तिरोहितानन्दमात्रांशमस्ति जानाती-
त्येतावत्प्रत्ययवेद्यत्वाच्चिद्रूपेण प्रकटं, तदेव च ब्रह्म प्रकटसच्चिदानन्दांशं तथैवोपनिषदुपबृंहणरू-
पपुराणेतिहासवेद्यत्वादान्तर्यामिरूपेण च प्रकटं, तत्र 'स वै न रेमे तस्मादेकाकी न रमते, स
द्वितीयमैच्छ'दित्यनेन रमणार्थमेव सृष्टेरुक्तत्वात् सच्चिदानन्दौचित्यानन्दस्तिरोभूतो ज्ञेयः ।
आनन्दरूपेन्तर्यामिणि तु त्रितयमपि प्रकटमेव, अन्यथा तारतम्याभावे सर्वत्र सच्चिदानन्दरूप-
ब्रह्मत्वे समत्वे क्रीडायाः स्वरूपनिर्वाहो न स्यात् । क्रीडाया उच्चनीचभाव एवोपपत्तेः । तस्मा-
ज्जगत्सत्तापारमार्थिक्येवेति बृहदारण्यकश्रुत्या तैत्तिरीयश्रुत्या च स्पष्टमेव प्रतिपाद्यत इति,
श्रुतेरेव मानत्वात् ।

नन्वेकमेव ब्रह्म नानारूपं जातम्, एकस्य च नानात्वं न पारमार्थिकम्, किन्तु
व्यावहारिकमेव । अतो मिथ्याभूतमेव जगदिति शङ्करमतमेवेदमिति चेत् ?

अत्र श्रूमः । यथा ब्रह्मणि सर्वे धर्मास्तथा नानात्वव्यावहारिकत्वादिकमपि तद्धर्म-
रूपमेव । एवं च यदा यत्र यद्धर्माविर्भावेच्छा, तदा तत्र तद्धर्मप्राकृत्यं क्रियते, परब्रह्मणो
छीलाश्रयत्येतिशङ्करमतसिद्धमिथ्यारूपव्यावहारिकत्वविशिष्टनानात्वाभावोऽस्मन्मत इति य-
त्नमतमिदमिति निपुणतरमाकलयेति दिक् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । पारमार्थिकसत्तावत्काशात् स्वासाधारणस्पर्शगुणविशिष्टः
शब्दगुणविशिष्टश्च वायुः सम्भूतः, तदनु वायोः स्पर्शशब्दरूपगुणद्वयविशिष्टः स्वासाधारण-
रूपगुणविशिष्टश्चाग्निः सम्भूतः, तदन्वग्नेः शब्दस्पर्शरूपगुणत्रयविशिष्टाः स्वासाधारण-
रसगुणविशिष्टाश्चापः सम्भूताः, तदन्वद्भ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगुणविशिष्टा स्वासाधारणगन्ध-
गुणविशिष्टा पृथिवी सम्भूता, तदनु पृथिव्या ओषधयो व्रीह्यादयश्च सम्भूताः, तदन्वोषधी-
भ्योऽन्नं भक्ष्यद्रव्यं तन्दुलादि सम्भूतम्, तदन्वन्नात् 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति वक्ष्य-
माणत्वाद्रसरूपतामापन्नात् पुरुषो विराड्देहः सम्भूतः, पारमार्थिकसत्तां प्राप्तः । अत्रात्म-
रूपपुरुषस्यान्नादुत्पत्तेरसम्भवाद्नार्प (अन्नार्प) आद्य वा पुरुषो विद्यते यस्मिन् स पुरुष इति
व्युत्पत्तिसिद्धः पुरुषशब्दवाच्यो विराड्देह एवोच्यते इति बोध्यम् । वै निश्चयेन
सोऽन्नादुत्पत्तत्वेन प्रसिद्धः, एषः परिदृश्यमानः पुरुषो विराड्देहः अन्नरसमयः अन्नरसमचुर
इत्यर्थः । एतेन आकाशमारभ्यान्नरसमयाः पदार्थाः कारणरूपा लौकिकाकाशादिभ्यो भिन्ना

ज्ञेयाः । अत्र श्रीभागवताद्युपबृंहणानुरोधात् प्रथमं विराद्देहरूपब्रह्माण्डोत्पत्तिः, तदनु भगवत्प्रवेशः, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुपविश'दित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं च ब्रह्मशरीरमेवैतदुपनिषदुक्तो ब्रह्माण्डदेहः, न तु जीवशरीरमिति; तदन्वस्मदादिदेहोत्पत्तिस्तस्मादित्यादिकं ज्ञेयम् ।

अत्रान्नमपशब्दमारभ्यानन्दमयान्तशब्देषु सर्वत्र प्राचुर्य एव मयद्, न तु विकारे । 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्रेण छन्दसि द्व्यच एव विकारे मयद्विधानात् । न चान्नरसमय-विज्ञानमयानन्दमयशब्देष्वनेकाच्त्वात् प्राचुर्ये मयद्वस्तु, अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु तु द्व्यचत्वात् विकारार्थ एव मयद्वस्तित्वेति वाच्यम् । प्राचुर्यार्थकान्नरसमयाविज्ञानमयानन्दमयमध्य-पतितप्राणमयमनोमयशब्दयोरपि प्राचुर्यार्थ एव मयदो योग्यत्वात् । एकरूपस्य जायमान-त्वात् । अन्यथा, अर्धजरतीयतया वैषम्यं प्रसज्जेत । न चान्नरसमयप्राणमयमनोमयाविज्ञान-मयानन्दमयशब्देषु 'विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या'दिति सूत्रेण विकारार्थत्वं मयदः पूर्वपक्षीकृत्य प्राचुर्यार्थं मयद्विति शीमद्व्यासचरणोक्तः सिद्धान्तः कथं सङ्गच्छताम् ? प्राणमय-मनोमयशब्दयोर्द्व्यचत्वाद्विकारे मयदः सम्भवेपि विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोरनेकाच्त्वाद्विकारे छन्दसि मयदो दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । अनेकाच्त्वादापि छन्दसि क्वचिद्विकारे मय-द्वित्यत्र 'विकारशब्दादिति चे'दिति भगवन्निश्चितरूपसूत्रोक्तपूर्वपक्षस्यैव प्रमाणत्वात् । अन्यथा, आनन्दमयशब्दस्यानेकाच्त्वाद्विकारे मयदोऽप्रसक्तोर्विकारार्थत्वस्य पूर्वपक्षीकरणमस-ङ्गतं स्यात् । तस्मादस्मदुक्तमेव साधु ।

यत्तन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयशब्देष्वन्नप्राणमनोविज्ञानशब्देभ्यो वि-कारे आनन्दशब्दात् प्राचुर्ये, मयद्विति मायावादिदृष्टिकाराः । अन्नरसादिसर्वत्रशब्देभ्य एवाविशेषाद्विकार एव मयद्विति मायावादिभाष्यकाराश्च वदन्ति ।

तत्र सार्थीयः । प्राणमनःशब्दाभ्यां 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्रेण विकारे मयदः सुकभ-त्वेप्यन्नरसमयविज्ञानमयशब्दयोरनेकाञ्चिद्विषयोर्विकारे दुर्लभत्वमिति न किञ्चदेतत् ।

अत्र मायावाच्यनुसारिणो वैयाकरणमन्या एवं समादधते । 'श्रीप्राणण्डोश्छन्दसी'ति सूत्रे श्रियः श्छन्दसीत्यंशस्तावद्भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यातः । छन्दसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वात् । अत एव 'उर्ध्वत्, नित्यं छन्दसि, ब्रह्मादिभ्यश्च, नित्यं छन्दसि' इत्यादयोपि वैयाकरणैरेवमेव प्रत्याख्याताः । न्यायसाम्यात् । एवं स्थिते तात्पर्यग्रहस्य न्यायानुसन्धाने-नैव सिद्धेस्तदर्थं पाणिनिसूत्रारम्भादर्शनाच्चेह 'मयद्वैतयोर्भाषायामभस्याच्छादनयो'रिति सूत्रे भाषायामिति त्याज्यम्, तथा च 'द्व्यचश्छन्दसि' 'नोत्वद्वैविल्ला'दिति त्रिसूत्र्यपि त्याज्या । सति हि भाषाग्रहणे शरमयं बहिर्गत्यादिसिद्धयर्थं द्वच इत्यारब्धं, 'मौञ्जं शिख्यं वार्धं चर्म वैल्वो घृप' इत्यादौ द्वच इति प्राप्तं प्रतिषेद्धुं 'नोत्व'दिति सूत्रमारब्धम् । उक्तरीत्या तु सर्वमिदं निष्फलं, भाष्यकारैरेव प्रत्याख्यातप्रार्थं च । एतेव वेदान्तसूत्रवृत्तिकृतामपि गतिः । तैरुपानन्दमयादितरेषु विकारे मयदः स्वीकारात् । अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु द्व्यचत्वान्मय-

दूसम्भवेपि विज्ञानमयशब्देपि विज्ञानमयदृशे उक्तप्रकारस्यैवानुसर्तव्यत्वात् । तथा च आनन्दमयेपि विकारार्थतैवोचिता । एकरूप्यात् । यद्वा, प्राचुर्ये मयत्रापि प्रकृत्यर्थविरोधिना लेशतोनुवृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्याशयः । अथवा, 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इत्यत्र भापाग्रहणं नानुवर्तते । अनुवृत्तावपि भापायां नित्यम्, अन्यत्र तु काचित्क इत्याश्रित्य मयद् सुसाध्यः । अत एव शरादिषु मृच्छब्दपाठोप्यर्थवान् । 'मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राज-न्नहं गम'मिति मन्त्रदर्शनात् । न च भापार्थ एव मृच्छब्दस्य पाठ इति वाच्यम् । आरम्भ-सामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेन 'एकाचो नित्य'मित्युक्त्वा वाङ्मयं त्वङ्मयमित्यादेराकरे उदाहृतत्वात् । एवं वदता मृच्छब्दपाठवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । यद्वा, 'हेतुमनुप्येभ्य' इत्यनुवर्तमाने 'मय्, चे'ति सूत्रेणागतार्थे मयद् विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेव । सर्वथापि शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवधैवेति दिक् ।

अत्र द्रूमः । एवं मायावादिभाष्यकारवृत्तिकारोक्तीनां विकारे मयटः साधनेन, अथ तत्कृतव्याख्यानस्यार्थिकार्थपरतया वा साधीयस्त्वेन विकारार्थे साधितेपि सूत्रकारमायावादि-भाष्यकारयोः स्वरूपविचारे क्रियमाणे प्राचुर्यार्थ एव मयडत्र वक्तुं योग्यः, न तु मायावा-दिभाष्यकारोक्तविकारार्थे । तथाहि, यतः 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यहव्वेदो यर्जु-र्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्य-नुव्याख्यानानि । अस्यैवैतानि निःश्वसितानी'ति बृहदारण्यकश्रुतिर्वेदेतिहासपुराणविद्यापदो-क्तवेदाङ्गोपनिषद्वोकसूत्रपदोक्तवेदान्तमीमांसासूत्रवेदान्तस्थिततदेपाभ्युक्तेति व्याख्याना-नुव्याख्यानपदोक्तपूर्वव्याख्यानपश्चाद्भाविगीतादीनां महतो भूतस्येति पदद्वयोक्तपरमकाष्ठा-पन्नस्य ब्रह्मणो निःश्वसितत्वमाह । एवञ्च, सूत्रकर्तृत्वं परमकाष्ठापन्नब्रह्मण एव, भाष्यकर्तृत्वं तु तदंशांशभूतमायावाद्याचार्याणाम्; तत्र कस्योक्तिर्वेलीयसीति विचारे उपजीव्यत्वात् परम-काष्ठापन्नब्रह्मण एवोक्तिर्वेलीयसी, न त्वंशांशोक्तिः; उपजीव्यत्वात् । एवञ्च, अक्षरसमयादिषु प्राचुर्यार्थक एव मयट्, न तु विकारे इति स्वाभिप्रायो 'विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्योदि'ति सूत्रेण स्वनिःश्वसितरूपेण प्रकटीकृतपरमकाष्ठापन्नब्रह्मणैवेति नावकाशस्तदंशांशरूपाणां माया-वाद्याचार्याणां परमकाष्ठापन्नब्रह्मनिःश्वसिताभिप्रायवर्णने । किञ्च, श्रीभागवतीयैकादशस्कन्धे 'किं विधत्ते किं माचष्टे किमनूय विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्देव कथनेन'त्यनेन स्वैतरेपां स्वनिःश्वसितरूपश्रुत्यभिप्रायाज्ञानं स्वस्यैव च तदभिप्रायज्ञानमुक्तं परमकाष्ठापन्न-ब्रह्मणा श्रीकृष्णेन । युक्तं चैतत्, स्वाभिप्रायः स्वेनैव युष्यत इति । एवञ्च, भगवदभिप्रा-याज्ञानादपि नावकाशोशांशरूपाणां मायावाद्याचार्याणां परमकाष्ठापन्नब्रह्मनिःश्वसिताभिप्रायव-र्णने, किञ्चित् तेजोशब्दात् स्वयतीतपोतानां निजकिरणघोरणीविधूतत्रिभुवन्तस्य भास्वतोभि-प्रायवर्णन इव ।

ननु श्रीकृष्णस्वरूपस्य कथं परमकाष्ठापन्नब्रह्मत्वमिति चेत् ? शृणु । वेदविभागे

पुराणेतिहासधर्मब्रह्ममीमांसाद्वयाविर्भावनेनाप्यजातचित्तप्रसादानां श्रीमद्रासचरणानां नारदो-
पदिष्टभक्तियोगकृतसामाध्यनुभूतश्रीकृष्णस्वरूपदर्शनेनैव चित्तप्रसादो जात इति स एव
परमकाष्ठापन्नः । न तु नारायणादिः शिवादिर्वैति जानीहि ।

यत्पुनर्महाभाष्यकारकृतसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेण स्वयं सूत्राणि प्रत्याख्याय मायावा-
दिष्टचित्तकारभाष्यकारोक्तविकारार्थकमयटः साधनं कृतं विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोरपि माया-
वाद्यनुसारिवैयाकरणमन्यैः, तदपि महाभाष्यकारकृतसूत्रप्रत्याख्यानाभिप्रायाज्ञानविजृम्भित-
मेव, यतो महाभाष्यकारा हि शेषावताराः, ते शेषास्तु सर्वदा दास्यभावेन भगवन्तं भजन्ते
शय्यादिरूपेण । एवञ्च ते कथं स्वप्रभुभगवन्निश्चितरूपाणि व्याकरणसूत्राणि प्रभुसम्मितश-
ब्दत्वात् प्रत्याचक्षीरन् । न हि दासेन स्वप्रभुवचनं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । दासधर्माभावात् ।
एवञ्च सति वृत्तिकारोक्तानां 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इत्यादीनां वार्तिकानां 'श्लो श्लो'
त्यादेश्ल्लग्रहणाद्यपकृष्य यत् प्रत्याख्यानमत्याग्रहेण कृतं महाभाष्यकारैस्तत्र स्वप्रभ्वपेक्षयापि
स्वस्मिन्नधिकज्ञानाविष्कारकृतौ वार्तिककारस्योपरि प्रद्वेषैवेति वयं ब्रूमः । एवं सर्वज्ञत्वात् स्व-
प्रभुनिश्चासत्वेन व्याकरणसूत्रज्ञानवद्विरपि महाभाष्यकारैस्सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारप्रदर्शनं कृतं,
तदासुराणां भगवद्भिप्रेतव्यामोहोत्पादनेन भगवन्निश्चितरूपव्याकरणसूत्रप्रत्याख्यानजनि-
तपापोत्पत्तिद्वारा निरयपातनाभिप्रायेणैव । वेदविरुद्धपातञ्जलशास्त्रकरणवत् । न च मात्रालाघ-
वेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्त इति व्याकरणसिद्धान्तान्तमहाभाष्यकारोक्तप्रकारकसूत्रप्रत्या-
ख्यानप्रदर्शितलाघवानङ्गीकारे वैयाकरणसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मात्रालाघवेनेत्यादि-
सिद्धान्तस्य व्याकरणसूत्रेषु कुत्रापि कण्ठरवेण प्रतिपादितत्वाभावात् । अयं हि लोकव्यवहार
पाण्डित्यप्रकाशक इति लोक एव मन्तव्यः, न त्वलौकिकवाक्येष्वपि । अत एव प्रामाणिकं
गौरवं न दोषावहमिति प्रेक्षावतां प्रवादः । अन्यथा 'अथ शब्दानुशासन'मिति महाभाष्यकारकृ-
तसन्दर्भस्थवर्णगौरवं प्रत्याख्याय 'अथ शब्दशास्त्र'मितिवर्णलाघवमूलकं सन्दर्भविरचनं वैया-
करणानां प्रसज्जत । तस्मादयं सिद्धान्तो लौकिकवाक्यविषयक एव, न त्वलौकिकसाङ्गवे-
दादिवाक्येपीति न किञ्चिदेतत् । न च तां हि व्याकरणे पाणिनीये पाणिनिकर्तृत्वप्रसिद्धव्या-
घात इति वाच्यम् । 'तपश्चचार भयमममराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गो-
पाङ्गपदक्रमा' इति मात्स्यवचनेन ब्रह्मणो मुखादेव साङ्गोपाङ्गवेदाविर्भावोक्तेः पाणिनेः स्मृ-
त्वस्यैवाभ्युपगन्तुं योग्यत्वात् । एवं च सति सूत्रानुक्तानां वार्तिककारेण पूरणात् सूत्रकारापे-
क्षया वार्तिककारस्य बहुज्ञत्वात् सूत्रकारापेक्षयाधिकं प्रामाण्यम् । एवमेव वार्तिकानि प्रत्याख्याय
सूत्रेष्वेव वार्तिककारोक्तप्रदर्शानामहाभाष्यकारस्य वार्तिककारापेक्षया बहुज्ञत्वाद्द्वार्तिकका-
रापेक्षया महाभाष्यकारस्य प्रामाण्यमिति प्रत्यक्षत एव परिदृश्यमानत्वाद्यद्योत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यं यत्सिद्धान्तिनं वैयाकरणैस्तदपि परास्त्वम् । यतः 'अस्य महतो भूतस्ये'ति श्रुतौ विद्या-
पदोक्तपदङ्गविद्यासु व्याकरणस्यापि सङ्गहाद्भगवत् एव व्याकरणसूत्रकारत्वात्तदपेक्षया वार्ति-

ककारमहाभाष्यकारयोर्बहुज्ञत्वहेतुना सूत्रकारभगवदपेक्षया प्रामाण्यं वक्तुमशक्यमेव । न हि भगवान् कस्याप्यपेक्षयाल्पज्ञ इति श्रुतिपुराणेषु श्रुतमस्ति । अपरञ्च, वार्तिककारेण सूत्रकारानुक्तकथनं यत्तत् किं वेदलोकयोस्तादृशप्रयोगादर्शनेन, आहोस्वित् तत्र प्रयोगदर्शनेन वा । नाद्यः । वेदलोकयोः प्रयोगादर्शनेन सूत्रानुक्तकथने तत्कथनस्य निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । नान्त्यः । वेदलोकयोः प्रयोगदर्शनेन सूत्रानुक्तकथने तु सूत्रेषु कथनाभावेपि भगवता तादृशप्रयोगस्य वेदे कृतत्वेन तादृशप्रयोगस्य भगवदभिप्रायगोचरत्वेन तदभिप्रायस्यैव वार्तिककारेणोक्तत्वाद्द्वार्तिककारस्य बहुज्ञत्वाभावेन स्वतन्त्रप्रामाण्याभावात् । एवमेव महाभाष्यकारोक्तप्रकारेपि पूर्वोक्तविकल्पद्वये कृते महाभाष्यकारस्यापि बहुज्ञत्वाभाव इति सूत्रकर्तृभगवदपेक्षया स्वतन्त्रप्रामाण्याभाव इति बुध्यध्वम् । एवं च सति महाभाष्यकारैर्व्याकरणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारप्रदर्शनं यत्तच्चासुराणां व्यामोहोत्पादनेन निर्ययातनाभिप्रायकमेव, न तु सर्वथा सूत्रप्रत्याख्यानानभिप्रायकमिति सिद्धम् । तथा च सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेण प्रयोगसाधनमसाधनमेवेति नादरणीयमस्तिकैः प्रेक्षावद्भिः ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । यत्र प्रयोगसाधकसूत्रे 'छन्दसी'त्युक्तं, स प्रयोगस्तु वेद एव साधुः, न लोके । यत्र तु भाषायामित्युक्तं, स प्रयोगस्तु लोक एव साधुः, न वेदे । यत्र तूभयमपि नोक्तं, स प्रयोगस्तु वेदे लोके च साधुः । यस्तु प्रयोगः सूत्रानुक्तोपि वेदे लोके च दृष्टः, स प्रयोगः स्वतन्त्रेच्छया भगवता वेदे प्रयुक्तो, निषेधकाभावात् स प्रयोगो लोकेपि प्रयुक्तः साधुरेव, भगवता प्रयुक्तत्वादिति दिक् ।

यदपि यद्वा प्राचुर्ये मयव्यधीत्यारभ्य विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवेत्यन्तेनोक्तं पक्षत्रयम्, तदपि 'विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या'दिति सूत्रेण विकारार्थस्य पूर्वपक्षीकरणेनाप्राचुर्यार्थत्वस्य स्थापनेन भगवतैव निरस्तमिति नास्माकं प्रयासकरणमिति सर्वं चतुरस्रम् ।

ननु शाकमयः पाक इत्यत्र शाकप्राचुर्येण्यस्यापि द्विदलादेस्तदपेक्षया न्यूनसत्त्वं प्रतिपद्यते, पाके न केवलशाकसत्त्वमेव, तथात्रापि प्राचुर्ये मयव्यङ्गीक्रियमाणे सर्वत्रानल्पसत्त्वमप्यायाति, तत्र तदन्यत्किमित्यत्रोचराभावः, अथ चानन्दे दुःखरूपान्यसत्त्वेङ्गीक्रियमाणे आनन्दस्य परब्रह्मताहानिः, एवं च फलत्वाभावोपीति चेत्? सत्यम् । आकाशादिरूपान्यसम्भेदस्य विराद्देहरूपे अन्नमये व्यानमारभ्याकाशपृथिव्यन्तपदार्थसम्भेदस्य प्राणमये, अथ च यजुरारभ्याथर्वाङ्गिरसान्तपदार्थसम्भेदस्य च मनोमये, अथ च श्रद्धामारभ्य महरन्तपदार्थसम्भेदस्य च्छिद्रूपे विज्ञानमयशब्दोक्तेर्विराडात्मनि निरुपधिकाररूपवत्त्वेनानन्दमयेत्यलौकिकदुःखसम्भेदस्य, अथ च प्रियमारभ्य ब्रह्मान्तसम्भेदस्य च सत्त्वेनेष्टापत्तेरिति न त्वदुक्त्यवकाशः । न च दुःखसम्भेदे भगवत्यङ्गीक्रियमाणे विकारित्वमसङ्ग इति वाच्यम् । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वाद्दिरूढसर्वधर्माणां तत्र विद्यमानत्वात् 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतेः स्वाभाविकानामेव सर्वधर्माणां भगवति सत्त्वादिकारसम्बन्धाभावादिति दिक् ।

नन्वन्रसमयस्य शिरआदिकं किं स्वरूपमित्याकांक्षायामाह तस्येदमेव शिर
 इत्यादिना । तस्यान्नरसमयस्य इदमेव परिदृश्यमानमन्नरसमयमेव शिरः । अयं पूर्वोक्तपरि-
 दृश्यमानान्नरसमय एव दक्षिणः पक्षः, दक्षिणो बाहुः । अयं पूर्वोक्तपरिदृश्यमानान्नरसमय
 एव उत्तरः पक्षः, वामो बाहुः । अयं पूर्वोक्तपरिदृश्यमानान्नरसमय एव आत्मा देहमध्यभागः ।
 'मध्यं शेषामहानामात्मे'ति श्रुतेः । इदं परिदृश्यमानान्नरसमयमेव पुच्छं पश्चाद्भागः पृष्ठ-
 काटिनितम्बाः । 'पुच्छः पश्चात्प्रदेशे स्याल्लाङ्गुलेपि च कथ्यत' इति विश्वोक्तेः । अथ च प्रतिष्ठा
 आधारधारादिरूप इत्यर्थः । अयं प्रकारो व्याख्यानेऽस्मदादिवत्पुरुपरूपेण तत्त्वेषु ब्रह्माण्डे
 च प्रवेशपक्षे, पक्षिरूपेण प्रवेशपक्षे तु 'द्वा स्रुपर्णा सयुजा सखायौ समानं दृक्षं परिपस्वजाते' ।
 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविश' इति श्रुतिभ्यां
 कदाचिच्छरीराणि सृष्ट्वा, तत्र पक्षिरूपेणैव परमात्मा प्रविष्ट इति विराड्देहस्थानां पश्चाना-
 मप्यानन्दमयान्तानां पक्षिदेहरूपत्वमेव, अत एव शिरःपक्षमध्यभागपुच्छप्रतिष्ठामात्रावयवा-
 नामेवोक्तिः । अन्यथा 'द्वादशाङ्गो वै पुरुष' इति श्रुतेर्द्वादशाङ्गान्युक्तानि स्युः । तस्मादनया
 श्रुत्या पक्षिरूपप्रविष्टपरमात्मस्वरूपानुसारेणैवान्ये कोपा उच्यन्ते । अत एव पुच्छशब्दस्य
 पुच्छपरत्वेन व्याख्यानेपि न क्षतिः । अत्रायं निष्कर्षः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूत' इत्यत्रात्मशब्देनोक्त आनन्दमयोऽनन्तरूपोऽनन्तस्वभावत्वात् सर्वत्र स्थित एव, यदा
 'तत्सृष्ट्वा तदेव प्राविश' इति श्रुत्युक्तानुप्रवेशरूपायां लीलायां ब्रह्माण्डशरीरे श्रुत्युक्तास्मदादि-
 पक्षिरूपान्यतररूपानन्दमयरूपेण प्रविविक्षति, तदा तादृशमेवान्नरसमयादि विज्ञानमयान्तं
 सृजति, तथैव लीलायाश्च कीर्तितत्वात् । एवं च कदाचित् ब्रह्माण्डशरीरं पक्षिरूपं कदाचिद-
 स्मदादिवत् पुरुषरूपमिति सिद्धम् । अस्मदादिद्विपदचतुष्पदादिशरीरेषु स्वतन्त्रेच्छतया
 द्विपदचतुष्पदरूपाणि पूर्वं सृष्ट्वा तेष्वभिलषितान्नमयाः पञ्चरूपेण प्रविशन्तीति बोध्यम् ।
 अन्यथास्मदादिषु द्विपदचतुष्पदशरीराणां प्रवेशे इत्यमानत्वाच्छ्रुत्युक्तपक्षिरूपत्वस्य
 प्रसज्जेत । अत एव पक्षिरूपेणास्मदादिशरीरप्रविविषायां 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतु-
 ष्पदः पुरः पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविश' इति श्रुतिः पूर्वद्विपदचतुष्पदशरीरसृष्टिं पश्चा-
 द्भगवतः पक्षिरूपेण तत्र प्रवेशमाह । एवं चानन्दमयस्यैवाकारसमर्पकत्वेन ह्येत आकारा
 अन्यस्मदादिविभूता इति दिक् । वस्तुतस्तवानन्दरूपस्याधिदैविकत्वेन सर्वाकारवत्त्वात् पुरुष-
 रूपेणैवस्मदादिसदृशपुरुषरूपेणैव प्रवेशः, पक्ष्यादिशरीरेषु पक्ष्यादिरूपेणैव प्रवेशः, सर्वरूप-
 विशिष्टत्वेनैव हेतुना च प्रत्येकं तत्त्वसदृशरूपेण ब्रह्माण्डसदृशरूपेण च प्रवेशस्तत्त्वेषु
 ब्रह्माण्डे च । अत एव 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' इति श्रुतौ शृद्धग्राहिकया पुरुषपक्ष्या-
 दिरूपनिर्देशेन नान्तःप्रवेश उक्तः, किन्तु सामान्यत एव । एवं च श्रुतौ पक्षिरूपकथनं उप-
 लक्षणविययेति शेषम् ।

ननु आनन्दमय एकस्यैव ब्रह्मणोऽचिन्त्यशक्तित्वात् यस्मिन् समये पुच्छत्वं तस्मिन्नेव

समये प्रतिष्ठात्वमपि । एवमेव विज्ञानमये एकस्यैव महत्तत्त्वस्यापि देवत्वाद्यस्मिन् समये पुच्छत्वं तस्मिन्नेव समये प्रतिष्ठात्वमपि, यस्मान्महत्तत्त्वादेर्देवत्वम्, अत एव तृतीयस्कन्धे 'नमाम ते देव पदारविन्द'मित्यादिका महत्तत्त्वादिककृता भगवत्स्तुतिः श्रूयते । एवमेव मनोमयेऽथर्वणाङ्गिरसां च दृष्टानां मन्त्राणां बहूनामेव प्रतिष्ठात्वोक्तैर्यस्मिन्नेव समये केषाञ्चिन्मन्त्राणां पुच्छत्वं तस्मिन्नेव समये केषाञ्चिन्मन्त्राणां पुच्छत्वं प्रतिष्ठात्वमपि । एवमेव प्राणमये महत्तत्त्ववत् पृथिव्या अपि देवतात्वाद्यस्मिन्नेव समये पुच्छत्वं तस्मिन्नेव समये प्रतिष्ठात्वमपि । अन्नरसमये तु अन्नरसमयस्य चरणादेरधोमुखप्रसृतपादशयने पुच्छत्वेऽपि न तस्मिन्नेव समये प्रतिष्ठात्वम् । उत्थितदशायां प्रतिष्ठात्वेऽपि न पुच्छत्वमिति चेत् ? न । शयनोत्थितदशयोरपि चरणद्वये पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वयोरविरोधात् । न चैकस्यैव पुच्छत्वं प्रतिष्ठात्वं चैकस्मिन् समये क्वापि न दृष्टमिति वाच्यम् । जिघांस्तत्सिद्धदण्डदर्शने कृद्द्रस्येति स्थितस्य चतुरङ्गुलपुच्छमात्रे भूमिप्रस्य सर्पस्य पुच्छे पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वयोर्दृष्टत्वात्, तथैव प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिरिति न किञ्चिदेतत् । यद्वा, पश्चाद्भागस्थितावयवस्य नितम्बस्य चरणद्वयस्वाप्यन्नरसमयत्वाश्रितम्बस्य पुच्छत्वे चरणद्वयस्य प्रतिष्ठात्वेष्यन्नरसमयस्य श्रुत्युक्त-पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वयोरव्याघातात् । यद्वा, विराड्देहस्थत्रयोविंशतितत्त्वानां यथा देवतात्वं, तथा तत्रत्यान्नरसमयस्य अन्नरसमयस्यापि देवतात्वात् पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वे सम्भवत एव । वस्तुतस्तु 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति कठवल्लीश्रुतेः 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभिरिति गौतमस्मृततेः 'तर्काप्रतिष्ठा-ना'दिति व्याससूत्राच्च वेदादीनामाज्ञारूपत्वेन सिद्धत्वाद्यथा वेदो वदति तथैवास्तिकैर्मन्तव्यमिति न वेदे शङ्कानसमाधानावतार इति निष्कर्षः । अत एवालङ्कारशास्त्रे वेदस्य प्रसु-सम्मितशब्दत्वं, पुराणस्य मित्रसम्मितशब्दत्वं, काव्यादेः कान्तासम्मितशब्दत्वमुच्यत इति दिक् । एतेनेदं नाभेरघस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छं मध्ये लम्बमानसामान्याद्यथा गोपुच्छमिति लक्षणाद्व्याख्येण कटिनितम्बोरुजानुजङ्घाचरणानां यत् पुच्छत्वमुक्तं मायावाद्याचार्यकृतभाष्ये तत् प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । मुख्यवृत्तिरूपया शक्त्या व्याख्यानोपपत्तौ जघन्यवृत्तिरूपया लक्षणया व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ।

अथ पूर्वोक्तार्थमेव निःसन्दिग्धत्वाय श्रुतिः श्लोकेनाप्याह 'तदप्येष श्लोको भवती'ति । यद्यपि पूर्वमपि निःसन्दिग्ध एवार्थः प्रतिपादितोऽस्ति तदपि तथापि एष वक्ष्यमाणः पूर्वोक्तार्थस्य विराड्देहरूपान्नरसमयस्य प्रतिपादकः श्लोकोऽपि भवति वर्तते इत्यर्थः । तमेव श्लोकमाह अत्राद्वै प्रजा इत्यारभ्य अधैतदपियन्त्यन्तत इत्यन्तेन । अन्नं विद्यते यस्मिन्सदन्नमित्यर्प आद्यं चासिद्धं रूपम्, अन्यया व्याख्याने लाक्षणिकत्वमन्नशब्दस्य प्रसज्जेत । न चान्नत्वरूप इत्यत्रोक्तान्नशब्दस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् । तदा 'तदप्येष श्लोको भवती'त्यनेनोच्यमानं पूर्वोक्तान्नरसमयप्रकाशनं विरुध्येत,

तस्माद्ब्रह्मशब्देनान्नरसमय एवोच्यते । एवं चायमर्थः । अत्रात् पूर्वोक्तान्नरसमयात् प्रजाः प्रकर्षेण जायन्ते इति प्रजा जन्मभाङ्ग्यन्नरसमयानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीराणि प्रजायन्ते जन्मभाङ्गि भवन्ति । ताः काः प्रजा भवन्तीत्याकांक्षायामाह याः काश्च पृथिवीं श्रिता इति । याः काश्चेति समानाशब्दोपादानादाद्यत्नं तृणस्तम्बपर्यन्तं याः पृथिवीं श्रिता आश्रितास्ता भवन्ति इत्यर्थः । अत्र मनुष्याणां पृथिव्याश्रितत्वं स्पष्टमेव । स्वर्गादिलोकानामपि मृमेरोरुपरि स्थितत्वाद्देवादीनामपि पृथिव्याश्रितत्वमेव । एवमेवातलादिलोकानामपि भूविवरत्वात् तत्रत्यानां दैत्यदानवनागादीनां पृथिव्याश्रितत्वमेवेति पृथिवीं श्रिता इत्येवोक्तम् । एवं विराडन्नरसमयात् सर्वेषामन्नरसमयानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां स्थितिमपि तस्माद्ब्रह्मरसमयाद्देवाह अधो अन्नेनैव जीवन्तीति । अधो उत्पत्त्यनन्तरं, अन्नेन तादृशान्नरसमयेनैव, जीवन्ति प्राणधारणं कुर्वन्ति । प्राणधारणे सत्येव स्थितेः सम्भवात् । एवं पूर्वोक्तान्नरसमयादेव सर्वेषां स्थितिमुक्त्वा तादृशान्नरसमय एव लयमाह अर्थैतदपियन्त्यन्तत इति । अथ स्थित्यनन्तरं अन्ततः ल्यञ्छोपे पञ्चमी, अन्तं नाशं प्राप्य, अपिपयन्ति पूर्वोक्तान्नरसमय एव लयं प्राप्नुयन्तीत्यर्थः । एवं सर्वोन्नरसमयान् प्रति पूर्वोक्तान्नरसमयस्य कारणत्वे सिद्धे सर्वेभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वात् विराड्देह एवागतः पुरुषशब्देनैति पूर्वोक्तार्थेनेति पूर्वोक्तार्थे निःसन्दिग्धत्वं सिद्धमिति हृदयम् ।

अथ पूर्वोक्तान्नरसमयोपासनोपदेशेन पारलौकिकफलप्राप्तिं वदन्ती श्रुतिः पूर्वोक्त-पुरुषस्य विराड्भूत्वं त्वमेतेनापि प्रकारेण साधयति अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठमित्यादिना । अन्नं पूर्वोक्तान्नरसमयः, भूतानां उत्पन्नानामुत्पत्त्यमानानां न ज्येष्ठं, पूर्वोत्पन्नत्वात् ; तस्मात् सर्वज्येष्ठस्य पित्रादेः सर्वैरुपासना क्रियत इति, ज्येष्ठत्वरूपकारणात् । सर्वोपधं स्वोपासनया चित्तशुद्धिद्वारा संसाररूपरोगनिवर्तकं पारलौकिकमोक्षरूपफलदानसमर्थं चोच्यते । तदेवाह सर्वं वै तेन्नम्राप्नुवन्तीत्यादिना । ये अन्नं ब्रह्म अन्नरसमयं विराड्-देहरूपं ब्रह्म उपासते ध्यायन्ति, ते अन्नेन 'प्रब्रह्मयमात्मानमुपसङ्क्रामती'ति बक्ष्यमाणत्वात् क्रममुक्त्वावन्नरसमयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा च, सर्वज्येष्ठत्वं संसारनिवर्तकत्वं च पूर्वोक्तान्न-रसमयस्येति विराड्देहत्वमेवोक्तम् । एतदुपासनाया द्वितीयस्कन्धीयद्वितीयाध्याये संसार-निवर्तकत्वस्योक्तत्वात् । अस्मदाद्यन्नरसमयस्य तु ब्रह्मत्वेनोपासने संसाररोगनिवर्तकत्वेपि सर्वज्येष्ठत्वाभावात्त्रात्र ग्रहणमिति भावः । एतेनाग्नेतना अपि प्राणमयादयो विराज एवा-न्तस्या उक्ता अस्मदाद्यन्नरसमयान्तःस्थप्राणमयादिपुरुषकारणभूताः । अत एवाग्ने 'अच-न्तेऽन्ति च भूतानि तस्माद्ब्रह्मं तदुच्यते' इत्यनेनादनकर्तृत्वमुच्यते चेतनधर्मः । न हि अस्मदाद्यन्नरसमयश्चेतनः, अदनकर्तृत्वं तु तस्य पुरुषोत्तमापेक्षया । एवञ्च 'सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोद्यते ब्रह्म'मिति

वेदगीताश्रीभागवतवचनासिद्धो वेदशब्दवाच्यो लौकिकपदार्थमूलीभूतो ह्यलौकिक एव पदार्थ इति सिद्धान्तोऽपि नापैतीति दिक् ।

अथ अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठमित्यारभ्य जातान्यन्नेन वर्धन्ते इत्यन्तेन पूर्वोक्तार्थं स्मारयन् उपसंहरति अन्नं हीत्यारभ्य जातान्यन्नेन वर्धन्ते इत्यादिना । अर्थः स्पष्ट एव । नन्वन्नशब्दस्य का व्युत्पत्तिरित्याकांक्षायां व्युत्पत्तिमाह अद्यतेति च भूतानीति । अत्राप्यर्थः स्पष्ट एव । उच्यते इत्यत्रेति शब्दोऽन्नरसमयपुरुषनिरूपणपरिसमाप्त्यर्थः ।

अथान्नरसमयादिभ्यः क्रमेणोपासितेभ्यः सर्वान्तरमानन्दरूपत्वात् फलरूपं तत्कारणस्यान्यस्यानुक्तत्वात्तदेव च सर्वकारणं सर्वमूलीभूतं, तत्प्राप्त्यैव च पूर्णफलप्राप्तिः, तदर्थमेव च यत्नः कर्तव्य इति वक्तुमाग्निग्रन्थं प्रस्तौति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिना ।

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविधं एव । तस्य पुरुषविधतां अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राणं एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुपमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुपमुच्यते इति । तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति ।

तस्माद्विराड्देहत्वेन प्रसिद्धादेतस्मान् मत्प्रत्यक्षादात्मनः आत्मशब्दवाच्याद्विराडन्नरसमयात् वै निश्चयेनान्योन्तरस्तन्मध्यस्थः आत्मा आत्मशब्दवाच्यः प्राणमयः प्राणप्रचुरः, प्राणस्य सर्वाणानादिमूलीभूतत्वेन सर्वानुस्यूतत्वात् पुरुषः । अस्तीति शेषः । यद्वा, तस्मात् पूर्ववतात् एतस्मादिदानीं कथनार्थं बुद्धिस्थादिति वा व्याख्येयम् । अन्यत् पूर्ववत् । अथान्नमयाकाराविर्भावकत्वं प्राणमयत्वेनाविर्भूतस्यानन्दमयस्य वक्तुमन्नमये प्राणमयस्य स्थितिमाह तेनैव पूर्ण इति । अत्र पूर्वोक्तान्नरसमयपुरुषनिरूपणे ' स वा एष पुरुषोन्नरसमय ' इत्यारभ्य 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यन्तेन निरूप्यमाणान्नरसमयरूपाव्यवहितप्रधानं तच्छब्दसमानविभक्तिकैतच्छब्दकेवलतच्छब्देदंशद्वैः परामृष्टं ज्ञेयम् । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात् । तथैव वक्ष्यमाणप्राणमयमारभ्यानन्दमयान्तेनापि निरूप्यमाणप्राणमयादिरूपाव्यवहितप्रधानमेव तच्छब्दसमानविभक्तिकैतच्छब्दैः केवलतच्छब्दैश्च परामृश्यते । उपक्रमासिद्धप्रकारेणैवोपसंहारपर्यन्तमेकरूपत्वेनैव सर्वत्र यथा व्याख्याया उचितत्वात् । न च 'तेनैव पूर्ण' इत्यादिप्रव्यवहितनिरूप्यमाणपरामर्शकत्वं तच्छ-

वदस्य 'तस्य पुरुषविधता'मित्यादिषु व्यवहितनिरूपितपरामर्शकत्वं मायावादिभाष्यकारो-
क्तमेव कुतो नाङ्गीकृतमिति वक्तुं युक्तम् । उपक्रमोक्तप्रकारस्यात्यागात् । बाधकानुपलब्धेः ।
अत्रत्यकेवलैतच्छब्देदंशब्दानां तु निरूपितपरामर्शकत्वमेव, अर्थसङ्गतेस्तथैव जायमान-
त्वादिति ज्ञेयम् । तथा चायमर्थः । तेन प्राणमयेन एषोन्नमयः पूर्णः सर्वावयवेषु
प्राप्तः । यद्वा, पूर्णः साङ्गोपाङ्गो जातः, केनाप्यङ्गेन न न्यून इत्यर्थः । ननु प्राणमयस्य
गयुरूपत्वात् निराकारतैव भविष्यतीत्याशङ्क्याह स वा एष पुरुषविध एवेति । सः
इदानीमेवोक्त एषः यस्य निःश्वसितत्वं वेदस्य सः । अथवोपनिषदा वदति, मत्प्रत्यक्षः
प्राणमयः, वै निश्चयेन पुरुषविधः पुरुषस्य पूर्वोक्तान्नरसमयपुरुषस्येव विधा प्रकारो यस्य
ईदृश एव, न तु भिन्नप्रकारः । अङ्गोपाङ्गसहित इत्यभिप्रायः । न चेदं कथं सम्भवतीति वक्तुं
शक्यम् । वायुलोके वायुसेवकानां वायवीयशरीरस्य पुराणेषूपलभ्यमानत्वात् । ननु पुरुष-
विधता अन्नरसमयात् प्राणमये समागता, प्राणमयादन्नरसमये वा समागतेत्याकांक्षायामाह
तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति । तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतां पुरुषप्रकारतां
साकारतामिति यावत् । तामनु पश्चादयमन्नरसमयः पुरुषविधः । तथा च श्रुतिप्रामाण्यात्
प्राणमयो ह्यन्नरसमयस्याकाराविर्भावकः न त्वन्नरसमयः प्राणमयाकाराविर्भावक इति भावः ।
वस्तुतस्तु, आनन्दमय एव सर्वाकाराविर्भावक इति सिद्धान्तोनुपपदमेव वक्ष्यते । नन्वन्नरसमय
एव प्राणमयस्याकाराविर्भावकोस्तिवति चेत् ? अत्र वदन्त्यस्मदाचार्याः । सर्वान्ते प्रतिपादि-
तस्यानन्दमयस्याग्र उच्यमान'मिदं सर्वमसृजते'त्यादिना सर्वसर्गकर्तृत्वम् । 'तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविश'दित्यादिना सर्वान्तर्यामित्वम् । 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष
आकाश आनन्दो न स्या'दित्यादिना सर्वप्राणनाय परपर्यायस्थितिजनकत्वम् ।
'भीपास्माद्गतः पवत' इत्यादिना सर्वभयजनकत्वेन प्रलयकर्तृत्वम् । 'आनन्दाद्धयेव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दमेव प्रत्यभिर्संविशन्ती' त्यादिना केवल-
स्यैवानन्दस्य पुनरपि जगज्जन्मस्थितिलयस्थानत्वं च प्रतिपाद्यते । तथा चान्नरसमयादी-
नामपि सर्वमध्यपातित्वात् तं प्रत्यपि कारणत्वादानन्दमयस्यैव सर्वाकाराविर्भावकत्वम्,
न त्वन्नरसमयस्य । अत एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यत्रान्नरसमयादीनामनुपप-
दमेव तत्पश्चाद्भावित्वमात्रमुक्तं, न त्वन्नरसमयादीन् प्रति प्राणमयादीनां कारणत्वमुक्तम् । श्रुतौ
यद्यन्नरसमयादीनां प्राणमयादिषु प्राणमयादीनां चान्नरसमयादिष्वकाराविर्भावकत्वेन कारण-
त्वं स्यात्तदा तस्मात् पुरुषविधादयं पुरुषविध इत्येवोक्तं स्यात्, न तु तस्य पुरुषविध-
तामन्वयं पुरुषविध इति ज्ञेयम् । न च भृगुवह्यामन्नप्राणमनोवित्तानानामपि सर्वजगज्जन्म-
स्थितिलयस्थानत्वं तपसा शिष्येण ज्ञातमिति वाच्यम् । तत्रान्नादीनां सर्वजगज्जन्मस्थिति-
लयस्थानत्वे ज्ञातेपि न तावता तस्याकांक्षा निवृत्ता, किन्तु आनन्दस्यैव जगज्जन्मस्थिति-
लयस्थानत्वे ज्ञाते आकांक्षानिवृत्तेत्यानन्दमय एव मुख्यतया जगज्जन्मादिकारणम्, अन्यत्र

तु तद्गतमेव कारणत्वं तस्यैव सर्वोपादानन्त्रादिति निश्चयस्य सिद्धत्वात् । अन्यथाग्रेष्या-
कांक्षा स्यात् । न च तदेतदग्रे ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यमानमक्षरब्रह्मैव मुख्यमिति वाच्यम् ।
अक्षरब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिपादनेनावयवत्वादमुख्यत्वस्यैव ज्ञापितत्वात् । न हि पुच्छं क्वचि-
त्पक्ष्यादिषु प्रधानम्, किन्तु पक्ष्यादिरेव । तथात्राप्यानन्दमय एव प्रधानम्, अक्षरब्रह्म
त्वप्रधानमेवेति जानीहि । अत एव गीतायामपि 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परम
गतिम्, यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेत्यनेन योक्षरपदार्थः स सर्वस्यापि गतिः
प्राप्यः, यत्प्राप्य सर्वे संसारे पुनर्न निवर्तन्ते, तादृशमपि तत् अक्षरब्रह्म धाम, 'देहे शुं
रश्मा'विति कोशाद् देहगेहकिरणरूपमिति कथनादप्रधानत्वमेव स्पष्टीकृतं भगवता ।
ह्यात्मा गृहस्थो रव्यादिश्चाप्रधानभूतः, किन्तु देहगेहकिरणा एवाप्रधानभूताः । एवञ्च
सिद्धमानन्दमयस्यैव सर्वाकारविर्भावकत्वम्, न त्वन्नरसमयस्य । एतेन मूपानिपित्ताद्भुत
ताम्रप्रतिमायां यथा मूपाया आकारसमर्पकत्वम्, तथान्नरसमयस्य तस्य पुरुषविधतामन्व
पुरुषविध इत्यनेनोक्तसर्वाकारसमर्पकत्वमिति शङ्करभाष्योक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । 'तेनै
पूर्ण' इत्यादिषु निरूप्यमाणपदार्थपरामर्शकत्वेन सिद्धस्य प्रक्रमागतस्य तच्छब्दस्य पुरुष
विधतामित्यत्रैव पूर्वनिरूपितपरामर्शकत्वे प्रक्रमत्यागार्थजरतीययोः प्रसक्ता उपक्रमो
पसंहारयोरेकरूपताया अनिर्वाहात् । अव्यवहितप्रधानपरामर्शकत्वस्य त्यागाच्च । किञ्च
अन्नरसमयस्याकारसमर्पकत्वेन्नरसमये त्वाकारः केन समर्पित इति पृच्छामः । तत्रान्नरसेनै
समर्पित इत्युच्यते चेत् ? अन्नरसरूपस्य रेतआदेः स्वप्नादिस्वलितस्य स्वाकारविजातीया
कारसमर्पकत्वस्यादृष्टत्वात् । न च योनिरजआदिसम्बन्धविशेषे सति स्वाकारविजातीया
कारसमर्पकत्वं रेतआदेरिति वाच्यम् । सर्वेषु युगेषु विशेषतः कलौ च योनिरेतो रजआदि
सम्बन्धेपि पुत्राद्यनुत्पादनेनान्नरसरूपस्य रेतसः स्वाकारविजातीयाकारसमर्पकत्वस्य
नियमेनादृष्टत्वात् । न च दुरदृष्टं तत्र प्रतिबन्धकमिति वाच्यम् । दुरदृष्टरूपप्रतिबन्धके सति
यदन्नरुरेतसो न स्वविजातीयाकारसमर्पकत्वं, तदभावे तत्समर्पकत्वमिति त्वयोच्यते
तत्रान्नरसे स्वाकारविजातीयाकारः कुत आगतः, अन्नरसस्याप्यत्र कार्यत्वादिति प्रश्ने
अन्नादागत इत्युत्तरम्, अन्नस्यापि कार्यत्वाद्भे कुत आगत इति प्रश्ने, पृथिव्या आगत
इत्युत्तरम्, पृथिव्या अपि कार्यत्वाच्च कुत आगत इत्यादि प्रश्नोत्तरपरम्पराया विपश्चि-
द्ब्रह्मण्यात्मशब्देनोक्ते विश्रान्ती सत्यां तस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वादानन्दमयस्यैवाकारसमर्पक-
त्वमित्यानन्दमय एव सर्वत्राकारसमर्पक इति पूर्वोक्तकल्पनायामप्यन्नरसस्य तादृगाकार-
समर्पकत्वाभावात् । अथ ग्रहिलतयान्नरस एवाकारसमर्पक इति श्रुते, तदा स्वसमानाकार-
समर्पकत्वादन्नरसमयस्य पुरुषस्य भस्मराशीवद्राशीभूतत्वमेव स्यात्, न तु शिरःपाण्याद्या-
कारवचमित्यानन्दमय एव पुरुषविधः सर्वत्राकारसमर्पक इति सिद्धम् ।

यत्प्रजादेतोरूपेण परिणतात् पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृत्तिमान् स वा एष पुरुषोन्नरस-

मयोन्नरसविकारः । पुरुषाकृतिभावितां सर्वेभ्योद्भेद्यस्तेजःसम्भूतरेतो वीजम् । तस्माद्यो जायते सोपि पुरुषाकृतिरेव स्यन्न । सर्वाजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनादिति प्रघट्ट-
केन भावेनैवान्नरसमयपुरुषाकृतौ कारणमिति । तद्विशिष्टं रेत एवाकारसमर्पकमिति माया-
त्वादिभाष्यकारा आहुः ।

तत्र वदामः । यस्या भावनाया वैशिष्ट्यं पुरुषाकृतिवीजभूतरेतासि सा भावना
कस्य ? किमस्मदादिभावना, उत्तेश्वरभावना, आहोस्वित् पुरुषसर्ववयवस्य सम्बन्धजनित-
रंस्काररूपा वा भावना । तत्र नाथः । सत्यामपि तादृशास्मदादिभावनायां नियमतः पुत्रादि-
त्पपुरुषोत्पत्तेरदृश्यमानत्वात्, असत्यामपि तादृशभावनायां पामराणां कामोन्मादेन विस्पृत-
इहादीनां च पुरुषाणां पुत्रादिपुरुषाकारोत्पत्तेरुत्पावसूचकविजातीयजीवोत्पत्तेधोपलभ्य-
मानत्वाच्च । पश्वादीनां सुतरां तादृशभावनाभावात्तदुदरे रेतःस्थितौ सत्यां तेभ्यो नियमतः
पुरुषाकारोत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । पुरुषाकृतिभावनाविशिष्टरेतसः पुरुषाकृतिकारणत्वे
प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयः । तादृशसर्वसमर्थभगवद्भावनायाः कारणत्वे भगवत् आनन्द-
मयत्वादानन्दामयमात्रस्यैव पुरुषाकारे कारणत्वमस्तु, तेनैवास्तु किं तेनैवेति न्यायात् ।
एवं चास्मदुक्तार्थानतिरेक एव । न तृतीयः । एतादृशे संस्कारे अङ्गीक्रियमाणेपि उत्पातसूचक-
पुरुषाकृतिभिन्नाकृत्युत्पत्तेर्लोके दृश्यमानत्वात्, न च 'यो योक्तामचि यश्च रेतः सिञ्चति तद्भूय
एव भवती'ति छान्दोग्योपनिषच्छ्रुतिस्थं तद्भूय एव भवती'ति वाक्योक्तं नियमेन तदाकृति-
जनकत्वं विरुध्येत । यतः 'तद्भूय एव भवती'त्यस्य नियमेन तदाकृतिरेव भवतीत्यर्थस्य माया-
वाद्याचार्यैः स्वकृतैतद्भाष्येऽभिहितत्वादिति वाच्यम् । एतादृशार्थस्य श्रुतिरिति प्रतीयमानत्वा-
भावात् । प्रतीयते तु तत्सोऽन्नादो रेतःसिग्भूय एव पुनरेव भवत्युत्पद्यते इत्यर्थ एव श्रुतिरिति ।
एवं चान्नादस्य रेतःसिचो रेतोद्वारेण पुनरुत्पत्तिमात्रमेव प्रतीयते, न तु नियमेन तादृशा-
कृत्युत्पत्तिः । अत एव सुश्रुते सर्पाद्युत्पत्तिर्मनुष्यादिभ्य उक्ता । दृश्यते चापि कोके मनुष्यादि-
भ्यस्तदाकृतिभिन्नसर्पव्याघ्रादेरुत्पत्तिः । नियमे सति तस्माद्रेतसस्तद्भिन्नाकृतिर्नोत्पद्येतैव ।
यद्वा, भूयो बाहुत्येनोत्सर्गस्तदेव च रेतःसिगेव रेतःसिगाकृतिरेवेति यावत् । भवति
कदाचिदन्याकृतिरपि भवतीत्यर्थः । तस्मादस्तुदुक्तार्थ एव सार्थापान्, लोकानुभवविरोधा-
भावात् । सुश्रुताद्यायुर्वेदविरोधाभावाच्च । मायावाद्याचार्यकृतोर्थस्तु लोकानुभवविरोधात्
सुश्रुताद्यायुर्वेदोक्तिविरोधाच्चोपेक्ष्य एवेति कृतं विस्तरेण । न च तर्हि 'अन्नात्पुरुष' इत्यत्र
हेत्वर्थकपञ्चम्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटो घट इत्युक्तेपि घटाकाराविर्भावकः कुलाल
एव न तु मृत, तथाकारसमर्पको भगवानानन्दमय एव । अन्नादिकं तूपादानकारणमिति
पञ्चम्यनुपपत्तेरभावात् । न च भवतां हि ब्रह्मवादः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'स एतावानासे'-
त्यादिश्रुतेः । एवं चान्नरसरूपस्य रेतसोपि ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च भवतां धते साकारत्वाद्देतसो-

धाकारसमर्पकत्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । 'स वै न रेमे तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीय-
मैच्छत्, स एतावानासे'ति श्रुत्या रमणार्थमियं हि सृष्टिः । तद्रमणं च समानत्वेन सम्भ-
वति । एकस्य रमणेच्छावामन्यस्येच्छाया अनुदये रमणानिर्वाहात् । किञ्च, सर्वेषामपि समान-
त्वेन पूर्णानन्दत्वात् रमणेच्छोदयोप्यसम्भवी । तस्माद्रमणनिर्वाहार्थं सर्वेषु पदार्थेषु
यावान् धर्मो यत्रापेक्षितस्तावानेव धर्मस्तत्र प्रकटितः, अन्यस्तिरोभावितो, लीलाशक्त्या ।
एवञ्च, यस्य यं प्रति उपादानत्वादिषु यो धर्मः प्रकटः, स तद्धर्ममात्रेणैव तं प्रत्युपयोगी ।
एवञ्चान्नादिषूपादानत्वमात्रमेव पुरुषाकृतौ न त्वाकारसमर्पकत्वमपि । सकलपूर्णधर्माणां
स्वस्मिन्नेव भगवता प्रकटितत्वात् भगवानेवाकारसमर्पकः कुलालादिरिव, न त्वन्नादिरिति
ज्ञेयम् । किञ्च, मानसानां सनकादीनामन्नरसजन्यत्वाभावेन 'अन्नात् पुरुष' इति श्रुतेरप्रामाण्य-
मापद्यते । न च तत्र सनकादीनां पूर्वस्थितानामेवाविर्भावो मनसः, तेषामवतारत्वादिति
वाच्यम् । प्रकृतेष्वेपि पूर्वस्थितस्यैवाकारस्य भगवताविर्भावितत्वादानन्दमयस्यैवाकारसमर्पकत्वं
वज्रलेपायितमिति न किञ्चिदेतत् । एवञ्च, स आनन्दमयः सर्वान्तरः, स एव सर्वाकारसम-
र्पकः, न त्वन्नमयादिरिति सिद्धान्तो निःप्रत्यूहः सिद्धः । तत्र भगवान् सर्वकरणसर्वभवन-
समर्थत्वादिच्छया वचनेन स्वरूपेणापि सर्वं कर्तुं भवितुं च शक्त इति स्वरूपेणैव पुरुषविध
आनन्दमयो विज्ञानमयमनोमयप्राणमयान्नमयेष्वपि स्वाकारसदृशाकारमाविर्भावितवान्,
स्वविभूतिरूपविराड्द्वैहसमदादिविज्ञानमयमनोमयप्राणमयान्नमयमूलीभूतमिति ध्येयम् । एवं
यथा प्रतिमाकतोरः सान्तरालप्रतिमाकरणे पूर्वं मृदा प्रतिकृतिं कुर्वन्ति, पश्चात्तदुपरि यथा-
वयत्रं सिस्थकं लापयित्वा, पुनस्तदुपरि यथावयत्रं मृत्तिकां लापयन्ति, ततस्तच्छिद्रःस्थ-
छिद्रेण पादस्थितछिद्रेण वा द्वारभूतेन तप्तद्रुतस्वर्णादिधातून् पूरयन्ति, तदा तप्तद्रुतधातुसं-
योगात्तदैव सिस्थकं विलीयाद्योगेन निर्गच्छति, तदा तत्र तदाकारसमर्पिका, मृत्प्रतिकृतिरिव
भवति, तथाप्यन्तःस्थितानन्दमय एवाकारसमर्पकः, न त्वन्नरसमयादिः, उत्तरोत्तरस्था-
कारसमर्पक इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अन्नरसमयादेः सिस्थकोपरि लापितमृत्तिका-
स्थानीयत्वान्न तु मूपानिषिक्तद्रुतताम्रादिजनित्तरालप्रतिमायां यथा मूपाया आकारसमर्पक-
त्वं, तथान्नरसमयस्याकारसमर्पकत्वमिति मायावादिभाष्यकारोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः
अस्मदुक्तप्रकारेणैव वस्तुस्थितेः सम्भवादिति सर्वमनवद्यम् । नन्वानन्दमयस्याकारसमर्पकः क
इति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत् । शृणु । आनन्दमयस्य स्वत एव साकारत्वात् । अन्यस्य
तदाकारसमर्पकस्यानुक्तत्वात् । न च तथान्नरसमयेपि स्वतः सिद्ध आकारः कुतो नाङ्गी-
क्रियत इति वाच्यम् । 'अन्नात् पुरुष' इत्यनेनान्नरसमयस्योत्पत्तिश्रवणात् । न ह्युत्पन्नस्य
स्वत आकारः सम्भवति । तस्मादस्मदाचार्यचरणोक्त एव प्रकारः साधुतर इति दिक् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । एवं पुरुषविधत्वं प्राणमयस्योक्ता श्रुतिरवयवानाह तस्य

प्राण एव शिर इत्यादिना । प्राणः प्राणवायुः, शिरो मूर्धा, व्यानः व्यानवायुः, दक्षिणः पक्षो दक्षिणो बाहुः, पक्षिरूपेण प्रवेशे पक्ष एव वा, अपानोपानवायुरुत्तरो वामः, पक्षो बाहुः, पक्षिरूपे पूर्वोक्तप्रकारे पक्ष एव वा । आकाशः वायोरुत्पत्तिस्थानम्, आत्मा मध्यभागो व्यानादिविशिष्टः । 'मध्यं श्लेषामङ्गनामात्मे'ति श्रुतेः । मध्यभागादेव शिरोवाहादीनामुत्पत्तेः विष्टोत्पत्तौ निरूपितत्वात् । एवं चाकाशस्य कारणरूपसूक्ष्मवायुरूपत्वमेवायाति । मध्यभागस्यावयवसजातीयत्वनिपमात् पृथिवी पुच्छं पश्चाद्भागस्यपक्षरूपः पक्षिरूपेण प्रवेशे । अस्मदादिशरीरसमानरूपेण प्रवेशे तु पृष्ठादिः, अथ प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा ऊरुनङ्गाचरणादिः । पृथिव्या अप्याकाशवायुतेजोजलांसहितत्वाद्द्वयंशेन सजातीयत्वं ज्ञेयम् । 'सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्ये'ति श्रुतेः । अन्ययोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा भवेत् शरीरस्य । तदप्येष श्लोको भवतीति । अत्र प्राणमयस्यान्नरसमयान्तरत्वं पुरुषविधत्वं च स्वपुरुषविधतामन्वन्नरसमयस्य पुरुषविधत्वं च प्रतिपादितम् । तेन चान्नरसमये प्राणमयस्योपजीव्यत्वं सिद्धमेव यद्यपि, तथापि एष वक्ष्यमाणः, श्लोकः पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकः पूर्वोक्तार्थज्ञातव्योच्यते । तमेव श्लोकमाह प्राणं देवा अनु प्राणन्तीति । अत्र प्राणमयस्योपक्रान्तत्वात् प्राणशब्देन प्राणमय एवोच्यते । भीमशब्देन भीमसेनवत् । न तु त्वलप्राणवायुः । तथा चायमर्थः । देवा इन्द्रियाधिष्ठातारोऽन्यादयः, प्राणं प्राणमयं, मनु पश्चात्, प्राणान्ति जीवन्ति, प्राणनशक्तिमता प्राणमयांशभूतेन प्राणेन वायुना जीवन्मेति । 'यावद्धयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरि'ति श्रुतेः । एवमेव मनुष्याः पशवो ऽवाद्यश्च ये वर्तन्त इति श्लेषः । प्राणो हि भूतानामायुरिति । हि निश्चयेन प्राणः भूतानां उत्पन्नानामायुः । यतः प्राणस्थित्यैवायुषो व्यवहारः । तस्मात् सर्वायुषमुच्यते इति । तस्मात् कारणात् सर्वायुरेव सर्वायुषमुच्यते कथ्यते । अकारान्तः शब्दोऽयं वेदत्वात् प्रयुक्तः । तस्योपासनां तत्फलं चाह सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यादिना । ते सर्वं विशत्युत्तरशतवर्षपरिमितं शतवर्षपरिमितं वा आयुः यन्ति प्राणा भवन्ति । के त इत्याकांक्षायां आह ये प्राणं ब्रह्मेति । ये पुरुषाः प्राणं ब्रह्म प्राणरूपं ब्रह्म उपासते ब्रह्मत्वेन स्तुवन्ति नमन्ति, जलादिपानान्नादिभक्षणसमये जलान्नादिकं प्राणरूपाय ब्रह्मणे समर्पयाम इति बुद्धिं कुर्वन्ति ते यन्तीत्यर्थः । एतेनापि देवमनुष्यपश्वन्नरसमयरूपदेहानामुपजीव्यः प्राणमय इति बोधितम् । तेन प्राणमयाकारसमर्पकत्वं नान्नरसमयस्य, किन्त्वन्नरसमयाकारसमर्पकत्वं प्राणमयस्यैवेति सिद्धम् । नन्वन्नरसमयप्राणमययोर्देहरूपत्वाच्चत्राधिष्ठातात्मा भूय इत्याकांक्षायामाह तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति । तस्य प्राणमयस्यैव एव मद्बुद्धिस्यो मत्प्रत्यक्षो वा शारीरः शरीरसम्बन्धी आत्माभिमानो । ननु बुद्धिस्यस्त्वत्प्रत्यक्षो वात्मा स क इत्याकांक्षायामाह यः पूर्वस्यान्नरसमयस्य स एवात्मा प्राणमयस्यापीत्यर्थः । इति प्राणमयात्मा निरूपितः ।

नन्वन्नरसमयाकारे प्राणमय आकारसमर्पकः, प्राणमयस्याकारसमर्पकस्तु क इत्या-
कांक्षायां मनोमयात्मानमाह तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्वोन्तर आत्मा मनोमय
इत्यादिना ।

तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्वोन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैप पूर्णः ।
स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य
यजुरेव शिरः । ऋद्धक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
अथर्वागिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निर्वर्तन्ते ।
अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ।
तस्यैप एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्येति ।

तस्मात् पूर्वश्रुत्याव्यवहितोक्तादेतस्मात् प्रत्यक्षादात्मनोऽन्यो भिन्नोन्तरोन्तःस्थ
आत्मा पुरुषः मनोमयः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनःप्रचुर इत्यर्थः । अथ प्राणमयाकारसमर्प-
कत्वं मनोमयस्य वक्तुं प्राणमये यावत्प्राणमयं मनोमयस्य स्थितिमाह तेनैप पूर्ण इति ।
तेन मनोमयेनैप प्राणमयः पूर्णो व्याप्तः साङ्गोपाङ्गावयवो वा । मनोमयावयवैरेव प्राणमया-
वयवानामाविर्भूतत्वात् । तस्य प्रकारमाह स वा एष पुरुषविध एवेति । सः पूर्वमुक्तः
एष मत्प्रत्यक्षः मनोमयः वै निश्चयेन पुरुषविध एव, पुरुषत्येव विधा प्रकारो यस्येदृशः
साकार इति यावत् । ननु मनोमयस्य साकारत्वे किं प्रमाणमित्याकांक्षायामाह तस्य
पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति । तस्य मनोमयस्य पुरुषविधतां पुरुषप्रकारतामनु-
पश्चादयं प्राणमयः पुरुषविधः पुरुषप्रकारकः । तथा च मनोमयस्य निराकारत्वे प्राणमये
आकारो न स्यादित्यन्वयानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् ।

ननु प्राणमयाकारान्यथानुपपत्त्या मनोमयः साकार इत्युच्यते श्रुत्येति भवता
श्रुत्यभिप्रायः कल्पते । तत्रान्नरसमयाकारेणैव प्राणमयाकारः, प्राणमयाकारेण मनोमयाकारः,
मनोमयाकारेण विज्ञानमयाकारः, विज्ञानमयाकारेणानन्दमयाकारो मूपानिषिक्तदृढताम्रम-
तिमावदिति मायावादिभाष्यकारोक्त एव श्रुत्यभिप्रायः कुतो नाङ्गीक्रियते; एतयापि
प्रणाल्या प्राणमयादिष्वकारसिद्धेरिति चेत् ?

अत्र द्रूमः । मायावादिभाष्यकारोक्तश्रुत्यभिप्रायेणान्नरसमयस्यैव चेत् प्राणमया-
घाकारसमर्पकत्वम्, तदा ' तस्माद्वा एतस्मादन्वोन्तर आत्मा प्राणमयः तेनैप पूर्ण ' इत्येतद-
नन्तरं ' तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध ' इत्यनेन तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतामनु-
पश्चात् प्राणमयस्य पुरुषविधत्वं मूपानिषिक्तदृढताम्रप्रतिमादृष्टान्तेन प्रतिपाद्य, अनन्तरं तस्माद्वा एत-
स्मात्प्राणमयादन्वोन्तर आत्मा मनोमयः, तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्वोन्तर आत्मा विज्ञान-
मयः, तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्वोन्तर आत्मानन्दमय इत्येव श्रुतिर्विदेत्, न तु 'तेनैप

पूर्ण' इत्यारभ्य 'अन्वयं पुरुषविध' इत्यन्तं प्रतिवाक्यं वदेत् । प्राणमयन्यायेनान्येषामपि पुरुषविधत्वस्यागतत्वेन 'तेनैष पूर्ण' इत्यादिश्रुतिभागो व्यर्थः स्यात् । अस्मदुक्तप्रकारे तु अन्नरसमयस्योक्तपुरुषविधत्वं कृत आगतमित्याशङ्क्य मा भूदिति 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यनेन प्राणमयस्यात्मनस्तदन्तःस्थत्वमुक्त्वान्नरसमयस्याकारे प्राणमयः कारणमिति वक्तुं प्राणमयस्य 'स वा एष पुरुषविध' इत्यनेन पुरुषाकारत्वमुक्तम् । तदाकारेणान्नरसमये आकार इति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध' इत्येतच्छब्दोक्तप्राणमयस्यान्नरसमयाकारसमर्पकत्वं प्रतिपादितम् । तदनु प्राणमयस्य वायुसमुदायरूपत्वाद्वायावन्नमयसदृशाकाराभावात् कथमन्नरसमयाकारसमर्पकत्वमित्याशङ्क्य मा भूदिति 'तस्मा'दित्यनेन मनोमयात्मनः प्राणमयान्तःस्थत्वमुक्त्वा प्राणमये आकारसमर्पको मनोमय इति वक्तुं 'स वा एष पुरुषविध एव' इत्यनेन मनोमयस्य पुरुषविधत्वमुक्तं, तदाकारेण प्राणमये आकार इति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध' इत्यनेन तच्छब्दोपात्तमनोमयस्य प्राणमयाकारसमर्पकत्वं च प्रतिपादितम् । अथ मनोमयस्य सृष्टिक्रमनोरूपत्वात् सृष्टिचित्तमस्यप्याकाराभावात् कथं मनोमयस्य प्राणमयाकारसमर्पकत्वमित्याशङ्क्य मा भूदिति 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यनेन विज्ञानमयात्मनो मनोमयान्तःस्थत्वमुक्त्वा मनोमये आकारसमर्पको विज्ञानमय इति वक्तुं 'स वा एष पुरुषविध एव' इत्यनेन विज्ञानमयस्य पुरुषविधत्वमुक्तम् । तदाकारेण मनोमये आकार इति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध' इत्यनेन तच्छब्दोपात्तविज्ञानमयस्य मनोमयाकारसमर्पकत्वं च प्रतिपादितम् । अथ विज्ञानमयस्य बुद्धिविधिष्टमुख्यजीवरूपसङ्कर्षणांशरूपत्वात् केवलमुख्यजीवरूपसङ्कर्षणांशत्वाद्वा विज्ञानमये आकाराभावात् कथं विज्ञानमयस्य मनोमयाकारसमर्पकत्वमित्याशङ्क्य मा भूदिति 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यनेनानन्दमयस्य तदन्तःस्थत्वमुक्त्वा विज्ञानमये आकारसमर्पक आनन्दमय इति वक्तुं 'स वा एष पुरुषविध एव' इत्यनेनानन्दमयस्य पुरुषविधत्वमुक्तम् । तदाकारेण विज्ञानमये आकार इति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध' इत्यनेन तच्छब्दोपात्तानन्दमयस्य विज्ञानमयाकारसमर्पकत्वं च प्रतिपादितम् । आनन्दमयस्याकारसमर्पकस्तु श्रुत्या कोपि नोक्त इति स्वतःसिद्धाकार एवानन्दमय इति श्रुत्याभिप्रायोऽत्रगम्यते । एवञ्च, आनन्दमय एव सर्वाकारसमर्पकः, न त्वन्नरसमय इत्यस्मादपि नान्नरसमयस्य सर्वाकारसमर्पकत्वम् । तथा चास्मत्कृतव्याख्याने कोपि श्रुतिभागो व्यर्थो न भवति, मायावादिभाष्यकारकृतव्याख्याने तु भूपान् श्रुतिभागो व्यर्थो भवतीत्यास्तिकाचार्यैरेव विचारणीयमिति दिक् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । तत्र मनोमयपुरुषस्यावयवानाह तस्य यजुरेव शिर इत्यारभ्य अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन । यजुरित्यनियतासुरपादावसानो मन्त्रविशेषः । स एव शिरः मूर्धा, 'मनःपूर्वरूपं वा उत्तररूप'मिति श्रुतेः । पूर्वं मनसि भगवता भावितोर्ध्वविशेषः पथादूर्वात्मकज्ञानद्वारा मुखाभिर्गेत इति मनोवयवत्वम् । अन्यथा शब्दात्मकस्य यजुरो मनोवयवता न स्यात् । तथा च यजुरादीनां भगवन्मनोऽपि विशेषत्वमेव । तस्यैव च मन्त्रत्वं, तस्य तन्म-

नोदृष्टिविशेषत्वे तत्कार्यभूतास्मदादिमनोदृष्टिविशेषत्वमनिर्वाचं सिध्यति । अत एव मानसज-
 पस्य फलातिशय उक्तः । तादृशजपस्य मुख्यमन्त्रजपत्वात् । तदपेक्षयोपांशुजपस्य मध्यमफल-
 त्वम् । तस्य सूक्ष्मशब्दद्वारा निर्गतस्य किञ्चिन्मनोसन्निहितत्वात्किञ्चिद्गौणत्वात् वाचनिकस्य
 तदपेक्षया निकृष्टफलत्वम् । तस्य स्थूलशब्दद्वारा निर्गतस्यातिमनोसन्निहितत्वेनातिगौणत्वात् ।
 न च शब्दात्मक एव मन्त्रः, शब्दद्वारा तदर्थस्मरणमेव मानसो जप इति वाच्यम् । तदा मानस-
 जपस्वार्थभावनादृष्टिरूपस्य गौणत्वेन मुख्यत्वाभावात्तत्फलातिशयकथनस्यासमञ्जसत्वापत्तेः ।
 'त्रिः प्रथमामन्याह त्रिरुत्तमा'मिति श्रुतेर्ऋगाष्टाचिरूपमुख्यार्थपरित्यागोपपत्तेश्च । नहि शब्दरू-
 पश्रुतार्थस्मरणस्य मुख्यमृशूपत्वं सम्भवति, शब्दरूपत्वाभावात् । तस्माद्भगवन्मनोदृष्टिविशेष
 एव मन्त्रः । एवमेव ऋगादिरपि मनोदृष्टिविशेष एव । वस्तुतस्तु 'सर्वं ललितं ब्रह्म राज्ञः'-
 नित्यादिश्रुतेः सर्वेषामेव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्ममयादीनामपि विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च 'तदे-
 जति तन्नैजती'त्यादिश्रुतेर्विबुद्धधर्माश्रयत्वात् शब्दात्मकत्वेपि यजुरादीनां शिरस्त्वादिकं
 विनियोजकप्रमाण(१)बलादेव च मानसजपस्य मुख्यत्वं चेति किमपि नासमञ्जसमिति सर्वं
 स्युस्यम् । ऋगदक्षिणः पक्षः, सामोत्तरः पक्ष इत्यन्वयः स्पष्टः । आदेश आत्मेति । आदेशो
 ब्राह्मणं अतिदिष्टविशेषानादिशतीति स आत्मा मध्यावयवः । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रति-
 ष्ठेति । अथर्वणाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः अथर्वाङ्गिरसस्ते पुच्छं पश्चाद्भागस्थपक्षिरूपं पक्षिरूपेण
 प्रवेशे, अस्मदादिशरीरसमानरूपेण प्रवेशे तु पृष्ठादिः । अथ च प्रतिष्ठा आधारः ऊरुजङ्घाचर-
 णादिरित्यर्थः । तदप्येव श्लोको भवतीति । यद्यपि तस्य यजुरेव शिर इत्यारभ्याथर्वाङ्गिरसः
 पुच्छं प्रतिष्ठेत्यन्तेन मनोमयस्य वेदात्मकत्वं प्रतिपादितम् । तदपि तथापि एव मे बुद्धिस्थो
 वक्ष्यमाणः श्लोकोपि भवति, पूर्वोक्तार्थस्यैव दाढ्यापोच्यते । तमेव श्लोकमाह यतो वाच्य
 इति । यस्मात् ब्रह्मणः सकाशाद्वाचः वचनानि 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति श्रुतेः 'पराञ्चि
 खानि व्यृणोत स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म'मिति श्रुतेश्च तस्यानन्तत्वात्खानां त-
 स्मात्परात्पत्वाच्च मनसा संकल्पविकल्पकात्मकमनःशब्दवाच्यान्तःकरणेन सहाप्राप्याविपयीकृत्य
 निवृत्ता भवन्ति, तत्र विपयीकुर्यन्तीत्यर्थः । ईदृशब्रह्मण आनन्दं लीलादिरूपम् । यद्वा, ब्रह्मण
 आनन्दं अक्षरब्रह्मसम्बन्धानन्दं 'तद्धाम परमं ममे'ति गीतोक्ताक्षरब्रह्मण्यधिष्ठितभानन्दं पुरुषो-
 त्तमरूपं विद्वान् ज्ञानब्रह्मभवन्वा पुरुषः कदापि न विभेति । 'द्वितीयोऽहं भयं भवती'ति श्रुते-
 र्द्वितीयदर्शनस्यैव भयजनकत्वात् द्वितीयदर्शनजन्यं भयं संसाररूपं न प्राप्नोति, यतः 'स एवा-
 धस्तात्स उपरिष्टा'दिति छान्दोग्योपनिषत्स्यश्रुत्यन्तरात्सर्वत्र भावात्मकानन्दस्यैवानुभवात् ।
 सोऽनुभवस्तु मनस्येव भवति, मनस्तु तादृशं वेदैवानुभवेद्यदा वेदात्मकमनोमयोपासनां
 कुर्यात् । तथा च तादृशस्य मनसानुभवं कर्तुं वेदात्मको मनोमय उपास्य इति सिद्धम् । एवं च
 वेदात्मकत्वं मनोमयस्य तात्पर्यवृत्त्या पुनरपि स्मारितं श्लोकेनेति ज्ञेयम् । तत्रानमय-
 माणमयविज्ञानमयोपासनाश्रयी त्वन्न ब्रह्मोपासते, भागं ब्रह्मोपासते, विज्ञानं ब्रह्मोपासते इति

कण्ठरवेणैवोक्ता श्रुत्या, मनोमयोपासना तु तात्पर्यवृत्त्येति भेदः । यतोन्नमयमुपक्रम्य विज्ञानमयान्तमुपासनैवोक्तेति तन्मध्यपतितस्य मनोमयस्याप्युपासनैवोक्ता । आनन्दमयानन्तरं तूपासनापदाभावात् तस्योपासना, किन्तु तदनुभव एव फलरूप इति ज्ञेयम् । 'आनन्दं ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रुतिस्तु अक्षरब्रह्मोपासनां बोधयति, न तु रसरूपपुरुषोत्तमोपासनां, पुरुषपदाभावादिति दिक् ।

स्यादेतत् । मनोमयस्य वृत्तिरूपाः सर्वे वेदा अवयवाः उक्ताः, तत्र 'अस्य महतो भूतस्य निःशसितं यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस' इति वृहदारण्यकश्रुतेः, अथ च 'ऋग्यजुः सामायावर्षाद्या वेदाश्चत्वार उद्भूता' इति श्रीभागवताच्च ऋग्वेदस्य सर्ववेदेभ्यः प्राथम्येन श्रेष्ठत्वाच्चस्य प्रधानावयवरूपशिरस्त्वकथनं विहाय यजुर्वेदस्य वृत्तिरूपस्य प्रधानावयवरूपशिरस्त्वकथने किं बीजमिति चेत् ।

अथ वदामः । फलं पुरुषार्थश्च तावदुःखाभावः सुखं च । तत्साधने फलपुरुषार्थशब्दप्रयोग 'आयुर्घृत'मित्यादिष्विवोपचाराज्ज्ञेयः । तत्र दुःखाभावो गौणं फलं गौणः पुरुषार्थश्च । सुखं तु मुख्यं फलं मुख्यः पुरुषार्थश्च । तद् द्विविधम्, ऐहिकं पारलौकिकं च । तत्रैहिकं सुखरूपं फलं लौकिकसङ्घचन्दनादिजन्यं स्थूलतपैकविधमेव । तत्र पारलौकिकं सुखरूपं फलं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं, अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वापदास्पद'मिति वाक्यशेषपूर्वाधोक्तं सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वहानिदृष्टौ सत्यामभिलाषाभावेपि नित्यस्य नियतफलजनकत्वाज्जायमानं दुःखासंभिन्नं ध्वंसप्रतियोगि च स्वर्गापरपर्यायं सुखम् । द्वितीयं त्वभिलाषे सत्येव जायमानं वाक्यशेषद्वितीयाधोक्तं स्वर्गलोकं सुखम् । तृतीयं तु मोक्षसुखम् । तत्र सुखचतुष्टयस्यानन्दरूपत्वेपि ऐहिकं सुखं पारलौकिकं च स्वर्गरूपं सुखं स्वर्गलोकसुखं च सुखशब्दाद्यप्येवोत्सर्गतः । क्वचित् 'स एको मानुष आनन्दः' 'स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः' इत्यादिष्वानन्दवाच्यमपि । मोक्षसुखं त्वानन्दशब्दाद्यप्येवोत्सर्गतः । 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः 'रसं ह्यवायं लब्धवानन्दीभवती'ति श्रुतेश्च । क्वचित्सुखशब्दाद्यप्यपि, 'यो वै भूमा तत्सुखं', 'सुषुप्तिकाले सकले विलिने तमोभिभूतः सुखरूपमेती'त्यादिषु । तदपि दुःखाभावरूपं सुखरूपं फलं स्वनिष्ठत्वेनानुभूयमानमेव फलम् । अन्यथा यत्तदचकृतस्त्रीसम्भोगजन्यसुखस्य देवदत्तीयफलत्वं स्यात् । अननुभूयमानस्य फलत्वे मानाभावाच्च । एवं च यजुर्वेदभिरवेदोपनिषत्सु 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानरूपसाधनेन जीवरूपस्य आत्मनः आनन्दरूपब्रह्मरूपता भवतीत्युच्यते, न तु स्वनिष्ठत्वेनानुभूयमानानन्दरूपफलवचोच्यते । 'अशरीरं वाच सन्तं मियाप्रिये न स्पृशत' इत्यादितत्रत्यश्रुतिभ्यो मोक्षे शरीराद्यभावेन सुखस्पर्शस्य निषेधात् । एवं चानुभूयमानानन्दरूपताया अनुभूयमानदुःखाभावरूपताया बाधावात् न तत्रोक्तमोक्षसुखस्य मुख्यफलत्वं गौणफलत्वं वा संभवति, किन्तु स्वरूपतः संसाराभावरूपत्वमात्रमेव ।

एवं च ऋग्वेदसामवेदार्यवेदोपनिषदुक्तमोक्षसुखस्य फलत्वाभावाच्च पुरुषार्थत्वमिति सिद्धम् । यजुर्वेदीयोपनिषत्सु तु माध्यन्दिनीयोपनिषदि यद्यपि अन्यवेदोक्तप्रकारक एव मोक्षः प्रतिपाद्यते, तथापि तत्रत्यतैत्तिरीयोपनिषदि तु पूर्वमन्नमयमुक्त्वा, तदान्तरत्वं प्राणमयस्य, प्राणमयान्तरत्वं च मनोमयस्य, मनोमयान्तरत्वं च विज्ञानमयस्य, विज्ञानमयान्तरत्वं चानन्दमयस्य प्रतिपाद्य, मोदप्रमोदयोस्तदक्षिणोत्तरपक्षत्वमानन्दस्य मध्यभागत्वमक्षरब्रह्मणः पुच्छत्वं चोक्त्वा, तदनन्तरमानन्दमयस्याशुद्धब्रह्मता 'मसन्नैव स भवती'ति श्लोकस्य पूर्वार्धेन निराकृत्य, 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे'त्युत्तरार्धेन शुद्धब्रह्मता च स्थापिता, यथा 'असन्नैव स भवति'असद्ब्रह्मेति वेद चेदेतस्य श्लोकस्याशुद्धब्रह्मतानिराकरणशुद्धब्रह्मतास्थापनपरत्वं तथानन्दमयनिरूपणे निरूपयिष्यते । तदनन्तरं 'सोकामयत् बहु स्यां प्रजायेये'त्यारभ्य 'ततो वै सदजायते'त्यन्तेन तच्छब्दपरामृष्टानन्दमयात्मन एव सृष्टिं प्रतिपाद्य, तस्यां सृष्टौ 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुभाविश'दित्यनेनानन्दमयात्मनः प्रवेश उच्यते तत्र, एवं च सति घटाद्यवच्छिन्नाकाशो यथा घटाद्युपाधिभेदेन बहुरूपः, न स्वभावतः, तथा 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यनेनोक्तं बहुभवनं स्वाज्ञानकल्पितपदार्थरूपोपाधिभेदानानन्दमयेपि, न तु स्वभावतः, तथा चाकाशवदानन्दरूपः सर्वान्तर एव पारमार्थिकसत्त्वान्, तदज्ञानकृतः प्रपञ्चस्तु तत्सत्त्वैव सत्त्वान् । अत एव 'तदनुप्रविश्ये'त्यारभ्य 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव'दित्यनेन तत्सत्ताविशिष्टप्रपञ्चोत्पत्तिरुक्ता । अत एव 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इत्यत्र 'आचक्षते' इत्यनेन कथयन्त्येव, न तु परमार्थसत्यत्ववत् किमपीति ज्ञेयम् । तथा च प्रपञ्चे न पारमार्थिकी सत्ता, किन्तु व्यावहारिकैव । इत्थं च मायवादप्राप्तौ जाताया 'मसद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते'ति श्लोकस्य पूर्वार्धेनानन्दमयादेव प्रपञ्चोत्पत्तिं पुनरपि पूर्वोक्तार्थदार्ढ्यायोक्त्वा 'तदात्मानं स्वयमकुरुत् तस्मात्तत्सृष्टुमुच्यत' इति तदुत्तरार्धेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मतोक्ता । यथा चैतत्त्वैव तस्य श्लोकस्य व्याख्याने स्फुटीभविष्यति । एवमेतावता प्रघटकेनानन्दमयस्य सर्वप्रपञ्चकारणतां प्रपञ्चस्य च मायिकत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मतां प्रतिपाद्य पूर्वोक्तानन्दमयात्मनो 'रसो वै स' इत्यनेन रसानन्दस्वरूपत्वमुक्त्वा 'रसश्चोबायं लब्ध्वानन्दीभवती'त्यनेन स्थापिभावात्मकभगवत्प्राप्त्यैवानन्दी भेदानानन्दवान्भवति, एतदन्यज्ञानादिप्रकारेण त्वानन्दस्वरूपमात्रं भवतीत्युच्यते । अत एव निश्चयत्राचक्यै शब्दोपि तत्र दृश्यते । एवं चानन्दमयस्यानुभूयमानानन्दरूपमुख्यफलत्वं यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदौच्यते समपञ्चं, नान्यवेदोपनिषद्विरिति तस्यैव शिरस्त्वकथने श्रुतेरभिप्राय इति जानीहीति दिक् । तथा च मनोमयस्य यद्यपि सर्वे वेदा वृत्तिरूपा अवयवाः, तथाप्युपनिषदर्थरूपवृत्तिपरतयैव सापान्यतः स्पेयं, तत्रापि यजुर्वेदस्य शिरस्त्वेनान्यवेदरूपाङ्गैर्भ्यः मयानत्वात् फलरूपयजुर्वेदोपनिषदर्थरूपवृत्तिपरतयैव तत्रापि तैत्तिरीयोपनिषदर्थरूपवृत्तिपरतयैव च स्पेयं सर्वैः । यजुर्वेदतैत्तिरीयोपनिषदर्थो हि मुख्यतया 'रसो वै स' इति वक्ष्यमाणश्रुत्या रसरूपमेव ब्रह्म । तथा च मुख्यतया तद्वृत्तिरूपं मनोमयांशभूतं मनः स्थापयेद्, अन्यवे-

दोषनिपदर्थज्ञानादिकं तु तत्प्राप्तियोग्यतासम्पादकमिति गौणतया तद्वृत्तिरूपं मनोमयांशं मनः
स्थापयोदिति तात्पर्यार्थः । एवं चानेन 'यतो वाच' इति श्लोकेनापि वेदरूपत्वमेव मनोमयस्येति
बोध्यम् । अथवास्मिन् श्लोके ब्रह्मशब्दो वेदपरः । एवं च यतो यस्मादानन्दाद्वाचः वचनानि
मनसा सहाप्राप्याविषधीकृत्य निवर्तन्ते निवृत्तानि भवन्ति, एतादृशमानन्दं ब्रह्मानन्दरूपं
ब्रह्मणो वेदात् मकृतवेदात्मकमनोमयादिति यावत् । तस्माद्द्वान् सर्वदा तदर्थानुसन्धानरूपो-
पासनया जानन् भवेत्स कदाचन कदापि न विभेति, संसाररूपं भयं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अस्मिन् व्याख्याने वेदात्मकत्वं मनोमयस्य पुनरपि कण्ठरवेणोक्तमिति सर्वं समञ्जसमिति
बोध्यम् । ननु 'यो देहः स आत्माधिष्ठित' इत्यत्रात्मा क इत्याकाशायामाह तस्यैव एवेत्या-
रभ्य यः पूर्वस्येत्यन्तम् । तस्य मनोमयस्यैव एव महद्दिस्य एव शरीरः शरीरसम्बन्धी
शरीराभिपानीति यावत्, स आत्माधिष्ठितेत्यर्थः । स क इत्याकाशायामाह यः पूर्व-
स्येति । य आत्मा पूर्वस्य प्राणमयस्य एव मनोमयस्याप्यात्मा ज्ञेयः ।

ननु मनोमयस्य मनोरूपत्वान्मनस्यप्याकाराभावात्कर्तृ मनोमयस्य प्राणमयाकारस-
मर्पकत्वमित्याशङ्क्यामाह तस्माद्वा एतस्मादित्यादि ।

तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः ।
स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य
श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः
पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति । विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेपि
च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेदं । तस्मा-
च्चेन्न प्रमादन्ति । शरीरं पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुत इति । तस्यैव
एव शरीरं आत्मा । यः पूर्वस्य ।

तस्मात् श्रुत्युक्तादेतस्मान्मत्प्रत्यक्षान्मनोमयादन्यो भिन्नोन्तरोन्तःस्थ आत्मा देहो
विज्ञानमयो विशिष्टज्ञानमयो ज्ञानमचुरः सर्वज्ञ इति यावत् । स वर्तत इति शेषः । 'अह-
मात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इति गीतोक्तः प्रथमजीवरूपो भगवान्, न त्वस्मदा-
दिजीवात्मा । 'एतं विज्ञानमयात्मानमुपसंक्रम्ये' त्यग्रे-वक्ष्यमाणजीवकृतविज्ञानमयोपसंक्रम-
स्यासामञ्जस्यापत्तेः । न हि स्वयमेव स्वमुपसंक्रामति कश्चित् । मेद एवोपसंक्रमस्य दृश्यमान-
त्वात् । तेनैव पूर्ण इति । तेन विज्ञानमयेनैव महद्दिस्यो मत्प्रत्यक्षो वा मनोमयः पूर्णो व्याप्तः,
साक्षोपाङ्गावयवो वा । विज्ञानमयावयवैरेव मनोमयावयवानामुत्पन्नत्वात् । तस्य (विज्ञानम-
यस्य) मनोमयस्य प्रकारमाह स वा एष पुरुषविध एवेति । स पूर्वमुक्त एष मत्प्रत्यक्षो
चै निश्चयेन विज्ञानमयः पुरुषस्येव विद्या प्रकारो यस्येदृशः साकार इत्यर्थः । अयमेव पुरु-
षावताररूपः । ननु विज्ञानमयस्य साकारत्वे किं प्रमाणमित्याकाशायामाह तस्य पुरुषवि-

धतामन्वयं पुरुषविध इति । तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधतां पुरुषप्रकारतामनु पश्चादयं मत्प्रत्यक्षो मनोमयः पुरुषविधः पुरुषप्रकारः । तथा च विज्ञानमयस्य निराकारत्वे मनोमये आकारो न स्यादित्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । तस्यावयवानाह तस्य श्रद्धैव शिर इत्यारभ्य महः पुच्छं प्रतिष्ठेत्यन्तेन । तस्य कर्तव्यार्थे आस्तिकत्वशुद्धिः श्रद्धा, सा शिरो मस्तकम् । अत एव 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति गीतावाक्यम् । ऋतं प्रतीयमाणो धर्मः । सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः । तत्र ऋतं दक्षिणो बाहुः । सत्यं बाभो बाहुः । योगश्चित्तवृत्ति- निरोधः । स आत्मा मध्यभागः । महत्त्वं विरिञ्चिरूपम् । तत् पुच्छं पश्चान्नागः । प्रतिष्ठा आधारश्च चरणादिः । अत्र प्राणमय आकाशस्यात्मत्वं पृथिव्याः पुच्छादित्वं, मनोमये यजु- रादीनां शिरस्त्वादिकं, विज्ञानमये श्रद्धायाः शिरस्त्वं, प्रतीयमाणानुष्ठीयमानधर्मयोर्दक्षिणबा- मबाहुत्वं, योगस्यात्मत्वं, महत्त्वस्य पुच्छप्रतिष्ठात्वं च सर्वस्याप्यन्नमयादिविज्ञानान्तस्य (पुरुषावतार)त्वान्नानुपपन्नमिति बोध्यम् ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । 'अन्नात् पुरुष' इत्यनेन यः पुरुष उक्तः स नास्मदादिकार्यदेहरूपः अस्मदादिदेहानामनन्तत्वादेकस्योक्तावपि द्वितीयाकांक्षाया अपूर्तः; किन्तु सर्वकारणरूपो 'जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः । सम्भूतं पौडशकलमादौ लोकसिसृक्ष्ये'त्यादिना द्वितीयस्कन्ध उक्तः पुरुषावतारदेहरूपो ब्रह्माण्डदेह उच्यते । न च पुरुषशब्देनात्मोच्यते, न देह इति वाच्यम् । 'स वा एष पुरुषोन्नरसमय' इत्यनेन पुरुषावतारदेहस्यैवागतत्वात् । न ह्यात्मान्नरसमयो भवति । अत एवैकवचनमपि । अन्यथान्नात्पुरुषा इति बहुवचनमेवोक्तं स्यात् । तस्मात् पुरुषावतारदेह एवोक्त इति समञ्जसम् । अत एव महतो विरिञ्चैः पुच्छ- त्वप्रतिष्ठात्वे सङ्गच्छेते । 'यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिहृदाभ्युजा- दासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः' इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे पुरुषावताराद्ब्रह्मण उत्पत्तेरुक्तत्वात् ।

अथ यद्यप्युक्तश्रुत्यर्थे उक्त एव, तदपि तथापि निःसन्देहत्वाय पूर्वोक्तार्थकः श्लोकोऽपि धर्त इत्याह विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादि । विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं यस्य तद्विज्ञानं, सामान्ये नपुंसकं, विशिष्टज्ञानरूपं वा, चिद्रूपत्वाद्, ईदृशः पुरुषावतारो यज्ञं ज्योतिष्टो- मादिरूपं तनुते विस्तारयति । पुरुषावयवैरेव यज्ञसम्भारस्य जातत्वात् । अत एवोक्तं 'इति सम्भृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् । स्वेनैव यज्ञपुरुषं तेनैवायजमीश्वर'मिति द्वितीयस्कन्धे च । पुनः कर्षाणि यज्ञातिरिक्तान्यपि तनुते विस्तारयति । सर्वकर्मणां तदङ्गेष्वेव स्थितत्वात् । विज्ञानं पुरुषं देवा इन्द्रादयो ब्रह्मज्येष्ठं ब्रह्मणश्चतुर्मुखादपि ज्येष्ठं तस्मादपि पूर्ववर्तित्वा- दुपासते उपासनाविपयीकुर्वन्तीत्यर्थः । ईदृशं विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेद, ब्रह्मत्वेन यदि जानाति, अथ तस्माद्विराड् रूपं ब्रह्मणश्चेद्यदि न प्रमाद्यति, असावधानो न भवति, सर्वदा तदुपासना- परो भवतीति यावत्, तदा शरीरे देहे पाप्मनः देहाधिकरणकृपापान् हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते मुक्तेः । अनेन श्लोकेन श्रद्धाप्रतीयमाणानुष्ठीयमानधर्मात्मकत्वमुक्तम् । द्वितीयेन

श्लोकेन विज्ञानस्य ब्रह्मत्ववेदनरूपेण धारणोक्ता, 'ब्रह्म ज्येष्ठ'मित्यनेन महत्तत्त्वरूपस्य ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वे उंक्ते । एवञ्च योर्थः श्रुत्या पूर्वमुक्तः, स एवाभ्यां श्लोकाभ्यामुक्तः । ननु यो देहः स आत्माधिष्ठितः, अतो विज्ञानमयदेहे आत्मा क इत्याकांक्षायामाह तस्यैव एव शारीर आत्मेति । तस्य विज्ञानमयस्यैव एव मद्बुद्धिस्य एव शारीरः शरीरसम्बन्धी आत्मा स क इत्याकांक्षायामाह यः पूर्वस्येति । य आत्मा पूर्वस्य मनोमयस्य स एव विज्ञानमयस्यात्मेत्यर्थः ।

ननु विज्ञानमयस्यापि पुरुपरूपत्वात् पुरुपस्य चात्मत्वादात्मनश्च निराकारत्वात् कथं मनोमयाकारसमर्पकत्वमित्याशङ्क्यामाह तस्माद्वा एतस्मादित्यादि ।

तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानभयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुपविध एष । तस्य पुरुपविधताम् । अन्ययं पुरुपविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद् चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुः । तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्येति ।

तस्मात् पूर्वोक्तादेतस्मान्मत्प्रत्यक्षादात्मनो विज्ञानमयादन्यो भिन्नो ह्यन्तरोन्तस्य आत्मा आनन्दमय आनन्दप्रचुरः । तस्य स्वरूपमाह तेनैव पूर्ण इत्यारभ्य अन्वयं पुरुपविध इत्यन्तेन । तेनानन्दमयेनैवः विज्ञानमयः पूर्णो व्याप्तः साङ्गोपाङ्गावयवो वा । आनन्दमयावयवैरेव विज्ञानमयावयवानामुत्पन्नत्वात् । तस्य प्रकारमाह स वै निश्चयेन पुरुपविध एव, पुरुपस्येव विधा प्रकारो यस्येदृशः साकार इत्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य साकारत्वे किं प्रमाणमित्याकांक्षायामाह तस्येति । तस्यानन्दमयस्य पुरुपविधतां पुरुपप्रकारतामनु पश्चादयं मत्प्रत्यक्षो विज्ञानमयः पुरुपविधः पुरुपप्रकारः । तथा चानन्दमयस्य निराकारत्वे विज्ञानमयेप्याकारो न स्यादित्यन्ययानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । तस्यावयवानाह तस्य प्रियमेव शिर इत्यारभ्य ब्रह्म 'पुच्छं प्रतिष्ठेत्यन्तेन । तस्यानन्दमयस्य 'रसो वै स' इत्यनेनानुपदमेव रसरूपत्वेन निरूपयिष्यमाणत्वात्प्रियमेव परस्परप्रदर्शनजन्यानन्द एव शिरः, प्रधानाङ्गं, तस्यैव पूर्वं जायमानत्वात् । मोदो हर्षस्तदनन्तरमाप्तसंयोगानन्दविशेषः, स दक्षिणो वामेतरः पक्षो बाहुः । प्रमोदः पूर्वसञ्जातसंयोगानन्दादपि प्रकृष्टो मोदो हर्ष आनन्दविशेषो यस्मिन्, यस्माद्वा संयोगानन्तरभावी विप्रयोगः उत्तरो वामः पक्षः बाहुः । विप्रयोगे संयोगानन्दादपि प्रकृष्टानन्दाधिकरणत्वं, प्रकृष्टानन्दजनकत्वं च 'स एवाथस्तात् स उपरिष्ठा'दिति श्रुतेः, अथ च 'प्रासादे सा दिशि

दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा, पर्यङ्के सा पथि पथि च सा तद्विद्योगातुरस्य, इंहो चेतः प्रकृ-
 त्तिरपरा नास्ति ते कापि सा सा, सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवादः । 'सङ्गम-
 विरहवितर्कं वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः, संयोगे सैवैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरह'
 इत्यभियुक्तोक्तेः, अथ च 'संयोगो विप्रयोगेन विना न रसदायकः । कपायिते हि वस्त्रादौ
 भूयान् रागो विवर्धत' इति रसशास्त्रसिद्धान्ताच्च विप्रयोगान्तर्गतसर्वाधिकरणकप्रियदर्शनने
 हर्षे विप्रयोगोत्तरभावि संयोगजे हर्षे च प्रकृष्टत्वं सिद्धमेव । अथवा, आनन्दः स्थायिभावः,
 प्रीत्यपरपर्यायो रतिशब्दवाच्यः, स आत्मा । आनन्दमयस्य मध्यभागः । 'मध्यं ह्येषा-
 मङ्गानामात्मे'ति श्रुतेः । अत्रात्मपदमुपलक्षणम्, प्राणेन्द्रियान्तःकरणादीनामपि । ब्रह्म
 गणितानन्दमक्षररूपं तत्पुच्छं पश्चाद्भागः पृष्ठादिः । 'अधर्मवत् धर्मस्ततोधर्मपथोस्य पृष्ठ'
 इति वचनात् । एतेन ब्रह्मणि न्यूनत्वं सूचितमानन्दमयापेक्षया, अन्याङ्गापेक्षयानुत्तमाङ्गत्व-
 कथनात् । अथ च प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा, आधारः । श्रुतौ ब्रह्मणोप्य-
 चिन्त्यशक्तित्वेनोक्तेलोकगृहपादुकासिंहासनादिरूपश्चेत्यर्थः । एतेनापि गौणत्वमेव अक्षर-
 ब्रह्मणः सूचितम् । अत्रानन्दमयो यथा विज्ञानमयाकारे, विज्ञानमयो मनोमयाकारे, मनो-
 मयः प्राणमयाकारे, प्राणमयोऽन्नरसमयाकार आकारसमर्पकत्वेन कारणमुक्तः, तथानन्दमय
 आकारसमर्पकत्वेन किमपि कारणं नोक्तम्, अतो ज्ञायते आनन्दमयाकारोऽकारणक एव,
 अकारणकत्वे कं निरुपाधित्वात्समीचीनं परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मैव भवति, न त्वज्ञानसंवलितत्वे-
 नासमीचीनं ब्रह्म भवति । एवं यद्यपि निर्विकारब्रह्मत्वमानन्दमयस्य सिद्धमेव, तथापि
 निःसन्दिग्धतया निर्विकारब्रह्मत्वबोधनायाह तदप्येष श्लोक इति । यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या-
 नन्दमयस्य सद्ब्रह्मत्वमुक्तमेव, तदपि तथापि सद्ब्रह्मत्वमेव बोधक एव वक्ष्यमाणः श्लोकोऽपि
 भवति । तमेव श्लोकमाह असन्नेव स भवतीति । ॥ पुरुषः असन्नेव भवति, मिथ्या-
 भूत एव भवति, य आनन्दमयमसद्ज्ञानावच्छिन्नत्वान्मिथ्याभूतमीदृशं ब्रह्म वेद जानाति;
 य आनन्दमयं सद् ब्रह्मास्तीति चेद्वेद जानाति, तं पुरुषं सन्तं समीचीनं ततः कारणा-
 द्विदुः । अत्र पूर्वार्थेनासद्ब्रह्मज्ञस्य निन्दोक्ता, उत्तरार्थे सत्पदाभावेऽपि सामर्थ्यात् सद्ब्रह्मे-
 त्यापातीति ज्ञेयम् । तथा च तादृशस्य सद्गो न कर्तव्यः, एतादृशस्य सद्गो कर्तव्य इति
 भावः । यद्वा, सन्तं विद्यमानं विदुः, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् स्यात्मा असत्यत्ववादिनोसत्त्व-
 मेव । स्वात्मत्यागात् । यद्वा, पूर्वोक्तप्रकारेणानन्दमयस्य शुद्धब्रह्मत्वं सिद्धमेव, तथापि
 'विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या'दित्यत्रत्यपूर्वपक्षोक्तविकारशब्दत्वोक्त्या 'द्वयः छन्दसी'ति
 सूत्रेण. द्वय एव छन्दसि विकार मयटः पाणिनिमुत्रेपूपलभ्यमानत्वेऽपि भगवन्निःश्वसित-
 रूपब्रह्मसूत्रेणानेकाच्चादपि छन्दसि क्वचिन्मयाडिति ज्ञापितत्वादानन्दमयशब्दो विकारार्थ-
 कमयद्रूपत्ययान्त एवेति विकारिव्रह्मतामानन्दमयस्य कश्चिद् ब्रूयात्तत्समाधानं विदधाना
 श्रुतिनिन्दास्तुतिभ्यामानन्दमयस्य शुद्धब्रह्मतामाह तदप्येष श्लोको भवति । यद्यपि

पूर्वश्रुत्या शुद्धब्रह्मत्वं सिद्धमेव, तथापि निःसन्दिग्धतयाबोधनार्थमेव वक्ष्यमाणः शुद्धब्रह्म-
त्वप्रतिपादकः श्लोकोपि भवति वर्तत इत्यर्थः । तमेव श्लोकमाह असन्नेवेति । स
पुरुषोऽसन्नेवासमीचीन एव, अथवा भक्तिमान् वा न भवति । न हि समीचीनो भक्तो वा
आनन्दमयं विकारि ब्रह्म वदति । स को ? योऽसद्विकारि ब्रह्म पूर्वोक्तानन्दमयं वेद जानाति,
सोऽसन्नेव भवतीत्यर्थः । य आनन्दमयं 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे' इति वाक्याद्ब्रह्म निर्दोषं
समरूपमस्तीति चेद्भगवत्कृपया वेद जानाति तं सन्तं भक्तं शुकादितुल्यं ततः शुद्ध-
ब्रह्माङ्गीकर्तृत्वरूपकारणाद्बिदुः श्रुतयो भक्तां वेत्यर्थः । अनेन श्रुत्यैवानन्दमयस्य विकारि-
रित्ये निरस्ते मयद्रूपत्ययोत्र न विकारे इति सिद्धम् । तर्हि मयद्रूपत्ययः कस्मिन्नर्थे इत्या-
कांक्षायां प्राचुर्येण मयडत्रेति भगवानाह 'विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या' इति स्वनिःश्व-
सितरूपसूत्रेण । ननु यो देहः स आत्माधिष्ठित इत्यत्रात्मा क इति आकांक्षायामाह तस्यैव
एव शारीर-आत्मेति । तस्यानन्दमयात्मनः शारीरः शरीरसम्बन्धी शरीराभिमानाति
यावत्, स एव मत्प्रत्ययः । ननु स क इत्याकांक्षायामाह यः पूर्वस्येति । य आत्मा पूर्वस्य
विज्ञानमयस्य स एवानन्दमयस्याप्यात्मेत्यर्थः । अत्र सर्वान्ते आनन्दमय एवोक्तः, न त्वान-
न्दमयादग्रे कश्चनोक्त इत्यानन्दमय एवानन्दमयस्यात्मा, अथ चान्नमयादेरपि, परन्तु तत्रा-
न्नमयादिरूपेण देहता, आनन्दमयरूपेणात्मता, अत्र त्वानन्दमयरूपेणैव देहता, आनन्द-
मयरूपेणैव चात्मतेति तात्पर्यम् । अत एव 'निर्दोषपूर्णगुणविश्रहश्चात्पतन्त्रो निश्चेतना-
त्मकशरीरगुणैश्च हीनः, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मे-
त्यादिना पुराणतन्त्रादिषु चानन्दरूपधर्मिणो धर्माणां चानन्दरूपत्वमेवोक्तमिति बोध्यम् ।
न च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रोक्तब्रह्मण एव सर्वात्मत्वमिति वाच्यम् । पुच्छरूपाव-
यवत्वेन धर्मित्वाभावात् सर्वात्मत्वाभावात् । तस्मादस्मदुक्तव्याख्यानमेव साधीयः ।

अत्र मायावाद्याचार्याः स्वकृतवेदान्तसूत्रभाष्ये त्वानन्दमयाधिकरणव्याख्याने ह्यान-
न्दमयशब्दस्थमयदो भगवन्निःश्वसितरूपविकारशब्दादिति सूत्रोक्तप्राचुर्यार्थकत्वमेकदेशि-
मतत्वेन योजितवन्तः ।

तत्र तत्रैतस्यैकदेशिमतत्वे तन्नाम गृहीतं स्यात्, यथा 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः'
'उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौड्लोमिः,' 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इत्यादिब्रह्मसूत्रे-
ष्विव, अथवा इत्येकदेशिन इति वा वदेयुः सूत्रकाराः । तस्मान्नैकदेशिमतमिदमिति ।

स्वसिद्धान्तं वदन्त 'इदं त्विह वक्तव्यम् । स वा एव पुरुषोन्नरसमयः' 'तस्माद्वा एत-
स्मादन्योन्तर आत्मा प्राणमयः' 'तस्मादन्योन्तर आत्मा मनोमयः' 'तस्मादन्योन्तर आत्मा
विज्ञानमय' इति च विकारेण मयद्रूपवादे सत्यानन्दमये एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव
मयः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति मान्त्रवर्णिकत्रह्माधिकारादिति चेत् । न ।
अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्ग इति वदन्ति ।

तत्र । वेदो हि भगवन्निःश्वसितभूतः । तदर्थश्च भगवदुक्त एव प्रामाणिकः, स्वाभिप्राय-
स्य स्वनैव ज्ञायमानत्वात् । अत एवोक्तं ' किं विषत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चने'त्येकादशस्कन्धे भगवता । स स्वाभिप्रायस्तु भगव-
तैव स्वनिःश्वसितरूप ' विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या'दिति सूत्रेण प्रकटित एव । एवं
च सति तदभिप्रायविरुद्धा मायावाद्याचार्योक्ता श्रुत्यभिप्रायसराणिः कस्यास्तिकस्य प्रेक्षा-
वत् आदरणीयतामुपेयात् ।

अथवा, अन्नरसमयादिषु विकारे मयडपि नास्ति येन तत्प्रवाहपतितानन्दमयशब्दस्थोपि
मयद् विकारार्थतामवलम्बेत, किन्तु सर्वत्र प्राचुर्य एव मयडिति भगवदभिप्रायः । न चात्र
किं प्रमाणमिति वाच्यम् । ' विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्या'दिति भगवन्निःश्वसितरूप-
सूत्रस्यैव प्रमाणत्वात् । न ह्यनेन सूत्रेणानन्दमयशब्दस्यमयट एव प्राचुर्यार्थकत्वमुच्यते,
किन्त्वन्नरसमयाद्यानन्दमयान्तशब्दस्यसर्वमयटामपि । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अपरञ्च,
' विकारशब्दादिति चे'दिति सूत्रभागेन पूर्वज्ञानमयादिषु यथा विकारे मयद्, तथानन्द-
मयेपि विकारे मयडित्यन्नमयादारभ्यानन्दमयान्तं विकारे मयटं पूर्वपक्षत्वेनानूद्य 'नेती'त्य-
नेनेमं पक्षं निविध्य ' प्राचुर्या'दिति सामान्यत एव समाधानमुक्तं सर्वमयड्विषयकत्वेन ।
आनन्दमयशब्दस्यमयडर्थमात्रविषयकत्वे 'विकारशब्दादिति चेन्नात्र प्राचुर्या'दित्येव सूत्रितं
स्यात् । न च 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यानन्दमयप्रकरणादन्नशब्दानुक्तिः । एवमप्यन्नरस-
मयादिस्वमयड्विकार इत्यस्वार्थस्यानागमनात् विज्ञानमयान्तं मयड्विकार इत्यत्र प्रमाणाभावात् ।

अथ चान्नरसमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः इत्युक्तम् । तच्च 'स एतावानासे'त्यादि-
श्रुतेरिष्टापत्तिग्रस्तम् । न च तर्ह्यानन्दमय एव को विशेषः । 'स एकाकी न रमते, स द्वितीय-
मेच्छ'दित्यादिश्रुतेः क्रीडार्थमेव सर्वरूपेण प्राकट्यं भगवतः । सा क्रीडा तु तारतम्याभावे
रसालतां नापद्यत इत्यन्नरसमयादिषु केवलसत्त्वक्रियाशक्तिप्रधानसत्त्वक्रियाज्ञानोभयविशिष्ट-
सत्त्वविशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिविशिष्टसत्त्वरूपेण सच्चिदानन्दरूपेण पूर्णफलरूपसच्चिदानन्दरूपेण
चानन्दमयस्य आविर्भावविशेषात् । तस्मादन्नरसमयादीनामपि ब्रह्मत्वेस्माकं न कापि हानिः ।

यदपि पुनस्तत्रैव तैरुक्तं 'अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्या-
न्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वाद्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते,
तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतमक्रियाप्रसङ्गा'दिति पूर्वपक्षीकृत्य, 'अ-
त्रोच्यते । यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्तर आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्द-
मयस्य ब्रह्मत्वम् । यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते 'तस्य मियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः
पसः, प्रमोद उत्तरः पसः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति । तत्र यद्ब्रह्म
मन्त्रवर्णं प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति तदिह 'पुच्छं प्रतिष्ठे'त्युच्यते, तद्विजिज्ञापयिष्यै-
वान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः कल्पन्ते, तत्र कुनः प्रकृतहानामकृतमक्रि-

याप्रसङ्ग इति । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते, अन्नमयादीना-
मिव, 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृ-
तत्वादिति ब्रूमः इति ।

तदपि न । प्रियादीनामवयवत्वं कल्पितमिति श्रुत्योच्यते, स्वतो वा । नाथः । तादृ-
शश्रुतेः प्रचरद्रूपैकादशशाखास्वनुपलभ्यमानत्वात् । उत्सन्नशाखाश्रुतिषु तु कल्पितत्वभ्रमस्य
जागरूकत्वात् । न च श्रुतयोपि कल्पयन्त इत्यत्र किं प्रमाणम् । 'वर्णानां द्वापरे ध्वंसः सङ्की-
र्यन्ते तथा प्रजाः । द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ । द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो
नाधिगम्यते । अनिश्चयाधिगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदश्च जायते'
इत्यारभ्य 'कृच्छ्रादर्थः प्रसिध्यती'त्यन्तेन पूर्वोक्तपुक्ता 'द्वापरे सर्वभूतानां कायाः क्लेशपुर-
स्कृताः । लोभान्नाभिर्भागपुच्छं तत्त्वानामविनिश्चयः । ऐदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां सङ्करस्तथा ।
दुरदृष्टैर्दुरधीतैर्दुराचारैर्दुरागमैः । विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजानां जायते भ्रम' इति मत्स्यपुराणी-
यमन्वन्तरकल्पीयश्रीमत्स्योक्तप्रघटकस्थलोभजनितवेदशास्त्रप्रणयनोक्तेरेव प्रमाणत्वात् । न च
तर्ह्युत्सन्नशाखास्येयं श्रुतिः कल्पिता नेयं कल्पिवेति कथं ज्ञेयमिति वाच्यम् । प्रचरद्रूपैकाद-
शशाखाश्रुतीतिहासपुराणगीतैकादशस्कन्धस्यसाक्षाद्भगवदुक्तिसंवादित्वासंवादित्वाभ्यां कल्पि-
तत्वाकल्पितत्वयोर्ज्ञायमानत्वात् । नान्यः । स्वतःकृतकल्पनाया निःश्वसितमूलकत्वाभावेनाप्र-
माणत्वात् । तस्मात् प्रियशिरस्त्वाद्यवयवा ब्रह्मणि पारमार्थिका एव, न कल्पिता इति सारम् ।

अथावयवत्वेनोक्तेरप्रधानत्वेन प्रतीयमानस्यापि 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रोक्तब्रह्मण
एव प्रधानत्वं प्रकृतत्वादिति यदुक्तं, तदपि न । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र सर्वकामभोग-
रूपप्राप्तिविशिष्टं 'ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्र विपश्चिद्ब्रह्मत्वेनोक्तं परब्रह्म फलम्, साधनशेषब्रह्म तु
ज्ञानद्वारा तत्प्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन कारणम्, साक्षात्कारणं तु तादृशयोग्यतावति
भगवत्कृपया परमंक्तिप्रादुर्भावः । एवं च साक्षादिष्टतत्त्वात् परमेव प्रधानं, पुच्छत्वेनोक्तं
ब्रह्म तु स्वज्ञानद्वारा तत्र योग्यतामात्रसम्पादकत्वेनापेक्षितत्वाद्प्रधानम् । एवञ्च, 'गौणमु-
ख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय' इति न्यायात् परमेव प्रकृतं मुख्यतयेति क पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म
मुख्यतया प्रकृतम् । अत एव यथा पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मोपक्रमे गौणतयैव निर्दिष्टं, तथैवो-
पसंहारेऽपि पुच्छत्वेन निर्दिष्टं गौणत्वज्ञापनयैवेति दिक् ।

अथवानन्दमयस्य युक्तिभिरप्रधानब्रह्मत्वस्थापनपूर्वं यत् पुच्छब्रह्मण एव प्रधानत्व-
मुक्तं मायावाद्याचार्यैस्तर्क व्यासाभिप्रायेण स्वातन्त्र्येण वेति पृच्छामः । तत्र नाथः । 'ब्रह्म
पुच्छ'मित्यत्रोक्तं ब्रह्मैव प्रधानत्वेन यदि व्यासाभिमतं स्यात्, अथवानन्दमयमशुद्धत्वा-
द्प्रधानत्वेनाभिमतं च स्यात्, तदानन्दमयाधिकरणं विरचितमेव न स्यात्, विकारार्थकमय-
दप्रत्ययान्तत्वेनानन्दमयशब्दे शुद्धब्रह्मवाचकत्वसन्देहाभावात्, 'सन्देहेऽपि न्यायेन मृष्टचिरिति
सिद्धान्तविरचनेपि नानन्दमयो विकारार्थप्रत्ययान्तशब्दादित्येव कृतं स्यात् । आनन्दमये

प्रधानब्रह्मत्वस्यैव निषेध्यत्वात् । न च पुच्छत्वेनोक्ते ब्रह्मणि (अ?) प्रधानब्रह्मसन्देहनि-
राकरणार्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । तदा 'ब्रह्म प्रधानमभ्यासा'दित्येव सूत्रितं स्यात्, 'न
त्वानन्दमयोऽभ्यासा'दिति । न द्वितीयः । स्वातन्त्र्येण कृतस्य वेदव्याख्यानस्य 'शङ्करः शङ्करः
स्या'दित्यादि वचनैः शङ्करस्य शङ्करत्वात् । 'त्वं च रुद्र महाबाहो' इत्यादिवचनोक्तव्यामोहै-
कप्रयोजनत्वात् । भगवज्ज्ञानकलावतारस्य श्रीमतो व्यासस्य वेदपुराणविभागकरणवेदार्थ-
विचारेतिहासकरणार्थमेवावतारात्तदुक्तवेदार्थस्य व्यामोहनार्थत्वाभावात् व्यामोहकशास्त्रकर-
णार्थं व्यासावतार इति कुत्रापि पुराणादिषु प्रतिपादितत्वाभावाच्चेति सर्वं भयम् ।

यत्पुनस्तैरुक्तं 'नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्मणि विहायमानेन प्रकृतत्वं हीयते ।
आनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वा'दिति पूर्वपक्षीकृत्य, 'अत्रोच्यते, तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आ-
त्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं
' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रेव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुम् । ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानन्दमयवाक्ये,
ब्रह्मशब्दसंयोगाभावा'दिति ।

तदपि न । यथा मृत्तिकापिण्डस्यैकत्वेपि प्रचुरमृत्तिकामयो घटोऽवयवी, स्वल्पमृत्तिकामयी
कन्धाकारग्रीवावयवो, यथा च सुवर्णस्यैकत्वेपि प्रचुरसुवर्णमय्यश्वप्रतिकृतिरवयवी, स्वल्पसु-
वर्णमयी पुच्छप्रकृतिरवयवः, तथा तदेवानन्दमयप्रचुरानन्दरूपेणावयवी, स्वल्पानन्दाक्षररूपे-
णावयव इत्यसामञ्जस्याभावात् । किञ्च, ब्रह्मशब्दसंयोगात् ब्रह्मनिर्देशो 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्य-
त्रैवाश्रयितुं शक्यत इत्युक्तं, तदपि न । यतो ब्रह्मनिर्देशो नाम ब्रह्मत्वमात्रकथनसुत प्रधान-
ब्रह्मत्वेन । तत्र ब्रह्मत्वाश्रयणेस्माकं न क्षतिः । प्रधानब्रह्मत्वं तु नाश्रयितुं शक्यते । अन्न-
रसमयमारभ्य विज्ञानमयान्तं पुच्छत्वेनोक्तानां सर्वेषामेव यदि प्राधान्यमाश्रितं भवेत्, तदात्रापि
पुच्छप्राधान्यमाश्रीयेत् । तथा तु नाश्रितम् । अतोत्रैवाकस्मात्तथाश्रयणे भवदुक्तार्थजरतीयन्याय-
विरोधः । तस्मान्मयदन्तप्राधान्यनिरूपकरूपकरणे आनन्दमयस्यापि मयदन्तत्वात् प्राधान्यं
न पुच्छब्रह्मण इति ज्ञेयम् ।

यदपि तैरुक्तम् 'अपि च, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्युक्त्वेदमुच्यते 'तदप्येव श्लोको
भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो
विदु'रिति । अस्मिन् श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं, भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्भ्रम्यते
'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का
युक्ता । मियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वा'दिति ।

तदपि न । अन्नरसमयमारभ्य विज्ञानमयान्तमुक्तानां श्लोकानां तत्तन्मयदन्तस्तावक-
त्वेनोक्तत्वाद्त्रापि मयदन्तानन्दमयस्तावकत्वमेव 'असन्नेव स भवती'ति श्लोकस्यापि वस्तुं
योग्यत्वात् । न चानन्दमयो ब्रह्मशब्दवाच्यो न भवतीति कथमस्मिन् श्लोके ब्रह्मशब्देन वस्तुं
शक्यत इति वाच्यम् । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रोक्तपरिवरणतयोच्यमानब्रह्मणा विपश्चिते-

स्यत्र ब्रह्मणेति पदेनोक्तानन्दमये ब्रह्मशब्दवाच्यत्वस्य डिण्डिमवादितत्वात् । उक्तरीत्यास्य श्लोकस्य मयडन्तस्तावकत्वे सत्येतच्छ्लोकस्यब्रह्मपदेन मयडन्तस्यैवोक्तावेतच्छ्लोकरूपश्रुते-
रपि मयडन्तस्य ब्रह्मपदवाच्यत्वे प्रमाणत्वाच्च । अथ प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्व-
लोकप्रसिद्धत्वाद्वावाभावशङ्का न युक्तेत्युक्तम् । तत्राक्षरब्रह्मणोपि वेदप्रसिद्धत्वात्तत्रापि
भावशङ्काया अयुक्तत्वमित्यस्माभिरपि वक्तव्यत्वात् । किञ्च, ब्रह्मविषयकभावाभाववेदनज-
गुणदोषबोधनार्थं हि श्लोकोऽर्थं स किं नास्तिकं प्रत्युच्यते, अथवास्तिकं प्रति । तत्र नाद्यः ।
नास्तिकस्य त्वेतादृशवचनसहस्रेषुक्ते ब्रह्मविषयकभावाभावगुणदोषयोर्नस्यनागमनात् ।
नान्त्यः । आस्तिकस्यापि वेदोक्तत्वेन ब्रह्मणो निश्चयात् भावाभावज्ञानासम्भवात् । न च
श्रुतिप्रसिद्धेपि ब्रह्मणि नास्तिकयुक्तिश्रवणजन्यविपरीतमतेः पुरुषस्य ब्रह्मविषयकभाव-
सन्देहः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमयं श्लोक इति वाच्यम् । तर्हि प्रियमोदादीनां लोकप्रसिद्धे-
प्यानन्दमये नास्तिकयुक्तिश्रवणजन्यविपरीतमतेः पुरुषस्यानन्दमयब्रह्मविषयकभावाभावस-
न्देहनिवृत्त्यर्थमेवायं श्लोक इति अस्माभिरपि वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च, प्रियमोदादीनां
लोकप्रसिद्धत्वेत्येतदवयवविशिष्टात्मरूपावयवी न प्रसिद्ध इति तादृशावयवविषयकसन्देहनिवृ-
त्त्यर्थमयं श्लोक इत्यपि वक्तुं शक्यते प्रतिवादिनं प्रतीति न किञ्चिदेतत् । वस्तुतस्तु यथास्य
श्लोकस्यार्थस्तमयोचामैव । श्रीमदसम्पाचार्यचरणस्तु 'सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्र सहशब्द-
योगाद्ब्रह्मप्रधानतृतीयोक्ता । एवं च भोगकरणे परब्रह्माप्रधानमित्यागतम् । तत्र भ-
क्तिसिद्धान्तानभिज्ञस्य 'कस्यचिदेतादृशपरब्रह्मविषयकभावाभावशङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमयं
श्लोक इत्याहुः ।

यदपि पुनस्तैर्हक्तं 'कथं पुनः स्वप्रधानं सद् ब्रह्मानन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते,
'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति' इति पूर्वपक्षीकृत्य, 'नैप दोषः, पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं
लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते, तेन नावयवत्वम्, 'एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुत्यन्तरादिति ।

तदपि न । पुच्छवत्पुच्छमिति हि लक्षणिकोर्थः । सा लक्षणा तु मुख्यार्थवाधे
भवति । न चात्र मुख्यार्थवाधः । हंसावतारे श्रीमद्ब्रह्माहायवतारे चाक्षरब्रह्मणः पुच्छत्वस्य
सम्भवात् । अत एवोक्तं श्रीमदसम्पाचार्यचरणैर्भागवततत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे 'हंसा-
कृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मन' इति । अथ लौकिकानन्दजातस्य ब्रह्मप्रतिष्ठापरायणमे-
कनीडमित्येवं या विवक्षा, सापि न साधुतरा । अलौकिकब्रह्मरूपानन्दमयनिरूपणप्रकरणं
हेतत् । एवं च ब्रह्मरूपानन्दमयस्यैवापमाधार इति युक्तम् । न चानन्दमयस्य ब्रह्माधारत्वे
ब्रह्मण एव प्रधान्यमायातीति वाच्यम् । 'घाम देहे गृहे रश्मा'विति कोपाद्दामशब्दस्य
देहगृहरश्मिरूपाश्चत्वारोऽर्थः । एवञ्च, देहगृहरश्मिरूपत्वे ब्रह्मणो न प्रधान्यमायाति ।
देहगृहरश्मिषु देहगृहरश्मिवतामेव प्रधानत्वस्य दृश्यमानत्वात् ।

यदपि तैरुक्तम्, 'अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्, निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसागोचरत्वाभिधानात् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चे'ति ।

तदपि न । ब्रह्म सविशेषं निर्विशेषं वा न लौकिकप्रमाणगम्यम्, किन्तु श्रुत्यैकसमधिगम्यम् । श्रुतिश्चातिप्रमाणतया । भगवन्निःश्वसितत्वात् । तदुक्तास्श्रूयादिवाक्यैर्यथा ब्रह्मणि निर्विशेषत्वमङ्गीकर्तव्यम्, तथा तदुक्तं ' विश्वतश्चश्रुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पा' दित्यादिवाक्यैः सविशेषत्वमप्यङ्गीकर्तव्यमेव । न च विरोधः । लोकविलक्षणब्रह्मणि विरोधाभावात् । अत एव ' नैषा तर्केण मतिरापनेये' स्यादिश्रुतिः । अत्राधिको विचारस्त्वस्मदाचार्यतनुजरत्नकृतविद्वन्मण्डनारूपग्रन्थे द्रष्टव्यः, विस्तरभिया नेह तन्यते । न च ' यतो वाच ' इत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । अस्या हि श्रुताववाङ्मनसागोचरत्वं यथोच्यते, तथानन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति वाङ्मनोगोचरत्वमप्युच्यते । एवं च वाङ्मनसागोचरत्वं तद्गोचरत्वं च प्रकारभेदेन वक्तव्यम् । स प्रकारस्तु जीवेच्छया वाङ्मनोगोचरो न भवति, स्वेच्छया तु वाङ्मनसागोचरो भवतीत्यादिरेवेति न काप्यनुपपत्तिः ।

यदपि तैरुक्तं ' अपि चानन्दमयस्य इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते, प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यत्वव्यपेक्षत्वात् । तथा च 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति भूमिं ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपलभ्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दस्य भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे ' त्यानन्त्यश्रुतेः । ' एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति च श्रुत्यन्तरा'दिति ।

तदपि न । अत्रे ' रसो वै स ' इत्यनेनानन्दमयस्य रसरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् रसस्य च संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विविधत्वात् विप्रयोगस्य च दुःखात्मकत्वात् दुःखसम्भेदश्चानन्दमये श्रुत्यैव प्रतिपाद्यत इति नास्मात् तत्र भवद्वचनावकाशः । न च जीवतुल्यतापत्तिः । कर्मजन्यदुःख एव जीवतुल्यतापत्तेः । अत्र तु दुःखं स्वरूपभूतमेवेति जानीहि । न च रसो नाम तस्मिहेतुरानन्दकरो मयुराम्ळादिः प्रसिद्धो लोके 'रसमेवायं हि लब्धवानन्दी' सुखी भवति हि तत्रार्थः कारिष्यत इति वाच्यम् । सम्भवति शक्यार्थदेव लासणिकार्थस्यान्याप्यत्वात् । न च तर्हि रसशब्देन सामान्यत उक्तेः 'सर्वरस'इति श्रुत्यन्तराद्याम्लादिरसरूपताप्यानन्दमयस्य स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मत्वात्स्वरूपतायां शृङ्गारादिरसस्यापि सर्वमध्ये प्रतिष्ठत्वात् शृङ्गारसरूपताया अपि सिद्धत्वात्, परन्तेतावान् विशेषो यदम्लादिरसरूपोक्षरब्रह्मरूपजगद्रूपेण, पुरुषोत्तमरूपेण तु शृङ्गारादिरसरूप एव । अथ 'नान्यत् पश्यती'-त्यादिश्रुतिरुपलभ्येतेति यदुक्तं, तत्र 'नान्यत्पश्यती'त्यादिश्रुतिस्तु स्वरूपतदन्तर्गतधर्मान्यधर्मदर्शनश्रवणज्ञानान्येव निषेधति, न स्वरूपान्तर्गतधर्मदर्शनश्रवणज्ञानान्यपीति न सा श्रुतिरुपलभ्यते ।

कश्चिच्चन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यतां ज्योतिरहं विरजा विपा-
प्मा भूयासं स्वाहे'त्यनेन महानारायणोपनिषदुक्तविरजाहोमीयमन्त्रेण स्वानन्दमयस्य शुद्धि-
कथनादशुद्धत्वनिश्चयेन न शुद्धब्रह्मत्वम्, किन्त्वशुद्धब्रह्मत्वमेवेति दूषणान्तरमाह ।

तत्रापि ब्रूमः । यथा 'द्वुपदादि च मुञ्चन्तु द्वुपदादि चेन्मुमुञ्चान' इति मन्त्रे 'आपः
शुध्यन्तु मैतस' इत्यत्र शुध्यन्तुपदस्य शोधयन्त्वित्यन्तर्भूतणिजर्थत्वम् । एवमेव 'ओमित्येका-
क्षरं ब्रह्मे'ति मन्त्रे 'गायत्रीं छन्दसां मातेर्दं ब्रह्म जुपस्व मे' इत्यत्र च जुपस्व जोषयस्वेत्य-
न्तर्भूतणिजर्थत्वमेव वेदभाष्ये सन्ध्याभाष्ये चोक्तम् । अन्यथा प्रथममन्त्रे मामिति पदस्यान-
न्वितत्वापत्तेः । द्वितीयमन्त्रेऽस्थ्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । एवमेवात्राप्यन्नमयादिभ्यो देवताभ्यः 'इदं
न ममे'ति त्यागस्य क्रियमाणत्वाद्ब्रह्ममयादीनां हविर्भागिदेवतात्वे सिद्धे शोधकत्वस्य सिद्धेः
शोधयत्वस्यासम्भवाच्छुध्यन्तामित्यस्य शोधयन्तामित्यन्तर्भूतणिजर्थत्वमेव सिध्यति । न चात्र
णिजर्थं प्रति किं कर्मेति वाच्यम् । सन्निहितो ज्ञानप्रतिबन्धकरजोगुणविशिष्टः पापविशिष्टोऽग्रे
वक्ष्यमाणैतद्वाक्योक्ताहंपदोक्तात्मशब्दवाच्यपदार्थः, तस्यैव कर्मत्वात् । यद्वा, 'व्यत्ययो बहुल'मिति
सूत्रान्मे' इति द्वितीयास्थाने पृष्ठी, 'गायत्रीं छन्दसां मातेर्दं ब्रह्मे'त्यत्र गायत्रीशब्दात् प्रथमार्थे
द्वितीयैव । तथा च पूर्वव्याख्याने 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यादिनान्नमयादीनां तपःसा-
धनोत्तरं ब्रह्मत्वेनानुभवस्य भृगोर्भृगुवल्यामुक्तत्वाद्ब्रह्मरूपा मे मत्सम्बन्धिनो मयि स्थिता
इति यावदीदृशा अन्नमयादयः, अग्रेवाच्यरजोविशिष्टपापविशिष्टात्मस्वरूपं कर्माभूतं शुध्यन्तां
शोधयन्तामित्यर्थः । द्वितीयव्याख्याने मे मामन्नमयादयः शोधयन्तामित्येवार्थः । एवञ्च
ज्ञानन्दमयस्याशुद्धत्वशङ्कापीति निपुणतरं निभालय । स्वत्सम्मतव्याख्याने तु शोधयेन्न-
मयाद्यानन्दमयान्तेषु स्वस्यैव शुद्धिसम्पादकत्वप्रतीतेरर्थविरोधः स्पष्ट एव । शुद्धिकर्मशुद्धि-
कर्त्रोरभेदस्य लोके शास्त्रे वा दृश्यमानत्वाभावात् । न चान्नमयाद्यधिष्ठातृदेवताः शोधिकाः,
शोधास्तवानन्दमयान्ता इति वाच्यम् । हविर्दानोद्देश्यकदेवतावाचकान्नमयादिपदानां
मन्त्रेऽनुपलभ्यमानत्वात् हविर्दानोद्देश्यकदेवतावाचकपदविशिष्टानामेव सर्वमन्त्राणां यज्ञादिषु
दृश्यमानत्वात् । यदि चान्नमयाद्यानन्दमयान्तपदानि देवतावाचकान्येवैत्युच्यन्ते, तदा
शुध्यन्तामिति पदस्य शोधयशोधकयोरभेदस्य दृश्यमानत्वाभावेन णिजर्थान्तरभावं विनार्थो
न चकृतं शक्यत इत्यस्मदुक्त एवार्थस्त्वयाप्यङ्गीकृत इति जितमस्माभिः । न च बह्विरेवात्र
देवतेति वाच्यम् । मन्त्रे तद्वाचकपदाभावात् । अन्नमयादिभ्यो देवताभ्य 'इदं न ममे'ति त्याग-
स्यैव सकलवैदिकशिष्टैः क्रियमाणत्वाच्चेत्यलं पलायितानुसरणप्रयासेन ।

अथ त्रियादिभेदादानन्दस्य प्रतिशरीरं भिन्नत्वं, ब्रह्म तु प्रतिशरीरं न भिद्यते,

सत्यज्ञानानन्त्यश्रुतेः, 'एको देव' इति श्रुत्यन्तराच्चेत्युक्तम् ।

तदपि न । 'युदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति महा-
नारायणोपनिषच्छ्रुत्या ब्रह्मणोनन्तरूपत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वस्यापि श्रुत्युक्तत्वात् । 'सत्यं

ज्ञानमनन्तमित्यत्राप्यनन्तपदं देशतः कालतो धर्मतः स्वरूपतश्चानन्तत्वमेव व्रूते । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

यदपि तैरुक्तं 'न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते । 'यदेप आकाश आनन्दो न स्यात्, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तदा तत् 'उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, मियशिरस्त्वादिहेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाद्यदेप आकाश आनन्दो न स्या'दित्यादिर्ब्रह्मविषयप्रयोगः, न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्य'मिति ।

तदपि न । परविवरणतयोक्तं 'सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति प्रतिपादितविपश्चित्त्वस्यानन्दप्रचुरत्वेन परमकाष्ठांपन्नफलरूपस्य मियशिरस्त्वादीनां कल्पितत्वे प्रमाणाभावान्नित्यसिद्ध-मियशिरस्त्वादिधर्मविशिष्टस्य परमफलतावोधनार्थमेव प्राचुर्यार्थकमयदप्रत्ययान्ततया निर्दिष्टस्यात एव प्रधानभूतस्य पश्चात्प्रयोजनाभावात् केवलप्रातिपदिकमात्रेणैवाभ्यस्तस्यैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यनेनोपसंक्रमणे प्रचुरानन्दत्वज्ञापनार्थं पुनरपि मयदन्ततयैवोपसंहारे कथितस्यानन्दमयस्यैवाभ्यासो 'यदेप आकाश आनन्दो न स्या'दित्यादिषु, न तु ब्रह्मविषयकः प्रयोग इति सिद्धम् । एवञ्च, ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तब्रह्मत्वस्यानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयत एवेति तैरुक्तं वाधितमेव । न हि सर्वत्राभ्यासे तेनैव शब्देनाभ्यास इति नियमः, किन्तु तद्वाचकशब्दैरेवाभ्यासः कर्तव्य इति सिद्धान्तात् । न चानन्दमयो नानन्दो येन प्रातिपदिकाभ्यासस्य तदभ्यासस्वभाव उच्येतेति दिक् ।

अथवाभ्यासो हि द्विविधः । शब्दतोऽर्थतश्च । तत्रानन्दमयशब्दतोऽभ्यासाभावेपि 'रसश्चोवायं लब्धवानन्दी भवति' 'यदेप आकाश आनन्दो न स्यात्' 'एष होवानन्दयाति' 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती'त्यर्थतोऽभ्यासस्य विश्वमानत्वात् पुनः पुनः कथनरूपोर्थतोऽभ्यासोस्त्येव । न ह्यर्थतोऽभ्यासो नाभ्यासः, किन्तु शब्दत एवाभ्यासोऽभ्यास इत्यत्र नियामकं किञ्चिच्छ्रुत्यादिकमस्ति ? किञ्च, श्रीमद्ब्रह्मासचरणानामभिप्रेतोऽप्यर्थाभ्यास एवात्र । यत आनन्दमयशब्दस्य पुनः पुनः कथनरूपाभ्यासमानन्दवृत्त्यां भृगुवृत्त्यां चापश्यन्तोपि श्रीमद्ब्रह्मासचरणा यदानन्दमयोऽभ्यासा'दिति सूत्रं कृतवन्तस्तच्चार्याभ्यासाभिप्रायेणैवेति स्फुटतरमेव । इदमेवाभिसन्धाय श्रीमदस्मदाचार्यैरिदमधिकरणं व्याचक्षार्षेः 'को होवान्मात् कः प्राण्याद्यदेप आकाश आनन्दो न स्यात् । एष होवानन्दयातीत्यानन्दयतीत्यर्थ इत्यर्थतोऽभ्यास' इत्युक्तम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । आनन्दमयशब्दार्थो ह्यानन्दविशेषणक-प्राचुर्यविशेष्यको न भवति । आनन्दप्राचुर्यस्य प्रधानापवानब्रह्मत्वाभावात् । आनन्दस्यैव ब्रह्मत्वात् । न चानन्देन प्रचुर आनन्दमय इति प्रचुरविशेष्यकोऽपि । व्याकरणानभिपत्तत्वात्

प्राचुर्यार्थकमयः प्रथमान्तादेव सुवन्ताद्विधानाच्च, किन्तु प्राचुर्येण प्रकृतानन्दस्तादृशानन्दो वा यस्मिन्निति वानन्दविशेष्यकस्तद्द्विशेष्यको वानन्दमयशब्दस्यार्थः । “ तत् प्रकृतवचने मयडिति सूत्रशब्दस्य वचनशब्दस्य भावार्थकाधिकरणार्थकल्युङ्गन्तत्वमङ्गीकृत्य प्रकृतमन्त्रमयं प्रकृतमन्त्रं यस्मिन् सोऽन्नमयो यज्ञ इत्युदाहरणद्वयं प्रदर्श्य उभयथापि सूत्रव्याख्यानस्य महाभाष्यकारैः कृतत्वात् । एवं च प्रचुरानन्दस्य तादृशानन्दाधिकरणस्य चानन्दत्वमेवेत्पानन्दीभवतीत्यादिनानन्दमयशब्दार्थ एवाभ्यस्त इति सुप्लुक्तं श्रीमदस्मदाचार्यचरणैरर्थतोऽभ्यास इति । नन्वधिकरणार्थकल्युङ्गन्तत्वपक्षेधिकरणस्यानन्दत्वाभाव आयातीति चेत् ? न । ब्रह्मवादे धर्मशर्मिणोरभेदादधिकरणस्याप्यानन्दत्वात् । वस्तुतस्तु ‘ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ’ ‘ स एको ब्रह्मण आनन्द ’ इत्यादिश्रुतिभिर्धर्मरूपानन्दरूपत्वं धर्मरूपानन्दत्वं च स्पष्टमेवोक्तमिति, न कस्याप्युक्तेरवकाशः । एवं च श्रीमतां व्यासचरणानां सिद्धान्तस्य सामञ्जस्ये सिद्धे मायात्रायाचार्यकृतं लक्षणावृत्त्याश्रयणपूर्वकमत्याग्रहेणानन्दमयाधिकरणस्य व्याख्यानं लोकव्यामोहनाथमेवेति विभावनीयं निर्मत्सरैरन्तर्वाणिभिरिति सर्वं चतुरस्रम् ।

यदपि तैरुक्तं ‘ यस्त्वं मयङ्गन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः ’ ‘ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति पूर्वपक्षीकृत्य, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति । विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मानमुपसंक्रामयितव्यानां प्रवाहे पतितत्वा’दिति ।

तदपि न । अन्नमयादिषु विकारे मयडिति पक्षस्य सर्वत्रान्न प्राचुर्यार्थक एव मयडिति वदन्निरस्माभिर्निरस्तत्वात् ।

यदपि तैरुक्तं ‘ नन्वानन्दमयस्योक्तोपसंक्रामितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेदिति पूर्वपक्षीकृत्य, नैव दोषः, आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेर्निर्दिष्टत्वात् । ‘ तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वादिति ।

तदपि न । आनन्दमयोपसंक्रमणे पुच्छाधारभूतब्रह्मोपसंक्रमो भवन्नपि स उपक्रमो ब्रह्मणो गौणत्वपुरस्कारेणानन्दमयस्य च प्रधानत्वपुरस्कारेणैव । ब्रह्मणः पुच्छरूपाङ्गत्वादाधारत्वाच्च । यस्माच्च तदन्तर्गततथैव ब्रह्मप्राप्तिरत एवानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामत्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्येतावदेवोक्तम् । प्रधानप्राप्तौ गौणप्राप्तेर्जायमानत्वात् । राजप्राप्तौ तदन्तर्वर्तिसेवकतद्गृहादिप्राप्तिरिव । ‘ यतो वाच ’ इत्यत्रापि “ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा’ नित्यनेन सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणोपि यत् आनन्दं आनन्दरूपत्वेनाकांक्ष्यं तद्विद्वान् कुतश्चन न विभेतीत्यर्थस्य प्रतीयमानत्वेन ब्रह्मणोऽप्राधान्यमेव । यदि ब्रह्मप्राप्तिद्वन्द्वमेव भयाभावे कारणत्वेन प्रतिपिपादयिषितं स्यात्, तदा ‘ आनन्दं ब्रह्म विद्वा’ नित्येवोच्येत श्रुत्या, तस्मात् ब्रह्मानन्दादपि भिन्न आनन्दः प्रतिपिपादयिषित इति पृथुया निर्देशो ब्रह्मण इति ।

यदप्युक्तं तैः ‘ या त्वानन्दमयसन्निधाने ‘ सोकापयत बहु स्याम् प्रजायेये’तीयं श्रुति-

रुदाहृता सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यनेन सन्निहितत्वेण ब्रह्मणा सम्बध्यमानानन्दमयस्य ब्रह्मतां बोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरग्रन्थस्य 'रसो वै स' इत्यादेर्नानन्दमयविषयतेति । ननु 'सोकामयते'ति पुल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते ! नायं दोषः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र पुल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ।

तदपि न । 'सोकामयते'त्यत्र हि तच्छब्दः, स तूत्सर्गेतः पूर्वोक्तमथानपरामर्शी । तत्र पूर्वोक्तमकारेण मथानं चानन्दमय एव, सन्निहितत्वेपि न पुच्छत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म मथानम् । एवं चानन्दमयपरामर्शेषु तच्छब्दः, न तु पुच्छब्रह्मपरामर्शीति ।

अथ पुल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यत इति पूर्वपक्षीकृत्य, नायं दोषः, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत' इत्यत्र पुल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिति समादधुः ।

तदपि न । तर्हि पुल्लिङ्गविशिष्टतच्छब्देनात्मा परामृश्यते, तद्वाचकश्चात्मशब्दः । एवं चातिव्यवहितात्मवाच्यपरामर्शो नोचितः, किन्तु सन्निहिततरानन्दमयस्यैव पुल्लिङ्गनिर्दिष्टस्यानन्दमयशब्दवाच्यस्य परामर्श एव । माधान्यं तु शब्दतोऽर्थतो युक्तितश्चानन्दमयस्यैवेत्यवोचामैवेति बोध्यम् ।

यत् पुनरपि तैरुक्तं 'या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति तस्यां मपडश्रवणात् मियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्चायुक्तमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव मियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् । वाङ्मनसगोचरातिक्रमथुतेः । तस्मादङ्गमयादिष्विवानन्दमयेपि विकारार्थ एव मयद्विशेषः, न प्राचुर्यार्थ' इति ।

तदपि न । भार्गववारुणविद्याया'भानन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यत्र मपडश्रवणेपि आनन्दशब्देनानन्दमयाभिधानात् । न ह्यानन्दमयो नानन्दः येन मपडश्रवणे आनन्दशब्दो नानन्दमयमभिदध्यात् । अपरञ्च, आनन्दमयशब्दार्थस्तु प्राचुरानन्द इति, प्राचुर्यं च मियमोदप्रमोदानन्दैः सामान्यविशेषानन्दरूपैरेवेत्यानन्दमयशब्दाक्षिप्तमियशिरस्त्वादिनामप्यागमनात् । अथ च 'रसो वै स' इत्यनेन रसरूपग्रहैव प्रतिपाद्यते, रसश्चालम्बनोद्दीपनविभावविशिष्टोऽनुभावव्यभिचारिभावविशिष्टश्च । एवं चालम्बनादिविभावे नाधिकानापक्षयोः प्रविष्टत्वान्मुख्यत्वाच्च सविशेषग्रहैवात्र प्रतिपिपादयिषितम्, न निर्विशेषमेव । वाङ्मनसगोचरत्वथुतिस्तु ब्रह्म जीवेच्छया तद्वाङ्मनसगोचरो, ब्रह्मेच्छया तु वाङ्मनसगोचर इत्यर्थ-परा अग्रे विद्वानिति वक्ति । सर्वत्रैव प्राचुर्यार्थं मयद्, न तु कुत्रापि विकार इति तु पूर्वमवो-चामैवेति नात्र पुनरपि यक्तव्यमिति संक्षेपः ।

यदपि तैः पूर्वोक्तमकारकं स्वाभिमतं सिद्धान्तं परिकल्प्य सूत्रार्थविरोधे प्राप्ते सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीत्युक्त्वा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विव-क्ष्यते, उत स्वमथानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते, उच्यते, 'आनन्दमयोभ्यासात्' ।

आनन्दमय इत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । 'असन्नेव स भवती'त्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दादिति चेत् न, प्राचुर्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न प्रधानत्वं ब्रह्मण इति षडुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते । नायं दोषः । प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्रायवचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां शिर आदि-पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरस्त्वादीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवमायापत्त्या 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्याह, नावयवविवक्षया, यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । तद्धेतुव्यपदेशाच्च । सर्वस्य च विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते । 'स इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चे'ति । न च कारणं सदब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव लपयते । अपराण्यपि सूत्रवाक्यानि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण लप्यादकानि द्रष्टव्यानीत्यन्तेन ग्रन्थेनानन्दमयाधिकरणसूत्राणि व्याख्यातानि ।

तत्रैवं व्याख्यानं तु न शब्दार्थे स्पृशतीति विस्पष्टमेव । न हि 'आनन्दमयोभ्यासा'दित्यत्रत्यानन्दमयशब्द आनन्दमय इत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति प्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यत इत्यर्थं, विकारशब्दादित्यत्रत्यविकारशब्दोवयवरूपार्थं, प्राचुर्यशब्दो वा प्रायापत्तिरूपं चार्थं, प्रतिपादयितुं शक्तः, शक्तिग्राहकाभावात् । सम्भवति वाच्यार्थं लक्षणाश्रयणस्यान्यायत्वाद्येति विचारकैः प्रेक्षावद्विचिचारणीयम् । अपि च, यदि सूत्रकारस्यायमेव सिद्धान्तोभिप्रेतः स्यात्तदा पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म प्रधानमभ्यासाद्विकारशब्दादिति चेन्न प्राचुर्यादिति । अपरञ्च, व्यासचरणास्तु चतुर्विंशत्यवतारमध्ये गणिताः, अत ईश्वररूपाः । मायावाद्याचार्यास्तु जीवरूपा इति जीवेश्वरोक्तिमध्ये ईश्वरोक्तेरेव प्रमाणत्वमित्यापि न मायावाद्याचार्योक्ताभिप्रायः प्रमाणम् । न च 'शङ्करः शङ्करः साक्षा'दिति मायावाद्याचार्या अपि शङ्कररूपत्वादीश्वरा एव, न जीवा इति वाच्यम् । तर्हि विष्णुशङ्करयोरभिनत्वदेकाभिप्रायस्यैव योग्यत्वात् व्यासाभिप्रायविरुद्धाभिप्रायकल्पनपूर्वकमत्याग्रहेण शब्दार्थत्यागं कृत्वापि यत् सूत्राणामन्यथार्थकरणं तज्जु 'शङ्करः शङ्करः साक्षा'दित्यादिवचनसिद्धशङ्करत्वानां मायावाद्याचार्याणां जगद्द्रव्यामोहकशास्त्रकरणकारणार्थं भगवताज्ञानां जगद्द्रव्यामोहनार्थमेवेति निश्चयात् । न च शङ्करो व्यामोहकशास्त्रकरणार्थं भगवताज्ञान इत्यत्र किं मानमिति वाच्यम् । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतध्यानि वितध्यानि दर्शयस्व महासुभ । प्रकाशं कुरु चात्मानम-प्रकाशं च मां कुरु । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अल्पायासं दर्शयित्वा मोहयाशु सुरेश्वरे'ति वाराहोक्तेः । अथ च, 'यदुक्तं हरिणा पश्चादुमायै प्राह तद्भरः । त्वामा-राध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कळया मानुषादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्दिमुखान् कुरु । मां गोपय येन स्यात् छष्टिरेपोत्तरोत्तरे'ति

पद्मपुराणीयभगवत्सहस्रनामस्तोत्रमध्येोक्तेः । अथ च ' मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । सर्वस्य जगतोप्यस्य मोहनार्थं कलौ युगे ' इति पद्मपुराणीयोत्तरखण्डीयोक्तेश्च प्रमाणत्वादिति कृतं पल्लवेन ।

यत्तु श्रीकण्ठाचार्यो ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रणवमत्र केचिदिति निगूढाभिसन्धिना स्वमतं च वदन् केचिन्मतत्वेनानन्दमयशब्देन शैवी चिच्छक्तिरुच्यते, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रत्यब्रह्मशब्देन शिवरूपं परं ब्रह्म चोच्यते इत्याह । शिवादित्यमणिदीपिकारूपतद्व्याख्याकारोप्यप्यदीक्षितोपीममेव पक्षं शिवादित्यमणिदीपिकायां स्वकृतानन्दलहर्याख्यग्रन्थे च महता प्रबन्धेन स्थिरीचकार ।

तत्र वदामः । ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रत्यब्रह्मशब्दः प्रणवपर इति यदुक्तं, तन्न किं चानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमिति श्रूयते तद्ब्रह्म न प्रणवः, ' असन्नेव ॥ भवती'त्यनन्तरश्लोके तदसत्त्वं मन्यमानस्य निन्दाश्रवणात् । प्रणवस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तस्यासत्त्वशङ्कानास्पदत्वादिति शिवादित्यमणिदीपिकाकारेणैव स्वमतानुसारेण तु दूषितमेव । अस्मन्मते तु ' असन्नेव स भवती'ति श्लोकस्त्वानन्दमयस्य भाव्यसद्ब्रह्मत्वशङ्कानिर्वर्तकः, न तु लोकवेदप्रसिद्धप्रणवाक्षरब्रह्मविषयकासत्त्वशङ्कानिर्वर्तकः । तयोर्लोकवेदप्रसिद्धत्वेनासत्त्वशङ्कानुदयादस्य वैयर्थ्यापातो भवेत् । न च तर्ह्येकस्यैव ब्रह्मणः परब्रह्मरूपानन्दमयरूपेण धर्मित्वं, गणितानन्दरूपाक्षरब्रह्मरूपेण च पुच्छत्वमिति न समञ्जसमिति वाच्यम् । ' स एतावानासे'ति श्रुत्या धर्मिधर्मरूपेण परब्रह्मैवाविर्भूतमिति श्रौतसिद्धान्तादसामञ्जस्याभावात् । अत एव गीतार्या ' तद्धाम परमं ममे'त्यत्रत्यदेहशृहरदिमवाचकधामशब्देनाक्षरब्रह्मणो धर्मत्वं, ममेति पदेन च स्वस्मिन् धर्मित्वं, भगवतैव स्पष्टीकृतम् । प्रणवोपि तद्वाचक इति सूत्रां धर्मरूप एव । एवं च ब्रह्म पुच्छेत्यत्रत्यब्रह्मशब्दस्य प्रणवपरत्वेऽक्षरब्रह्मत्वे वा नास्माकं क्षतिः । वस्तुतस्तु ब्रह्मशब्दस्य प्रणवपरत्वे प्रणवः पुच्छं प्रतिष्ठेत्येवोक्तं स्मात्, न तु सान्दिग्यार्थकब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति । किञ्च, ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मप्रकृतिप्रणववेदाक्षरब्रह्मवाचकत्वेन नानार्थकत्वेप्यक्षरब्रह्मरूपार्थस्यैव पुरःस्फुर्तिकत्वात् पूर्वोक्तप्रकारेण वाचकाभावाच्चाक्षरब्रह्मपरताया एवात्रसमञ्जसत्वात् प्रणवपरता, किन्त्वक्षरब्रह्मपरतैवेति ज्ञेयम् । अपरं चानन्दमयस्य पूर्वोक्तिरित्यापरब्रह्मत्वेन धामत्वेन सन्निहिततरस्याक्षरब्रह्मण एव पुच्छत्वेनाधारत्वेन च कथनस्य साधीयस्त्वाच्च ।

केचिच्च ब्रह्मशब्दवाच्यपरब्रह्मभिन्नं ब्रह्मशब्दवाच्यं यावत्तत्सर्वमेवात्र विवक्षितम् । तत्र त्रयं पुच्छं, 'पुच्छं पश्चात्प्रदेशे स्याल्लाङ्गुलेपि च कथ्यते' इति विश्वकोशात् पुच्छं पश्चात्प्रदेशः । एकं त्वाधारः । तत्र प्रकृतिरूपं ब्रह्मानन्दमयादतिदूरप्रदेशरूपम् । ततः सन्निहितपश्चात्प्रदेशरूपं, वेदरूपं ब्रह्म । ततोप्यक्षरब्रह्मवाचकत्वात्प्रणवरूपं ब्रह्मातिसन्निहितपश्चात्प्रदेशरूपं पुच्छशब्दवाच्यम् । प्रतिष्ठेत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठागृह्यरूपाधारः ' तद्धाम परमं ममे'त्युक्तत्वादृष्टरूपमक्षरब्रह्मानन्दमयस्यातिसन्निहितत्वात् गृहाधार इति वदन्ति । एवं

च, सर्वथापि 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रत्यब्रह्मशब्दवाच्यस्य गौणब्रह्मत्वमेव, न प्रधानब्रह्मत्व-
मिति बोध्यम् । अतः परमवशिष्यते परमव्योमापरपर्यायानन्दमयशब्देन चिच्छक्तिर्ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्यत्रत्यब्रह्मशब्देन तदाधारः परमशिवो भगवान्भारायणस्तदंशस्तदंशः कृष्णाद्याश्च
गर्वतीरूपा इत्युच्यते । उपबृंहणरूपकूर्मपुराणादिवायुसंहिताद्युपबृंहितश्वेताश्वतराद्युपनिष-
न्मन्त्रादिभिरेतादृशार्थस्यैव प्रतिपादितत्वादिति ।

तत्रापि ब्रूमः । 'वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्र शङ्कन भवेदपि । ऋषिभिर्निश्चिते तत्र
का शङ्का स्यान्मनीषिणा'मिति व्यासवचनं शिवतत्त्वविवेके तेनोदाहृत्यास्मदादिबुद्धिव्यव-
स्थापितवेदार्थापेक्षया ऋषिव्यवस्थापितवेदार्थस्य ज्यायस्त्वं प्रतिपादितम् । अस्मदपेक्षया-
धिकज्ञानवत्त्वात् । एवञ्च, यथास्मद्बुद्धिव्यवस्थापितवेदार्थापेक्षयापिर्व्यवस्थापितवेदार्थस्य
ज्यायस्त्वं, तथैवपिर्व्यवस्थापितवेदार्थापेक्षया ब्रह्मशिवादिव्यवस्थापितवेदार्थस्य ज्यायस्त्वम्,
ऋष्यपेक्षया तेषामधिकज्ञानवत्त्वात् । एवमेव ब्रह्मशिवादिव्यवस्थापितवेदार्थापेक्षया पूर्ण-
पुरुषोत्तमरूपश्रीकृष्णव्यवस्थापितवेदार्थस्य ज्यायस्त्वम्, पूर्णपुरुषोत्तमापेक्षया तेषां ज्ञानस्य
न्यूनत्वात् । अत एव 'सवनशस्तदुपार्थ्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः । कवय आनतकन्धर-
चिताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वा' इत्यनेन शक्रशर्वपरमेष्ठ्यादीनां भगवत्तत्त्वज्ञानेऽज्ञानमुक्तं
श्रीभागवते । एवं च सर्वावतारावतारमूलभूतेन सारस्वतकल्पप्रकटेन सर्ववेदपुराणादिवि-
भागकरणेनाप्यजातचित्तप्रसादस्य श्रीमतो व्यासस्यापि चित्तप्रसादजनकेन श्रीभागवतोक्तेन
भगवता श्रीदेवकीनन्दनेन 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह'मित्यनेन गीता-
याम्, अथ च ' किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो
द्वेद कश्चने'त्यनेन श्रीभागवतैकादशस्कन्धे स्वस्यैव परमकाष्ठापन्नवेदहृदयज्ञानं, स्वाति-
रेक्तस्य च वेदहृदयाज्ञानमुक्त्वा सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः, मदन्यो न वेद्य इत्येवकारेण विशेष्यसङ्ग-
त्त्वादन्ययोगव्यवच्छेदकेन गीतायाम्, अथ ' मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते हाहं,
रतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदे'त्यनेनैकादशस्कन्ध एव च विधानाभिधाष्टत्ति-
प्रतिपादनविकल्पकरणतदपोहनविषयकस्य सर्वस्यापि वेदस्य स्वप्रतिपादकत्वमुक्तं, गीतावा-
क्यस्य ' अहमेव वेद्य' इत्यनेन गीतायां निश्चयवाचकदिशब्देनैकादशस्कन्धे च स्वातिरिक्त-
प्रतिपादकत्वाभावश्च वेदस्योक्तः । तथा चानन्दमयशब्दस्य शैवचिच्छक्तिवाचकत्वं ब्रह्मश-
ब्दस्य परमशिववाचकत्वं च स्वपुण्यायमाणमेव । सर्वेषामपि वेदशब्दानां 'महमेव वेद्य' इत्यनेन
सामान्योक्त्या सर्वविधवृत्त्या 'मामभिधत्ते' इति वाक्येनाभिधयापि श्रीदेवकीनन्दनेन स्वप्रति-
पादकत्वस्यैवोक्तत्वात् । कस्मिन्नप्युपबृंहणेनमयादिष्वानन्दमयशब्देन शैवचिच्छक्तिरुक्तेति
कण्ठरवेणानुक्तत्वाच्च । श्रीभागवतरूपोपबृंहणे तु वेदस्तुस्तौ वेदैरेव 'पुरुषविधोन्वयोत्र चरमो-
न्नमयादिषु यः सद्सतः परं त्वमय यदेव्वशेषामृत'मित्यत्रानन्दमयस्य भगवत्त्वमुक्तं कण्ठर-
वेणैव । अस्य श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रोक्तपुच्छब्रह्मपरतया योजनं तु पूर्वोक्तप्रका-

रेणानन्दमयस्य प्राधान्यस्थापनेन पुच्छरूपब्रह्मणोऽप्राधान्यस्थापनेन च निरसनीयम् । एवं च नानन्दमयशब्देन शैवी चिच्छक्तिरायातीति न किञ्चिदेतत् ।

न च भागवतप्रमाणमिति वाच्यम् । शिवतत्त्वविवेके कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प-
दीशे यद्व्यक्षरं नाम गिरैरितमित्यादिश्रीभागवतश्लोकानां प्रमाणत्वेनोपन्यासात्तेनैव प्रमाणत्वा-
ङ्गीकारात् । ननु वैष्णवैर्भागवतं प्रमाणमुच्यते इति तत्प्रमाणीकृत्य भागवतवचनैरेव
वैष्णवमुखमुद्रणं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण भागवतवचनोपन्यासः कृतः शिवतत्त्वविवेककर्त्रा, न
तु तत्प्रमाणीकृत्य कृत इति वाच्यम् । एवंप्रकारेण शिवतत्त्वविवेकलिखनाभावात् ।
एतादृशाभिप्रायेण लिखने संवत्सरप्रदीपाद्यतिप्राचीनगौडनिबन्धेषु हेमाद्र्यादिदक्षिणात्ययति-
क्षेमेन्द्रप्रकाशादिकाश्मीरदेशीयनिबन्धेषु स्मार्तभट्टाचार्यकृतस्मार्तनिबन्धेषु च श्रीभागवतवचन-
निचयलिखनात् श्रीभागवतप्रामाण्यस्य ब्रह्मणापि दूरीकर्तुमशक्यत्वात् । न च व्यासचित्त-
प्रसादसम्पाकत्वादि भागवतोक्तमर्थवादरूपमिति वाच्यम् । 'पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति
नराधमाः । तैरर्जितानि पुण्यानि तद्देव भवन्ति हि । समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधमः ।
पुराणान्यर्थवादेन ह्युभ्ररकमश्नुते ।' 'अहो हि वाक्ये चतुरक्षरे द्वे पुण्यस्य पापस्य निदानभूते,
उच्चारणादेव वृणां मुनीन्द्रा नारायणश्चेति तथार्थवाद' इत्यादिबृहन्नारदीयप्रथमाध्याय-
वचनैः पुराणेष्वर्थवादत्वोक्तेर्निषिद्धत्वात् । न चैतदप्यर्थवादरूपमिति वाच्यम् । यत्र यत्क-
थनादौ पापोत्पत्तिश्रवणं तत्र वाक्येऽर्थवादत्वकथने 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपु-
रुषं, स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मसु गर्हित' इत्यादिवाक्यानामस्माभिरप्यर्थवादत्वस्य
वक्तव्यत्वेन सन्ध्याषण्डनयागादिधर्माणां नित्यत्वाभावापत्तेः । तस्माद्यस्मिन् वाक्ये यत्करणे
यत्कथनादौ वा पापोत्पत्तिरुच्यते, तद्वाक्यस्यार्थवादत्वरूपकथनं सर्वधर्ममार्गनाशकमेव ।
एतद्विभ्रवाक्य एवार्थवादत्वकथनं कदाचित्सामञ्जस्यमाप्नुयात् । वस्तुतस्तु तत्राप्यर्थवादत्व-
कथनं महासाहसरूपमेव । यतो हरिवंशे कलिधर्मायभविष्यकथने 'अर्थवादः परं ब्रह्म वेदार्थ
इति तं विदुः, अनिर्णितमविवृतात् दयाद्यमिव धार्यते' इति वचनेन वेदार्थेऽर्थवादत्वकथनं कळौ
करिष्यन्तीत्युक्तम् । ननु तर्हि पुराणान्तरोक्तार्थानामप्रामाण्यापत्तिरिति चेत् । न । सर्वपुरा-
णोक्तानामप्यर्थानां प्रमाणत्वात् । न च तर्हि भागवतोक्तार्थे को विशेष इति वाच्यम् । पर-
मकाष्ठापरार्थप्रतिपादकत्वस्यैव विशेषात् । न च स विशेषः कथं ज्ञात इति वाच्यम् ।
सर्ववेदविभागपुराणादिकरणेनापि व्यासचित्तप्रसादो न जातः, तदनु नारदोपदेशेन भक्ति-
योगपूर्वकमनःप्रणिधाने श्रीव्यासचरणैः कृते सति चित्तप्रसादो जातः, तदनन्तरं 'अपश्यत्
पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रया'मित्यादिना पूर्णपुरुषोत्तमदर्शनं जातम्, तदनु श्रीभागवतं
कृतम् । एवं च श्रीभागवते ये येष्यां उपनिबद्धास्ते सर्वेऽपि स्वसमानजातीयेषु परमाकाष्ठा-
पन्ना एवेति श्रीभागवतादेव ज्ञातत्वात् । एवं च न कस्यापि पुराणाद्युक्तार्थस्याप्रामाण्यम्
किन्तु तास्त्वस्यमात्रमेवेति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः । एतेनैव मायावाद्याचार्यकृततैचिरीयभाष्योक्तमेतच्छ्रुतिव्याख्यानं परास्तम् ।

अथाविदुषोप्रकृतत्वेप्यानन्दमयस्यैव सर्वान्तरात्मत्वात् विद्वदविदुषोरप्यन्तरात्मत्वेन वेदद्विद्विपयकप्रश्नानाह अथातोनुप्रश्ना इत्यादिना ।

अथातोनु प्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्यं । कश्चन गच्छति ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्यं । कश्चित्समश्नुता ३ उ इति ।

अथैतदनन्तरं यस्मादानन्दमय एव सर्वेषामान्तर आत्मलाभस्यैव च 'आत्मलाभान्न रं विद्यत' इति श्रुतेः परमपुरुषार्थत्वम्, अतो हेतोरनु ब्रह्मोपदेशानन्तरं प्रश्नाः शिष्यकृता इति शेषः । तानेव प्रश्नानाह उताविद्वानमुं लोकमित्यारभ्य कश्चित्समश्नुता उ इत्यन्तेन । उत अपि अविद्वान् 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्रोक्तत्वात् साधनशेषं ब्रह्म यो न जानाति सः अमुं लोकं प्रेत्य घदादीनां बुद्धिस्थवाचकत्वात् यत्रानन्दमयस्तिष्ठति, यत्र स्थित्वा सर्वकामभोगो यः पूर्वं 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्युचि परमव्योमशब्देनोक्तस्तं लोकं व्यापिवैकुण्ठं कश्चन कोपि गच्छति । अथवा, सर्वोविद्वान् गच्छति, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् विदुषमविदुषं प्रत्यवशिष्टत्वात् । आहो अथवा विद्वान् पूर्वोक्तं ब्रह्म जानन्नमुं पूर्वोक्तं लोकं कश्चित्कोपि समश्नुते मुञ्जेः ब्रह्मणा सह । अथवा सर्वोपि विद्वान् मुञ्जेः इत्यर्थः । एवं प्रश्नचतुष्टयम् । तत्र प्रश्नद्वयं तु कण्ठरवेणोक्तम् । प्रश्नद्वयं तु शब्दसामर्थ्यप्राप्तमिह द्वेषम् । यदा, प्रश्ना इति बहुवचनं भृगुवद्व्युक्तप्रश्नाभिप्रायेण योजनीयम् । ननु 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मविद एव परप्राप्तिरित्युक्तम्, अतो विद्वद्विपयक एव प्रश्न उचितः, न त्वविद्वद्विपयक इति चेत् ? न । ब्रह्मवित् परं प्राप्नोतीत्युक्ते अब्रह्मवित् परं न प्राप्नोतीति तु न प्रतीयते, ब्रह्मवित्पदोच्चरमेवकाराभावात् । तथा चाविद्वद्विपयकोपि प्रश्न उचित एवेति गृहाण । न च ब्रह्मज्ञानं विनापि परब्रह्मप्राप्तिरित्यत्र मानाभावः, तथा च कथमविद्वद्विपयकप्रश्नो घटत इति वाच्यम् । 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवे'दिदिति श्रीभागवतीयभगवद्ब्रह्मचनस्यैव ज्ञानाभावेपि परब्रह्मप्राप्तौ प्रमाणत्वादविद्वद्विपयकप्रश्नोपपत्तेः ।

एवं प्रश्नचतुष्टये कृते परप्राप्तौ विद्वद्विद्वत्त्वे न स्वतन्त्रप्रयोजके, किन्तु 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणते तेन लभ्य' इति श्रुतेर्भगवद्द्वरणमेव प्रयोजकम्, वरणं चेच्छाधीनमेवेति भगवदिच्छायाः सर्वमूलत्वं प्रतिपादयन् 'तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना 'सर्गः कारणसम्भूतिरिति लक्षणात् सर्वकारणरूपब्रह्माण्डरूपसर्गसुत्त्वा, 'विसर्गः पौरुषः स्मृत'इति लक्षणात् सर्गकार्यं विसर्गं वदन् सर्वत्र भगवदिच्छैव प्रयोजकेति प्रश्नचतुष्टयस्याप्युत्तरमाह सोऽकामयतेत्यारभ्य एष ह्येवानन्दयातीत्यन्तेन । सोऽकामयत । बहू ह्यं प्रजायिष्येति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य ।
 सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । (विज्ञानं
 चाविज्ञानं च ।) सत्यं चानृतं च संत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्या-
 चक्षते । तदप्येव श्लोको भवति । असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद्जा-
 यत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वा तत्सुकृतम् ।
 रंसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् ।
 यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयातीति ।

यतस्तस्मात् एतस्मादित्यत्रोक्तः सोऽकामयत इच्छां कृतवान्, कीदृशीमिच्छां
 कृतवानित्यत आह बहु स्यामिति । अनेकरूपः स्यामाविर्भवाभि । अथ च प्रजायेय
 प्रपञ्चे जन्मभाक् भवामीत्यर्थः । प्रपञ्चाधिकरणकप्रादुर्भावविषयिणीच्छा च जातेति ज्ञापितं
 तदा स आत्मा 'यस्य ज्ञानमयं तप' इति श्रुतेस्तप एवमेवं भविष्यामीत्यालोचनात्मकं ज्ञानं
 कर्मात्प्यत, तापितवान् । अन्तर्भावित्यर्थोऽयम् । सामान्यालोचने विशेषालोचनमपि कृत-
 वानित्यर्थः । यद्वा, धात्वर्थरूपविशेषस्य तपःशब्देनैवोक्तत्वात् सामान्यक्रियामात्रवाचकत्व-
 मेवात्प्यतेत्यस्य । तथा च कृतवानित्यर्थः । स पुनस्तपस्तस्वा तापयित्वा कृत्वा वा इदं
 सर्वं परिदृश्यमानमसृजत सृष्टवान् । अथ च यदिदं किञ्च । किञ्चन (न) वर्तते । तत्सृष्ट्वा
 तदेव सृष्टमेव जगत्प्रविशत् प्रविष्ट इत्यर्थः । पुनस्तदनुप्रविश्य सत् पूर्वचक्षुः मत्स्यमिति
 यावत्, त्यत् अमूर्तं चक्षुःमत्स्यभावावत्, निरुक्तं वाग्विषयं, अनिरुक्तमवाग्विषयमनु-
 भवैक्येयं ज्ञानं प्रेमादि सुखदुःखादि च, निलयनं स्थानभूतमनिलयनमाधारत्वाभावात्
 यत्तदपि, सत्यं यथार्थवचनमनृतं मिथ्यावचनं सत्यं सत्यरूपं ब्रह्माभवज्जातम् । यस्माच्च
 सत्यमभवत् सर्वमतो यदिदं किञ्च किञ्चिज्जातं तत् सत्यमिति परमार्थभूतम्, न तु
 मिथ्याभूतमिति ऋषय आचक्षते कथयन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवाद एव श्रुतेरभिमतः, न तु
 मायावाद इति ज्ञेयम् । यद्यपि सत्यं ब्रह्मैवेदं सर्वं जातम्, अतो नित्यत्वमागतमेव सृष्टौ,
 तदपि तथापि जगत्सत्यत्वसाधनार्थमेव ब्रह्ममाणः श्लोकोऽपि भवति वर्तते । तं श्लोक-
 माह असद्वा इदमग्र आसीदित्यादि । इदं परिदृश्यमानं जगद् वै निश्चयेन अग्रे भग-
 वत्कामात् पूर्वमसदविद्यमानमासीत् । वै निश्चयेन ततः सद्विद्यमानमजायत जातम् ।
 यस्मात्पूर्वमसत्तयेत् सज्जातं तदा ज्ञेयं तत्सदेव । अत्यन्तासतो विद्यमानत्वाभावात् । अत
 एतेन गीतायां भगवता 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत्' इति । तदात्मानं
 स्वयमकुरुतेति । तद् ब्रह्म स्वयमन्यानेपेक्षं सदात्मानं स्वस्वरूपमेव सर्वमकुरुत कृत-
 यत् । तत्र तिरोहितचिदानन्दांशस्वसदंशेन जडं, तिरोहितानन्दांशस्वसच्चिद्रांशाभ्यां जीवा-
 त्पनः, प्रकटस्वसच्चिदानन्दांशान्तर्पाभिणं कृतवदिति विवेक्तव्यम् । तस्मात्कारणात्तत्

वोक्तं सृष्टं सुकृतमिति सुकृतनाम्ना उच्यते कथ्यते ब्रह्मवादिभिरिति शेषः । अथ यस्मा-
 क्षरणाद्वै निश्चयेन । तत् सुकृतं सृष्टानन्यसहायेन स्वनैवोपादाननिमित्तभूतेन स्वात्मना
 जतं रचितम् । अथ च रसो वै सः । स आत्मा वै निश्चयेन रसरूपो विभावानुभाव-
 यभिचारिभावसमूहरूपः, अत आलम्बनविभावरूपोपं जीवो रसं ह्येव हि निश्चयेन रस-
 नेव लब्ध्वा लाभत्वेन प्राप्य, न तु स्वकृतसाधनेन, आनन्दी आनन्दवान् भवति, सत्तां
 गामोति, नान्यप्राप्त्येत्यर्थः । यथात्रात्पुरुष' इत्युक्तत्वाद्नादुत्पन्नस्य शरीरस्यान्नमेव
 स्थितिसम्पादकं सुखकरं च, यथा च जलादुत्पन्नस्य मत्स्यादेर्जलमेव स्थितिकरं सुखकरं
 च, तथा तस्माद्रसरूपब्रह्मण उत्पन्नस्य चेतनस्य रसलभ एवानन्दाविर्भावः, तेनैव च स्वरूप-
 स्थितिरिति श्रुत्या सुसूक्तं रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी आनन्दवान् सन् भवति स्थितिं
 प्राप्नोतीति । तदेतदाह को ह्येवान्यादित्यादिना । को जीवो हि निश्चयेन अन्यात्
 प्राणधारणं कुर्यात्, न कुर्यादेव । यथेतस्य प्राप्तिर्न स्याच्चदा देहः पतेदेव । एतद्विप्रयोगस्य
 प्रकृत्यानलादपि तीक्ष्णत्वात् । ननु देहपतनमन्तर्ग्रहगतादेहस्येव प्राकृतदेहस्य सम्भवति, न
 स्वलौकिकदेहवतां रासमण्डलमण्डनायमानसदृशानामित्याशङ्क्याह कः प्राप्यादिति । को
 जीवः प्रकर्षेण अन्यात् प्राणधारणं कुर्यात् । यत् यदा एष रसरूप आकाशो हृदयाकाशे
 आनन्दो रसरूपानन्दो न स्यात्, किन्तु निकर्षणातिक्रमेण प्राणधारणं कुर्यादिति भावः ।
 अत एवोक्तं भगवतोद्धवं प्रति 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चने'ति दशमस्कन्धीय-
 चतुश्चत्वारिंशाध्याये । तथा चैतद्रसरूपभगवत्प्राप्त्यैवानन्दवान् जीवो भवतीति सिद्धम् ।
 नन्वेतादृशानन्दमाप्तौ किं कारणमित्यत आह एष ह्येवानन्दयातीति । हि निश्चयेन एष
 रसरूपो भगवानेव आनन्दयात्प्यानन्दयति, 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्नान्य इत्यर्थः ।
 दीर्घोत्र छान्दसो ज्ञेयः । तथा च यत्र कृपया स्वेन सह भोगानन्दकरणेच्छा भगवतस्तस्यैव
 भवत्युत्पत्तेः परमव्योम्नि परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगो भवति, यत्र तादृशी नेच्छा, तत्र
 भवत्यनुत्पत्तेः परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगो न भवतीति विद्वद्विद्वत्त्वे तादृशसर्वकामभोग-
 करणे न स्वतन्त्रप्रयोजके, किन्तु भगवद्भरणमेवेति तात्पर्यम् । एवं प्रश्नचतुष्टयस्योत्तरं दत्तम् ।
 ननु परब्रह्म केवलमिच्छयैवानन्दयत्यथवान्यदापि किञ्चित् कारयित्वा वेत्याशङ्क्याया-
 माह यदा ह्येवैष इत्यादि ।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां चिन्दते ।
 मथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य
 मयं भवति । तत्त्वेवं चिदुपो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति । भीपास्मा-
 ग्रतः पवते । भीपोद्वेति सूर्यः । भीपादग्निश्चेन्द्रश्च । सृत्पुर्धोवति पञ्चम इतीति ।
 यदा तस्येच्छया हि निश्चयेनैव जीवः एतस्मिन् रसरूपे अदृश्येऽजीवप्रयत्नेन

द्रष्टुमशक्ये, न तु तस्येच्छया, यद्वा दृश्यं विकारस्तद्रहिते, अनात्म्ये आत्मनोन्तःकरणस्य भाव आत्म्यं, न विद्यते कामक्रोधादि भेदेन यस्य तादृशे, कामक्रोधादीनां परब्रह्मस्वरूपभूतत्वात्, अनिरुक्ते वचनागोचरे, अत एव 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्युक्तम् । तथा चानुभवेकवेद्य इत्यर्थः । अनिलयने न विद्यते नितरां लयनं लयोऽक्षरब्रह्मणीव यस्मिन्, रसरूपत्वेन व्यभिचारभावरूपेणैव लयसत्त्वात् । ईदृशे अभयमथ च प्रतिष्ठां तदेकाग्रत्वं तत्सेवासाधनत्वमिति यावत्, तत् चिन्दते लभते । अथ एतदनन्तरं स पुरुषः अभयं भावे 'न विभेति कुतश्चे'त्यत्रोक्तं पापपुण्यकरणाकरणाचिन्तनरूपं गतः प्राप्नो भवतीत्यर्थः । अथ यदा ह्येव एतस्मिन्नद्वयमन्तरं कुरुत इत्यादि । यदा भगवदिच्छया उदरं भरणीयं जठरमन्तरं मध्ये कुरुते सकामत्वं सम्पादयतीति यावत् । यद्वा, अल्पमपि अन्तरं भेदमयं सगुणं ब्रह्मेति, निर्गुणं त्वन्यत्, अथ तस्य भयं पापपुण्यकरणाकरणाचिन्तनं भयं भवतीत्यर्थः । तत्त्वेवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण सकामरूपत्वेन सगुणनिर्गुणब्रह्मणोः कार्याकार्यरूपत्वरूपभेदकरणेन च भयं पूर्वोक्तं विदुषो जानतः, अत एव मन्वानस्याङ्गीकर्तुस्तु पुनस्तत् पूर्वोक्तं (म) भयं भवतीत्यर्थः । तत्रास्मदादिभिर्भयं कर्तव्यमित्यत्र किं वक्तव्यम्; वातादयो देवा अपि यस्य भयेन निरन्तरं गमनादिकं कुर्वन्तीत्याह भीपास्माच्छातः पवत इत्यादि । अस्मात् परब्रह्मणः सकाशाङ्गीपा भयेन वातः पवते, निरन्तरं गच्छतीत्यर्थः । एवमेवाग्रेऽप्यर्थो बोध्यः । अत्र भीपा इति हलन्तशब्दस्य तृतीयान्तं, तृतीयायं वा प्रथमा, 'व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रात् । अत्र वातादीनामपि भयोक्त्या ब्रह्माधीनत्वमुपलक्षणाविधया सर्वेषामुक्तम्, तेन च परब्रह्मणि सर्वेशित्वमुक्तम् । तेन च जीवानां सहजदासत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् । एवं च केवलेच्छयैव परब्रह्म नानन्दयति, किन्त्विच्छोत्तरं जीवे स्वदासत्वज्ञानं स्वस्य रसरूपत्वात् स्यायिभावरूपां स्नेहापरपर्यायां स्वविषयकारतिं तज्जनितामासक्त्यपरपर्यायां प्रतिष्ठापदवाच्यां स्वविषयकचित्तैकाग्रतामग्रे व्यसनजनिकां चाविर्भावानन्दयतीति भावः ।

यद्वा, यदा ह्येवैव एतस्मिन्नदृश्य इत्यादेर्यमर्थः । सर्वकामभोगानन्दप्राप्तिः परब्रह्मण इच्छयैव, विद्वद्विद्वत्त्वे तु न स्वतन्त्रप्रयोजके । एवमेव यदा परब्रह्मण इच्छया हि निश्चयेनैव जीवो अदृश्ये चक्षुषा द्रष्टुमयोग्ये 'ये त्वमक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते', 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखमिति वाक्यादव्यक्तरूपत्वात् । अनेन व्यक्तरूपाभाव उक्तः । अनात्म्ये न विद्यते आत्म्यमन्तःकरणधर्मो यस्य, अनेनान्तःकरणधर्मतिरोभाव उक्तः । अनिरुक्ते न विद्यते निरुक्तं वचनं यस्य, अनेन वचनतिरोभाव उक्तः । अनिलयने न विद्यते निलयनं शृङ्गं यस्य, शृङ्गस्य परिच्छिन्नत्वात्तदभावत्रोधने सर्वत्र व्यापकत्वमुक्तम्, एतेन परिच्छेदतिरोभाव उक्तः । एतादृशे एतस्मिन्साधनशेषब्रह्मस्वरूपे एव जीवो 'द्वितीयादौ भयं भवती'ति द्वितीयस्य भयजनकत्वादभयमाद्वितीयत्वं स्वात्माभिन्नत्वमिति

यावत्, अथ च प्रतिष्ठाभेकाग्रत्वं तदेकधारणात्मकतां च विन्दते, अथ स जीवः अभयं तदात्मकत्वमेव गच्छति, लयं मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तं चैतत् 'सर्वं ब्रह्मे'ति ज्ञानं हि मुक्तिसाधनम्, तत्र सर्वस्यैव ब्रह्मत्वेन ज्ञाने आधाराधेयादिज्ञानाभावादक्षरब्रह्मणि रूपादिसत्त्वेपि रूपादिज्ञानाभावः इति । अथ 'एष एव साद्यु कर्म कारयति यमुन्निनीपति, एष ह्येषासाद्यु कर्म कारयति यमधो निनीपती'ति श्रुतेः परब्रह्मेच्छायां यदा हि निश्चयेनैतस्मिन्साधनशेषब्रह्मणि जत् अल्पमन्तरं भेदं कुरुते, अन्योसावन्योहमस्मीति श्रुत्युक्तं, भेदज्ञानवान्भवतीति यावत् । तदा 'द्वितीयाद्भयं भवती'ति श्रुत्युक्तं भयं संसाररूपमिति यावत् । तत् तस्य भवतीत्यर्थः । तथा च परब्रह्मणो यज्जीवविपयिणीं सर्वकामभोगेच्छा तस्य प्रत्यक्षीभूते स्वस्वरूपे प्रेमादिकमुत्पाद्य स्वेन सह सर्वकामभोगानन्दं ददाति । यद्विपयिणी तु न सर्वकामभोगानन्ददानेच्छा, किन्तु साधनशेषब्रह्मप्राप्तीच्छा, तस्य तु पूर्वोक्तं ब्रह्माभेदज्ञानं जीवात्मन उत्पाद्य तस्मिन् लयरूपां मुक्तिं ददाति । यज्जीवविपयिणी न सर्वकामभोगानन्ददानेच्छा, न वा ब्रह्मणि लयरूपमुक्तिदानेच्छा, तस्य तु भेदज्ञानमुत्पाद्य संसारमेव ददातीति तात्पर्यं ज्ञेयम् । तच्चेवं भयं संसाररूपं विदुषः शास्त्राज्जानतः अथवा मन्वानस्याङ्गीकर्तुर्भवति शास्त्राज्जानतो मन्वानस्याङ्गीकर्तुस्तु (न) भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे निःसन्दिग्धत्वाय श्लोकोपि भवतीत्याह तदप्येव श्लोको भवतीति । तत्र मनुष्याणां भेदद्रष्टृणां भयं भवतीत्यत्र किं वक्तव्यं, मनुष्यापेक्षयोत्कृष्टानां वात्वादिदेवानामपि भेददर्शनजभयात्तत्कार्यं निरन्तरं दृश्यत इत्याह भीपास्मादित्यादि । अर्थः स्पष्ट एव ।

ननु 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्यन्तरात्साधनशेषब्रह्मणोऽप्यानन्दरूपत्वं परब्रह्मणोऽप्यानन्दरूपत्वम्, एवञ्च, द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् किं परब्रह्मानन्दमाप्तावाधिक्यम्, किं वा साधनशेषब्रह्मानन्दप्राप्ती न्यूनत्वमित्याशङ्क्यां परब्रह्मानन्दो हि निरवध्यानन्दत्वात् परमफलरूपः, साधनशेषब्रह्मानन्दस्तु सावध्यानन्दत्वान्न्यूनफलरूप इति सिद्धान्तं वक्तुमानन्दस्योत्कर्षापकर्षविचारमाह सैपानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यन्तेन ।

सैपानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुर्युवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो वलिष्ठः । तस्यैयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष्य आनन्द इति । ये ते शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणां मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य । ये ते शतं मनुष्यगन्धर्वणांमानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणांमानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य । ये ते शतं देवगन्धर्वाणांमानन्दाः । स एको पितृणां चिरलोकानांमानन्दः । श्रोत्रियस्य चाका-
महृतस्य । ये ते शतं पितृणां चिरलोकानांमानन्दाः । स एक आजानजानां

देवानामानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य । ये ते शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मर्षि आनन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्य इति ।

एषा वक्ष्यमाणा सा प्रसिद्धा आनन्दस्य मीमांसा विचारो भवति जायते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भेदि, भविष्यत्यर्थेपि वर्तमानार्थको लकारः प्रयुक्तः । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायक इत्यारभ्य पूर्णा स्यादित्यन्तेन । मुख्यतया मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य प्रथमतो मनुष्यानन्दमाह युवा स्यादित्यादिना । सर्वलोके हि तारुण्यमेव ह्यादिविषयभोगे समर्थं कारणमिति भगवतापि कंसवधोत्तरं स्थविराणामपि यादवानां तारुण्यं दत्तमिति श्रीभागवतदशमस्कन्धे श्रूयत इति मनुष्यलोकेपि युवा तारुण्यवान् भवेत् । तत्र युवत्वं रोगाद्यभिभूतस्यापि भवति । तथा च तेन विषयभोगः कर्तुमशक्य इति व्यर्थं युवत्वमित्याशङ्क्याह साधुयुवा स्यादिति । साधुरुत्तमयुवा रोगाद्यनभिभूतो युवा स्याद्भवेत् । एवमपि यदि त्रिवर्गशास्त्राणि नित्यं नाभ्यसेत् तदा धर्माभावाच्छत्रुनाशाभावात् वेद्यादिगमनप्रसक्तेश्चायुषो नाशे किञ्चित्कालिक एव विषयभोगो भवतीति किं साधुयुवत्वेनेत्याशङ्क्यामाह अध्यायक इति । वेदादिशास्त्राध्ययनशील इत्यर्थः । अधिपूर्वादिषु ष्टुलिरूपमिदम् । किञ्च, आशिष्टः । अशनं आशः स विद्यते यस्य, सोपि आश अर्शआद्यच्चा सिद्धस्तस्मादतिशयान इष्टश्च तेनाशिष्ट इति सिद्धम् । अनेन प्रभूतभक्तत्वम्, तेन ह्यादिभोगकरणसमर्थत्वमुक्तम् । एतादृशः स्याद्भवेदित्यर्थः । अत एवोक्तं ' भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरद्विधाः । विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलमिति । किञ्च, दृढिष्ठोतिशयेन दृढो, दृढः स्थूलबलयोरिति निपातनात्पतन्तसौकुमार्यादियुक्तः । अत्यन्तसौकुमार्यादियुक्तत्वे श्रमस्य जायमानत्वात् किमपि कार्यं न सिध्येदित्यत उक्तं (च) दृढिष्ठः स्याद्भवेदित्यर्थः । किञ्च, बलिष्ठोतिशयेन बलवान्, सर्वप्रकारकबलवान्, शरीरसेनामित्रादिमन्त्रादिवलवानित्यर्थः । एतादृशस्य सार्वभौमता भवतीत्याह तस्येयमिति । तस्य पूर्वोक्तबलवत् इयं पृथिवी सर्वा पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमिता वित्तस्य द्रव्यस्य स्थापनार्थं पूर्णा पर्याप्ता स्यात् । एतावद् द्रव्यं स्यादिति भावः । एतेन सार्वभौमत्वं सूचितम् । यद्वा, ' व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रात्

तृतीयार्थं षष्ठी । तथा च विज्ञेन पूर्णां सतीं स्याद्भवेत्, सर्वविधवित्तयुक्तसर्वपृथिव्यधिपतिः
 सार्वभौम इति यावत्, स भवेदिति तात्पर्यम् । उपसंहरति स एषः पूर्वोक्तसम्पत्ति-
 युक्तस्थानन्दो मानुषो मनुष्यसम्बन्धानन्दः । एतावज्जितानन्देन मनुष्यो मनुतेहं पूर्णा-
 नन्दवानस्मीत्यतोयं परमकाष्ठापन्नो मानुषानन्दः । अथैतदपेक्षयाप्युक्तानन्दं वदन्नेताह-
 शानन्दशतं मनुष्यगन्धर्वाणामेक आनन्द इत्याह ये ते शतं मानुषा इत्यारभ्य मनुष्य-
 गन्धर्वाणामानन्द इत्यन्तेन । अत्र ये शतं मानुषा आनन्दास्ते शतं आनन्दा
 मनुष्यगन्धर्वाणामेक आनन्द इत्यर्थः । ननु मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दास्तेपामेवाथवा
 कस्याप्यन्यस्यापि भवतीत्याशङ्क्यामाह श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति । अकामहत-
 स्य निष्कामस्य, श्रोत्रियं च्छन्दोधीत इति । निपातनाच्छन्दोध्येतुरित्यपि सूचितम् ।
 अकामहतस्य श्रोत्रियस्य तु ब्रह्मानन्देन सहाय्ये वक्ष्यमाणा आनन्दा सर्वेपि भवन्तीत्यग्रे
 निरूप्यमाणानन्दनिरूपणेषु श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वत्रोक्तं ज्ञेयम् । अत्रेदं ज्ञेयम् ।
 यस्तु स्वधर्मकरणे निष्ठां परमकाष्ठां प्राप्सः, स 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरि-
 श्वतामेति ततः परं हि मा'मिति श्रीभागवतवचनाच्चतुर्मुखतां प्राप्य तेन सह मुक्तो भवति ।
 यस्तु श्रोत्रियत्वाकामहतत्वे वर्षे वर्षे अधिकं प्राप्नोति, स तु विनैव पुनर्जन्मक्रमेण सर्वानन्दा-
 ननुभूयाक्षरब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोति । यस्तु श्रोत्रियत्वाकामहतत्वे तारतम्येन प्राप्नोति, स तु
 तत्तल्लोकानन्दानुभवोत्तरं जन्म प्राप्याक्षरब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोतीति दिक् । अत्र मानुषा
 भूत्वा ये कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्तास्ते मनुष्यगन्धर्वास्ते ह्यन्तर्धानादिशक्तियुक्ताः
 सूक्ष्मकार्यसम्पादका मनुष्यापेक्षयानन्दानुभवे विग्राह्यत्वं विघ्नदूरीकरणशक्तिसाधनसम्पन्नत्वं
 च तेषामिति मनुष्यापेक्षया तेषामानन्दस्य शतगुणत्वं बोध्यम् । अयमप्यानन्दो ब्रह्मानन्द-
 स्यांशभूत एव, 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । अत्र तु विघ्न-
 दूरीकरणसामर्थ्यात्तारतम्याद्विघ्नाभावतारतम्येन चित्तप्रसादतारतम्यादानन्दांशाभिव्यक्तितार-
 तम्यं ज्ञेयं सर्वत्र । अथैतदपेक्षयाप्यधिकमानन्दमाह ये ते शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः
 स एको देवगन्धर्वाणामानन्द इति । देवाश्च ते गन्धर्वाश्च कर्मविद्याभ्यां ये गन्धर्वा न जाता
 किन्तूत्पत्तिसिद्धा गन्धर्वास्ते देवगन्धर्वा उच्यन्ते, ते मनुष्यगन्धर्वेभ्यो विशिष्यन्ते इति ज्ञेयम् ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति । अयमप्यानन्द अकामहतस्य श्रोत्रियस्य भवति । तत्प्राप्त-
 ब्रह्मानन्दे एतदानन्दस्याप्यन्तर्भावात्, समुद्रे विष्णु इवेति बोध्यम् । अथैतदपेक्षयाप्युक्तानन्द-
 माह ये ते शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति । चिरलोकश्चिरस्थायी लोको येषां ते चिरल्लोका इत्यर्थः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति तु पूर्वदेव व्याख्येयम् । एतदपेक्षयाप्युक्तानन्दमाह ये ते
 शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रि-
 यस्य चाकामहतस्येति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्जानाने जाता आजानना देवाः

स्मार्तिकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जातास्त इत्यर्थः । ओत्रियस्येत्यादि तु पूर्ववदेव व्याख्येयम् । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दमाह ये ते शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ति । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । वैदिककर्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः । ओत्रियस्येत्यादि तु पूर्ववदेव व्याख्येयम् । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दमाह ये ते शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । अत्र देवाः त्रयस्त्रिंशद्बिर्भुजो ज्ञेयाः । अन्यत्पूर्ववदेव व्याख्येयम् । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दमाह ये ते शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । इन्द्रो हि त्रयस्त्रिंशद्बिर्भुजां देवानामीश्वर इति तदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दो ज्ञेयः । अन्यत्तु पूर्ववदेव । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दमाह ये ते शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । इन्द्रस्याचार्यो बृहस्पतिरिन्द्रापेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दः, इन्द्रानन्दस्य तदधीनत्वादित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दमाह ये ते शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरानन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । प्रजापतिर्हि ब्रह्मा त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा विराट् स समष्टिव्यष्टिरूपः, प्रपञ्चमण्डलव्यापी, यत्रैते आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति, स सर्वेपामीश्वरः, स तदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्द इति ज्ञेयम् । अन्यत्तु पूर्ववत् । एतदपेक्षयाप्युत्कृष्टानन्दोऽक्षरब्रह्मानन्द इत्याह ये ते शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः । ओत्रियस्य चाकामहतस्येति । अत्र ब्रह्मशब्देन 'ब्रह्मविदानोति पर'मित्यत्रोक्तं साधनशेषभूतं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्रानन्दमयस्य पुच्छत्वेनोक्तं चाक्षरब्रह्मैवोच्यते । केवलब्रह्मशब्देन गणितानन्दत्वेन चोक्तत्वात् । परब्रह्मपरत्वे तु परशब्देनैवोक्तं स्यादिति ज्ञेयम् । तथा चायमर्थः । ये शतं शतसंख्याविशिष्टा आनन्दाः प्रजापतेः सत्यल्लोकाधिष्ठातुस्त एव मिलिता एकत्वसंख्याविशिष्टा आनन्दोऽक्षरब्रह्मण इति । एवमक्षरब्रह्मण एकानन्दपरिमाणं कण्ठरवेण श्रुत्या प्रतिपादितमेत्येतादृगैकानन्दमक्षरं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । तथा चैतादृशशतानन्दविशिष्टमक्षरब्रह्मापीति गणितानन्दमेवाक्षरं ब्रह्मेति सिद्धम् । आनन्दमयशब्दोक्तं परं ब्रह्म त्वगणनाविपधीकृतैकानन्दत्वादपरिमितानन्दमेव । अक्षरब्रह्मणस्त्वपरिमितानन्दत्वे स एकः प्रजापतेरानन्द इत्युत्तरं ये ते शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति नोक्तं स्यात्, किन्तु ये ते शतं प्रजापतेरानन्दास्तादृगपरिमितानन्दब्रह्मण इत्येवोक्तं स्यात् । तदानन्दस्यापरिमितत्वादिति मनसि विभावनीयम् ।

केचित्तु पूर्वोक्तानन्दशतपरिमितैकानन्द उत्तरस्मिन् प्रतिपादितः, तादृगैकानन्दपरिमितज्ञानानन्दवानुत्तर इति नात्र प्रतिपाद्यते, किन्तु पूर्वोक्तैकानन्दसजातीयशतानन्दमितैकानन्दवानेवोत्तर इति प्रतिपाद्यते । एवं चैकानन्दवदेवाक्षरब्रह्मेति गणितानन्दमक्षरं ब्रह्मेति वदन्ति ।

तत्र एवं सति 'ये ते शतमानन्दाः स एकोऽमुकस्यानन्द' इत्येव श्रुत्योक्तं स्यात् । तथा च सम्बन्धिपदवैयर्थ्यम् । तस्मात्सम्बन्धन्यपि शतानन्द इति दिक् । अन्यस्तु पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

एवमक्षरानन्दगणनापर्यन्तपेवानन्दगणना, न तु तदग्रश्वपरशब्दवाच्यपुरुषोत्तमानन्द-
स्यापि गणनेति ज्ञापयन्ती श्रुतिरानन्दगणनामुपसंहरति स यश्चायं पुरुषेत्यादिना ।

स यश्चायं पुरुषे । स यश्चासांवादित्ये स एकः । स य एवंवित् । अस्माह्लो-
कान्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंस्कामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंस्कामति ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसंस्कामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंस्कामति । एत-
मानन्दमयमात्मानमुपसंस्कामति । तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निर्वर्त-
न्ते । अप्राप्य मर्नसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेतीति ।

पुनर्यं ते शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' ब्रह्मण इत्यनेनैवोक्तो योऽयं
मयानुभूयमान आनन्द स पुरुषे पुरुषपदवाच्ये 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यदो
विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं । तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते'
इत्येनेनोक्ते पुरुषत्रये सः, अथवादित्ये उपलक्षणविधया सर्वासामक्षरविभूतिनां च जीवानां च
मध्ये यः प्रसिद्धोसौ मयानुभूयमानश्चानन्दः स एक एव अक्षरब्रह्मानन्द एव गणितानन्द
एवेति यावदित्यर्थः । स य एवंविदिति । स यः कश्चन अतिदुर्लभभक्तिमार्गी भगवद्गण-
विशिष्टस्वरूपभाग्यवानेवंवित् । अक्षरब्रह्मगणितानन्दं, परं ब्रह्म त्वगणितानन्दमिति जानाति स
पुरुषोऽस्माह्लोकात्प्राकृतात्प्रेत्यैतच्छरीरं त्यक्त्वा एतं मत्प्रत्यक्षं अन्नमयमात्मानं प्राकृत-
शरीरविलक्षणमुपसंस्कामति । अथ चैतं प्राकृतप्राणमयविलक्षणं प्राणमयमात्मानमुपसंस्कामति ।
अथ चैतं प्राकृतमनोमयविलक्षणं मनोमयमात्मानं चोपसंस्कामति । अथचैतं विपक्षिच्छब्दवाच्य-
विविधभोगचतुरपरब्रह्मभोगयोग्यचातुर्यादिविशिष्टं 'विशेषणभेदाद्विशिष्टभेद' इति पूर्वजीवरूप-
विज्ञानमयाद्विलक्षणं विज्ञानमयशब्दवाच्यं जीवरूपविज्ञानमयमात्मानं चोपसंस्कामति । अथ च
तदनन्तरमेतं निरवध्यानन्दात्मकमानन्दमयशब्दवाच्यपुरुषोत्तमरूपं 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र
परशब्देनोक्तमानन्दमयमात्मानं चोपसंस्कामति, सर्वकामभोगार्थं प्राप्तो भवति, तेन सह सर्वका-
मभोगं करोतीत्यर्थः । यस्त्वक्षरब्रह्मगणितानन्दमिति जानाति स तु 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञा-
तो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेश्चाक्षरब्रह्मभ्येव लीनो भवतीति भावः । एवं प्राकृतशरीर-
त्यागानन्तरमलौकिकशरीरादिप्राप्तिसकैव स्पष्टं, तदपि तथाप्येष वक्ष्यमाण एतादृशार्थमतिपा-
दकः श्लोको भवतीत्याह—यतो वाच इति । यतः यस्मादानन्दाद्याचो वचनानि मनसा
सह संख्यातो धर्मतः स्वरूपतश्चाप्राप्याविपर्यीकृत्य निवृत्तानि भवन्ति । न वक्तुं न वा विचार-
यितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । एतादृशं 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रपरशब्देनोक्तस्य 'सह ब्रह्मणा विपक्षि-
ते'त्यत्र विपक्षिद्विशेषणविशिष्टब्रह्मशब्देन चोक्तस्य ब्रह्मणः परब्रह्मणः आनन्दं 'रसो वै स' इत्यु-

क्तो रसात्मकं यः कश्चन भाग्यवान् विद्वान् रसमर्यादया प्राकृतदेहत्यागोत्तरप्राप्तलौकिकिदेहादिसं-
क्रमणोत्तरमनुभवेत्, स कुतश्चन कालकर्मस्वभावादिभ्यो न विभेति, न भयं प्राप्नोतीत्यर्थः।

ननु अन्नमयादिसंक्रमणं क्रममुक्तिवद्विराद्देहस्यान्नमयादिप्राप्तिरूपत्वेनोच्यताम् ; अथ
च यतो वाचो मनसा सहाप्राप्य निवर्तन्ते, एतादृशं ब्रह्मणोऽक्षरब्रह्मण आनन्दं प्रजापत्यान-
न्दशतपरिमितं विद्वाननुभवन् कुतश्चन न विभेतीत्यक्षरब्रह्मपरतयैवायं श्लोकः कुतो न
व्याख्यायत इति चेत् ।

अत्र पृच्छामः । किमनेन श्लोकेनोक्तो भयाभावो जीवन्मुक्तिदशायामाहोस्वित्
परममुक्तिदशायां वाक्षरब्रह्मज्ञाननिष्ठः प्रतिपाद्यते । तत्र नाद्यः । ' अस्माद्धोकात् प्रेत्ये'त्युक्ते-
र्जीवन्मुक्तिदशायां वक्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । परममुक्तौ त्वक्षरे अक्षरज्ञानिनो लीन-
त्वाच्छरीराभावात्तद्धर्मरूपभयाप्रासिद्धेः शरीररूपधर्मरूपभयाभावस्यापि प्रतिपादनानौचि-
त्यात् । ' प्रसक्तस्यैव प्रतिपेध' इति सकलदर्शनसिद्धान्तात् । अस्मन्मते तु प्राकृतशरीरत्यागो
त्तरमलौकिकशरीरप्राप्तेस्तत्र शरीरधर्मरूपभयमसक्तेस्तदभावो ह्यलौकिकशरीरे श्रुत्या बोध्यत
इति नानुपपत्तिः काचित् । तस्मादस्मदाचार्यचरणोक्तः परब्रह्मपर एवार्थोऽस्य श्लोकस्य
सर्वोपरि विराजतेतरामिति कृतं पल्लवितेन । यद्वा, अक्षरब्रह्मणः आनन्दमक्षरब्रह्मणि
स्थितमानन्दं 'तद्धाम परमं मयं'ति वाक्योक्तपुरुषोत्तमधामरूपाक्षरब्रह्मणि स्थितं पुरुषोत्तमा-
नन्दामिति यावत्, तं विद्वाननुभवन् कुतश्चन न विभेतीत्यर्थः । अत्र मनुक्तार्थं मत्कृतवर्हि-
मुखमर्दनप्रारम्भ एवोक्ता बृहद्दामनपुराणीया कथाप्यनुसन्धेया ।

अथ चैतादृशपरब्रह्मानन्दानुभववान् वैदिकविहितनिषिद्धकर्माकरणकरणजं पश्चात्ताप-
मपि न करोतीत्याह ।

एत ५ ह चावं न तपति । किमहं ५ साधुं नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति ।

साधु साङ्गं यथा स्यात्तथा, किमहं वैदिकं नाकरवम्, न कृतवान्, येन मम
स्वर्गाद्यभावः । किमहं पापं निषिद्धमकरवम् कृतवान्, येन मम दुःखमाप्तिरित्येतं
परब्रह्मानन्दानुभववन्तं न तपति न पश्चात्तापं जनयति, स्वर्गादेरप्यधिकानन्दस्य प्राप्तत्वात्,
प्राकृतदुःखलेशस्याभावाच्चेति भावः । अत एव ' नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति ।
= स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति श्रीभागवतेषुक्तम् । एवमक्षरब्रह्म गणितानन्द-
स्वरूपम्, परं ब्रह्म त्वगणितानन्दस्वरूपम्, अक्षरब्रह्ममाप्तिस्त्वक्षरब्रह्मणि लयः, परब्रह्मप्रा-
प्तिस्तु परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगः, अक्षरब्रह्मणि लये साधनं त्वक्षरब्रह्मज्ञानम्, परब्रह्मणा
सह सर्वकामभोगे साधनं तु भगवद्दरणजनितपरमभक्तिलाभ इत्यादिकं प्रतिपाद्योपसंहरति ।

स य एवं विद्वानेते आत्मानं ५ स्पृणुत इति ।

एवं पूर्वोक्तगणितानन्दागणितानन्दादिप्रकारेण एतेऽक्षरब्रह्मपरब्रह्मणी विद्वाननुभवति
सं जीवो भक्तिमार्गीय एव भवतीति स भक्तिमार्गीय आत्मानं स्वजीवात्मानं स्पृणुते, स्पृ

प्रीतिपालनयोरिति धात्वर्भानुसारात्, प्रीतियुक्तं, ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगानन्दयुक्तं करोति । ब्रह्मद्वयानुभविनः सर्वकामभोगानन्दानुभवस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यनेनोपक्रम एवोक्तत्वात्, केवलक्षरब्रह्मानुभविनस्तु 'ब्रह्म वेद तथैव भवती'ति श्रुतेरक्षरब्रह्मण्येव लेशो भवतीति सिद्धान्तात् । तथा चोपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्राक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मणा सह सर्वकामभोग उक्तः, स एवात्रोपसंहारोपि स्पष्टीकृत इत्युपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता सम्पन्ना जातेति शोध्यम् । इममेवार्थं पुनरपि निःसन्दिग्धत्वाय प्रतिपादयामि ।

उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद ।

उभे इति मिलिते एव एते ब्रह्मणी हि निश्चयेन यो भगवद्द्वरणात् महाभाग्यवत्त्वेन मसिद्ध एष महद्भिप्रत्यक्ष एव पूर्वोक्तप्रकारेण वेद जानाति, स भक्तिमार्गीयमात्मानं स्वजीवात्मानं स्पृणुत इत्यर्थः ।

अत्रैवं विवेचनीयम् । आनन्दरूपं फलं हि पञ्चविधम् । ज्ञानमार्गीयं, उपासनामार्गीयं, मर्यादाभक्तिमार्गीयं, मर्यादापुष्टिमार्गीयं, शुद्धपुष्टिमार्गीयं च । तत्र ज्ञानमार्गीयं फलं तु 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेरक्षरब्रह्मणि जीवस्य लयः । उपासनामार्गीयं फलं तु मन्त्राधिष्ठावृत्तिभूतिस्वरूपे जीवस्य लयः । तत्र प्रमाणम्, 'आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत्स एवाव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपाल' इत्यादि गोपालतापनीगौतमीतन्त्रादयश्च । 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'ति वाक्यात् प्रेमात्मकभक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणः श्रवणादिर्मर्यादाभक्तिमार्गः, तत्फलं तु परब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशः । तत्र प्रमाणं तु 'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चारिम तत्त्वतः, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मित्यादि गीतावाक्यम् । श्रीशुकदेवादिबन्मर्यादाफलनिष्ठस्य निःसाधनभगवदनुग्रहेण प्रेमात्मकभक्तिलाभो मर्यादापुष्टिमार्गः । तत्फलमपि जीवस्य परब्रह्मप्रवेश एव । तत्रापि प्रमाणं 'भक्त्या मामभिजानातीत्यादिवाक्यमेव । परन्त्वेतावान् विशेषः । मर्यादामार्गीयभक्तस्य साधनबललभ्य-भक्तिसत्त्वात् कदाचिदेव परब्रह्मकृपायामवतारादिदशायामलौकिकशरीरप्राप्त्या परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगः, अवतारसमाप्तौ परब्रह्मण्येव पुनः प्रवेशः । मर्यादापुष्टिमार्गीयस्य तु निःसाधनस्य परब्रह्मविशेषकृपया यदा यदा अवतारस्तदा तदात्यलौकिकदेहप्राप्त्या परब्रह्मणा सह सर्वकामभोगः, अन्यथा विशेषकृपावैयर्थ्यापत्तेः । अवतारसमाप्तौ परब्रह्मण्येव पुनः प्रवेशः । मर्यादांशस्य प्रवेशपर्यवसायित्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गीयफलं तु सर्वदा ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगः । अत्रापि प्रमाणं 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुतिरेव कैमुतिकन्यायेन । श्रीभागवतेऽप्युक्तं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवे'दिहेति सर्वपनवद्यम् ।

उपसंहरति । इत्थं परिपत् । इतिः समाप्तौ । उप समीपे निपीदति ब्रह्म यस्यां विद्यायां जातायां सा विद्योपनिषदुपचारात्तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तथा च समाप्तेयमुपनिषदित्यर्थः ।

इति श्रीब्रह्मभार्यतत्सुतोत्तमभक्तिमान् । कृतवान् जयगोपालो भाष्यरत्नमिदं मुद्रा ॥१॥

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पत्रम्.	विषयः	पत्रम्.
मंगलम् ...	१	शांकरभाष्यमतम् ...	३६
मंगलद्वारा गुरुपरम्परानिर्देशम् ...	१	तत्त्वण्डनम् ...	३६
स्वस्य परिचयः ...	१	प्रश्नचतुष्टयम् ...	४१
ग्रन्थप्रयोजनम् ...	१	व्याख्यानम् ...	४१
वपतिपदामनेकविधत्वम् ...	१	शंकररूपतमानन्दमयापि करणद्वितीयापञ्चान्यायानम्	४४
वैतानिका ...	१	तत्त्वण्डनम् ...	४६
व्याख्यानप्रकारः शक्तिप्रतीताधिपपरतपैत्र	२	शंकरस्वरूपम् ...	४६
रूपवाक्यं, तद्व्याख्यानरूपा ऋग्	३	श्रीवण्डमतम् ...	४६
नृत्नव्याख्यानम् ...	३	तत्त्वण्डनम् ...	४६
ब्रह्मण्डस्याधरप्रत्ययाद्यकत्वम् ...	३	अप्यवदीक्षितमतम् ...	४६
मायावादमतम् ...	५	तत्त्वण्डनम् ...	४७
तत्त्वण्डनम् ...	५	श्रीमद्भागवतस्य धर्मप्रामाण्यम् ...	४८
परोक्षवादस्वरूपम् ...	६	परप्राप्ति विद्दविद्द्वयं न प्रयोजकं, किन्तु	
कृत्याख्यानम् ...	६	भगवद्भरणमेव प्रयोजकम् ...	४९
अधरप्रमाणः परब्रह्मणश्च सत्तावात् सृष्टिः ।	१०	प्रश्नचतुष्टयस्यान्तरम् ...	५०
अन्नमयः ...	११	आनन्दमयात् सृष्टिः ...	५०
व्याख्यानम् ...	११	व्याख्यानम् ...	५०
अन्नमय. पुरुष. ब्रह्माण्डदेहः, न तु जीवगरीरम्	१२	भगवद्भरणेदराणे इत्येव विषयमिहा	५१
मयदः प्राचुर्यार्थकत्वम् ...	१३	सर्वस्य भगवदपीनता ...	५१
मयदो विकारार्थत्वण्डनम् ...	१३	आनन्दमीमांसा. ...	५३
वृष्णस्यैव परमकाष्ठापत्तत्वम् ...	१४	व्याख्यानम् ...	५४
प्राणमयः ...	२०	अधरप्रमाणो गणितानन्दत्वम् ...	५६
व्याख्यानम् ...	२०	परब्रह्मणागणितानन्दत्वम् ...	५७
मायावादमतम् ...	२०	आनन्दमीमांसापसंहार. ...	५७
तत्त्वण्डनम् ...	२३	अन्नमयापुपसंक्रमणम् ...	५७
मनोमयः ...	२६	ब्रह्मविदो भयाभावः ...	५७
व्याख्यानम् ...	२६	परब्रह्मणानन्दावभूतो विधिनिषिधास्वर्गः ...	५८
विज्ञानमयः ...	३१	परब्रह्मविदः सर्वकामभोगप्राप्तिः ...	५९
व्याख्यानम् ...	३१	अधरब्रह्मविदो ब्रह्मणि इयः ...	५९
आनन्दमयः ...	३३	आनन्दरूपफलस्य पञ्चविधत्वम् ...	५९
व्याख्यानम् ...	३३	उपसंहारः ...	५९
आनन्दमयस्य अन्नमयापाकारसमर्पकत्वम्	३४		

अस्य ग्रन्थस्यैवमेव पुस्तकं पं. गहूलालसंग्रहतः प्राप्तम् । तदापारेणार्थं ग्रन्थो सुदितः । अस्यान्यत् पुस्तकं जामनगरस्थमदिहस्तलिपितपुस्तकसंग्रहे वर्तते । तन्नैवास्माभिरुपलब्धम् ।

ग्रन्थरचना स्वस्य परिचयो ग्रन्थारम्भे एव कारितः । श्रीमद्भगवद्गीताश्रीमन्नरत्नानां प्रेरणया

अस्य सुब्रह्मण्ययः पेशवादी रणजीवदास वरजीवनदास शोफेत्यनेन कृतः ।

एतत्पुस्तकं लिखितं 'हृत्चन्द्र' वि० शाहन्यस्योपकारः ।

मुंबई,
कृष्णमन्दी १९७४. }

मूलचन्द्र तेलीवाला.